

COMMANDOPOST CLINGENDAEL

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
MET RUIMTEBOEK OP HOOFDLIJNEN
EN WAARDESTELLING

Deel 1: Bouw- en gebruiksgeschiedenis en waardstelling

COMMANDOPOST CLINGENDAEL, WASSENAAR

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK MET RUIMTEBOEK OP HOOFDLIJNEN

VOORWOORD	3
SAMENVATTING	6
OVERZICHT OBJECT	12
Situering	12
Gevels	13
Plattegronden met ruimtenummers	15
BOUW- EN GEBRUIKSGESCHIEDENIS	18
Historische achtergrond	18
Hoofdpersonen	21
De bouw van Commandopost Clingendael	25
Latere ontwikkelingen gedurende de Tweede Wereldoorlog	40
De verdediging van Stützpunkte Scheveningen en Clingendael	46
Uitvoering en gebruik gedurende de eerste fase	47
Het bombardement tijdens de Tweede Wereldoorlog	48
Camouflage	50
Conclusie camouflage	60
Bunker als uiting van polycratische machtsstructuur in het Derde Rijk	61
De bunker na de Tweede Wereldoorlog	64
Het verhaal van Commandopost Clingendael tijdens de Koude Oorlog	72
De gebruikers van Commandopost Clingendael tijdens de Koude Oorlog	72
Functie per ruimte	83
De installaties en systemen in de bunker	104
Ruimtelijke en functionele samenhang met andere objecten	131
Tijdlijn - wijzigingen aan bunker vanaf 1945	139
Waarom de bunker is verlaten...	157
FASERINGSPLATTEGRONDEN	161
OVERZICHT VAN DE MEEST BIJZONDERE BEWAARDE INTERIEURONDERDELEN	164
WAARDESTELLING	200
Waardstelling Tweede Oorlog	201
Waardstelling Koude Oorlog	204
Waardstellingsrepresentatietekeningen	210
LITERATUUR, BRONNEN EN GEINTERVIEWDEN	213
BIJLAGEN	215
COLOFON	217

VOORWOORD

Op verzoek van het Rijksvastgoedbedrijf (RVB) is in het kader van de beoogde verkoop van de Commandopost Clingendael aan de Thérèse Schwartzestraat 15B in Wassenaar¹ in 2016 aan André Viersen van BBA (Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis) opdracht gegeven om een cultuurhistorische waardestelling met een ruimteboek op te stellen. De nadruk in dit onderzoek lag met name op de Tweede Wereldoorlog (WOII).

De Commandopost Clingendael is een intrigerende bunker en een sprekend overblijfsel van de Tweede Wereldoorlog. De bunker laat echter een veel diepere historische gelaagdheid zien. Het huidige interieur weerspiegelt sterk de nieuwere historische lagen van *na* de Tweede Wereldoorlog. Deze nieuwe lagen vertellen een ander verhaal; het verhaal van een andere oorlog met andere dreiging, spanningen, wapens, een andere vijand maar ook het verhaal van onafhankelijkheid, vrede en de ontwikkeling van de krijgsmacht in de tweede helft van de twintigste eeuw.

De Koninklijke Landmacht had tijdens de Koude Oorlog (KO) zijn hoofdkwartier in de naastgelegen Prinses Julianakazerne en gebruikte de bunker als commandocentrum tijdens oorlogstijd, voor de Oorlogsstaf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten (BLS), als verbindingscentrum en als communicatieknooppunt.

Deze historische lagen zijn ook onderdeel van het gebouw. Daarom heeft de RVB in 2021 opdracht gegeven om het eerste onderzoek in 2016 aan te vullen met deze meer recente historische lagen. Dit onderdeel is door Colette Cramer en Rutger Noorlander (zelfstandige experts op het gebied van de Koude Oorlog) samen met André Viersen uitgevoerd. Er is een nieuw rapport gemaakt waarbij het eerdere onderzoek van BBA integraal is aangevuld met de historische lagen van na de Tweede Wereldoorlog.

Het aanvullend onderzoek betreft met name de naoorlogse periode, de Koude Oorlog (KO), tot 2013. De Koude Oorlog begon vrijwel direct na de Tweede Wereldoorlog en duurde tot grofweg het vallen van de Berlijnse Muur in 1989. We hebben bewust gekozen de bunker te onderzoeken tot 2013, toen de bunker definitief werd verlaten door Defensie, om hiermee ook dit meest recente deel van de geschiedenis van de bunker op te nemen in het onderzoek. Sinds grofweg 1990 is de bunker niet meer intensief gebruikt, terwijl in het historische onderzoek naar de bunker de grens van het einde van de Koude Oorlog niet sterk kan worden getrokken.

Het onderzoek bestaat uit archiefonderzoek, veldwerk, oral history en analyse van onderzoeksgegevens.

Bij de verslaglegging is gebruik gemaakt van de door het Rijksvastgoedbedrijf aangeleverde digitale tekeningenbestand (plattegronden). Deze tekeningen zijn niet geheel in overeenstemming met de werkelijkheid. De in de rapportage weergegeven tekeningen zijn op meerdere plaatsen aangepast om deze beter te laten aansluiten op de werkelijkheid. Ten behoeve van deze aanpassingen zijn echter geen nieuwe metingen verricht. Voor de aanpassingen is ook gebruik gemaakt van een nauwkeurige opmeting, die vlak na de Tweede

¹ Het gebouw ligt op het terrein van landgoed Clingendael (gemeente Wassenaar) naast de Julianakazerne aan de Thérèse Schwartzestraat 15 (gemeente Den Haag). Het betreft rijksmonumentnummer 532049, onderdeel van complex Clingendael (complexnummer 525975).

Wereldoorlog (1947/1948) tot stand is gekomen zeer waarschijnlijk in het kader van de ingebruikname van het gebouw als commandocentrum voor de Generale Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten van de Koninklijke Landmacht.

Naast het archief van het Rijksvastgoedbedrijf is ook gebruik gemaakt van het Gemeentearchief Wassenaar, het archief en de beeldbank van het Ministerie van Defensie (NIMH) te Den Haag en het Nationaal Archief.

We wilden graag een beter beeld te krijgen van hoe de bunker tijdens en na de Koude Oorlog functioneerde. Dit is niet terug te vinden in archieven en boeken. Daarom hebben we de gebruikers zelf geïnterviewd en met enkelen van hen de bunker bezocht. We hebben interviews afgenomen van mensen die tijdens hun werkzame leven betrokken zijn geweest bij de bunker, op basis van de oral history-onderzoeksmethode. Ook hebben we andere experts van installaties en verbindingen bij het onderzoek betrokken om hun kennis en input mee te nemen om zo een juist beeld van de bunker te kunnen schetsen. Een overzicht van de geïnterviewden met functies en jaartallen zijn te vinden bij het bronnenoverzicht.

De personen die zijn geïnterviewd, zijn vooral in de jaren '70, '80 en '90 betrokken geweest bij de bunker. Helaas hebben we via de oral history-onderzoeksmethode weinig kennis kunnen opdoen van het functioneren van de bunker in de jaren '40, '50 en '60, omdat deze personen veelal niet meer leven of vanwege hun gezondheid niet konden meewerken aan ons onderzoek of geen bruikbare herinneringen meer konden delen.

We willen het RVB bij deze hartelijk bedanken voor de ruimte die we hebben gekregen om ook ter plaatse de bunker te onderzoeken in de vorm van veldwerk. Dit stelde ons in staat om intensief de bunker zelf te analyseren en opgedane kennis in archiefonderzoek en interviews ter plaatse te verifiëren, bevestigen en/of weerleggen. Dit heeft direct bijgedragen aan een betere beschrijving van de historische gelaagdheid en het verhaal van deze bijzondere bunker.

De rapportage bestaat uit twee afzonderlijke delen. In deel één is de bouw- en gebruiksgeschiedenis beschreven, evenals wijzingen en aanpassingen aan de bunker en is de waardestelling met waardestellingsrepresentatietekeningen opgenomen.

In deel twee zijn het exterieur en interieur beschreven en geanalyseerd. De beschrijving van het interieur is in de vorm van een ruimteboek. In het ruimteboek wordt elke ruimte beschreven, geanalyseerd, in beeld gebracht en wordt er een algemene beschrijving van de ruimte gegeven. Bij het lezen van het ruimteboek kijkt u als het ware door de ogen van experts naar de bunker.

Bij de beschrijving is onderscheid gemaakt tussen:

- De hoofdbunker, waarmee het deel van het complex wordt bedoeld dat als groot blok onder het schilddak staat;
- De keukenbunker, het deel ten oosten van de hoofdbunker;
- De voorbunker, het deel ten zuiden van de hoofdbunker;
- De zolderverdieping, met de twee observatietorens;
- Rondom de hoofdbunker zijn nog enkele andere onderdelen, waaronder:
 - De chauffeursruimte ten oosten van de hoofdbunker, onder het schilddak;
 - De oostelijk garage.
 - De westelijk garage
 - De schietbaan, die zich over twee verdiepingen uitstrekt onder het schilddak.

- De rondgang rondom de hoofdbunker, tevens onder het schilddak.
- De directe omgeving van de bunker, waar ook twee tobruks (tobroeks) liggen.

Het gebruik van de bunker is in drie perioden te plaatsen. De eerste periode betreft de tijd vanaf de bouw in 1942 tot het einde van de Tweede Wereldoorlog. De tweede periode heeft betrekking op het gebruik tijdens de Koude Oorlog. Omdat deze periode geen formele oorlogsverklaring en een vredesverdrag kent om het begin en het einde te markeren, zijn de meningen over de exacte tijdsduur verdeeld. Hier wordt de Koude Oorlog gedefinieerd als de periode na de Tweede Wereldoorlog tot 1989 (de val van de Berlijnse Muur), al is deze lijn niet zo strak te leggen wanneer de historische gelaagdheid van de bunker wordt beschreven. De derde periode betreft de laatste decennia van grofweg 1990 tot 2013, waarna de bunker is verlaten.

Bij de beschrijving van het complex is ervan uitgegaan dat de naar de weg toegekeerde zijde op het zuiden ligt. In werkelijkheid ligt de gevel op het zuidoosten. Bij de ruimtebeschrijvingen zijn ter oriëntatie plattegronden toegevoegd, waarop het noorden aan de bovenzijde is.

In dit rapport wordt ter verduidelijking veelvuldig teruggegrepen op ruimtenummers en richtingen. Houd bij het lezen van Deel 1 en Deel 2 ter referentie de plattegronden van de bunker bij de hand, welke zijn bijgevoegd in het hoofdstuk ‘Plattegronden en ruimte nummer’.

Op deze plaats willen we graag alle geïnterviewden bedanken voor het verstrekken van informatie met betrekking tot de bunker, met in het bijzonder dank aan de heren Kees Neisingh, Sieger van der Veen, Rob Rijntalder en Kees van Leeuwen. Ook willen we de heer Bram Hulshof van de RVB hartelijk bedanken voor het herhaaldelijk verschaffen van toegang tot de bunker.

Ir. A. Viersen, MA C. Cramer, MA R. Noorlander
Amsterdam, september 2021

SAMENVATTING

Tweede Wereldoorlog

Na de verovering van Nederland in mei 1940 was het onderbrengen van de militaire staven en de politieke leiding in Den Haag een logische beslissing, dit om continuïteit uit te stralen. De ontwikkeling van de oorlog zorgde ervoor dat de locatie aan zee kwetsbaar bleek. Door de dreiging van de geallieerden vanaf 1942 was een betere bescherming noodzakelijk. Vanuit politieke en tactische overwegingen werd besloten dat Seyss-Inquart, in Den Haag zou blijven. Daarom was een sterke uitbouw van de verdedigingswerken in en rond Den Haag noodzakelijk. Om zich tegen luchtaanvallen te beschermen had hij al een schuilgelegenheid bij het landhuis Clingendael en in maart 1942 wordt het eerste ontwerp voor de bunker gemaakt.

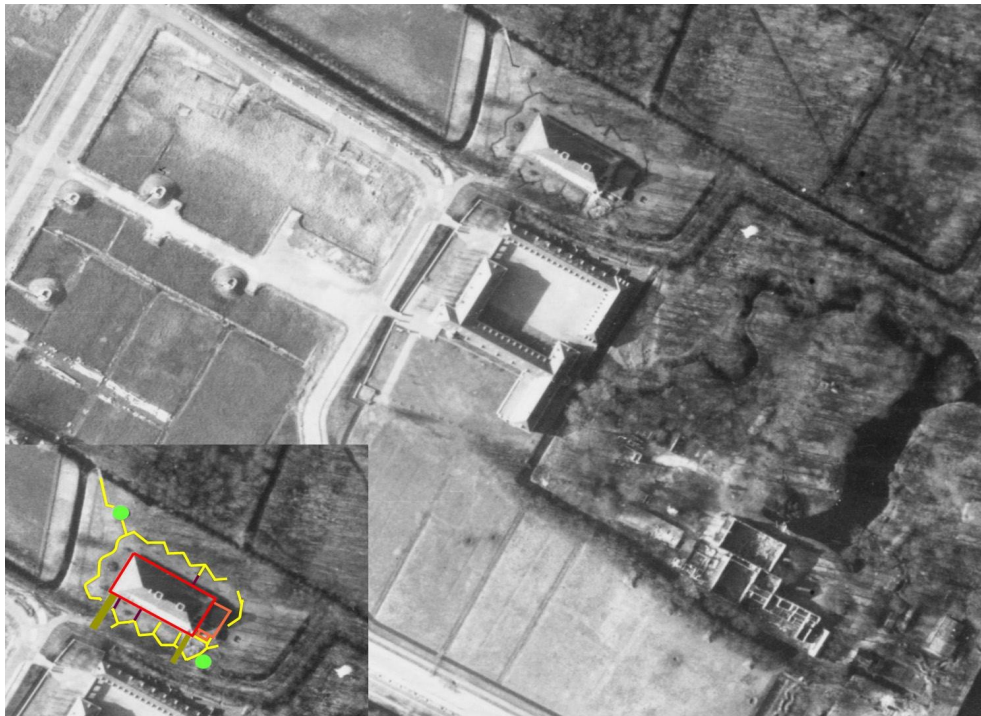
De bouw ervan begon in de zomer van 1942. De bunker werd echter op bijna 400 m van het landhuis, maar op slechts 100 m afstand van de kazerne voor de *SS-Polizei-Waffenschule III*, gebouwd. Het was een ongeveer 30 x 60 m groot bouwwerk, waaronder een 12,5 x 50 m grote bunker tot stand kwam. Gezien de grootte was het niet mogelijk om deze aan de waarneming vanuit de lucht te onttrekken, derhalve heeft men er vermoedelijk voor gekozen om hem als garage te camoufleren. Hierdoor bleef in ieder geval het ware karakter verborgen. De architectuur en bouwmassa zullen samen met die van de naastgelegen *SS-Polizeikaserne* mede gediend hebben om macht uit te stralen. Uitspraken van Seyss-Inquart zelf duiden hier ook op. Dit aspect zal een rol hebben gespeeld in het machtsspel tussen de nazileiders onderling.

Uiteindelijk werd in 1943 het bestuurlijke apparaat landinwaarts verplaatst. Ook de militaire commandostructuur werd naar het midden van het land overgebracht. Om politieke redenen wilde Seyss-Inquart echter in Den Haag blijven.

1. De bunker vanaf de zuidwestzijde. Op de foto zijn militairen zichtbaar. Er was nog geen hekwerk aanwezig. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2001_N0000195-03)

Het ontwerp stamt van architect August Kubitzka met mogelijke medewerking van Karl Gonser. Hij heeft in eerste instantie de bunker als *Luftschutzbunker* ontworpen. Tijdens het ontwerpproces en tijdens de bouw wordt aan deze functie een defensieve rol toegevoegd. Hiervoor worden ingangsverdedigingen en een rondgaande loopgraaf aangelegd. Ook wordt op de verdieping een tweede hoofdkwartier ingericht, waarschijnlijk ten behoeve van *Höherer SS- und Polizeiführer* (HSSPF) Hanns Albin Rauter. Deze had begin december 1942 de opdracht gekregen om in geval van een aanval op Den Haag de verdediging van beide *Stützpunkte* te leiden. Vermoedelijk is voor hem de inrichting gewijzigd om als hoofdkwartier te kunnen functioneren. De omvang was in ieder geval vergelijkbaar met het appartement van Seyss-Inquart. Het gebouw combineert een bomvrije kazerne met een commandopost. Dat hij een dergelijk project kon realiseren zonder overleg met de Organisation Todt komt doordat hij over een eigen bouworganisatie beschikte. De bouw ervan moet behalve als verdedigingswerk dan ook gezien worden als een statussymbool binnen de polycratische machtsstructuur van het derde rijk.

2. Luchtfoto van de RAF van 26 februari 1945, waarop de rond de bunker aangelegde loopgraaf goed zichtbaar is, Op de inzet is herkenbare deel met geel aangegeven. De twee groene stippen zijn de Tobruks. De bruine vlakken zijn de toegangswegen tot de bunker. Met paars zijn de overwelfde toegangsgangen aangegeven. (Herkomst: www.watwaswaar.nl)

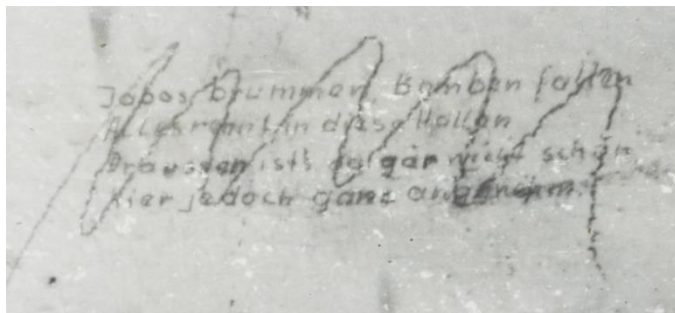
Behalve als bescherming voor Seyss-Inquart en zijn staf was de bunker ook bestemd voor de manschappen van de naastgelegen kazerne. Het gebouw was behalve als bescherming tegen luchtaanvallen ook bedoeld voor een langer verblijf in geval van een aanval op Den Haag. Onder andere door het inrichten van de ruimten met in totaal 75 bedden van drie hoog, die langs de wanden van een groot deel van de vertrekken stonden opgeteld. Ook de rondgaande loopgraaf met vier Tobruks en munitiebunkertjes duiden hierop.

De verdere inrichting en afronding vonden plaats in 1943. Tevens vinden in dat jaar en de daaropvolgende jaren uitbreidingen en wijzigingen aan het gebouw plaats. Zo wordt eind 1943 aan de oostzijde de keukenbunker toegevoegd en aan het eind van de oorlog nog een bakstenen berging met betondak.

3. Plattegrond begane grond.

Of en hoe vaak de bunker ook daadwerkelijk is gebruikt bij luchtaanvallen, kon niet worden vastgesteld. Aan te nemen is dat de bunker wel door de gebruikers van de naastgelegen kazerne zal zijn gebruikt. Een in 1947 gefotografeerde tekst doet dit wel vermoeden. Aangezien Den Haag nooit direct is aangevallen, heeft het gebouw in ieder geval niet gefunctioneerd als hoofdkwartier bij de verdediging.

4. Tekst naar aanleiding van bombardementen, aangetroffen op een van de wanden van de bunker. De tekst luidt: *Jobos brummen, Bomben fallen Alles rennt in diese Hallen. Draussen ist's so gar nicht schön, hier jedoch ganz angenehm.* Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_011532)

Het exterieur is gaaf bewaard gebleven en geeft een goed -misleitend- beeld van het gebouw. De buitenkant verraad niet wat het grote dak verbergt. Ook het interieur is in hoofdlijnen gaaf bewaard gebleven. De installaties en andere technische onderdelen zijn in de naoorlogse periode vervangen, maar de structuur ervan is gelijk gebleven. Het bijzondere van de bunker is dat het een gecombineerde commandopost en kazerne van het zwaarste kaliber is. Binnen Nederland zijn hiervan geen vergelijkbare voorbeelden aan te geven. Ook binnen Europa zijn hiervan, voor zover bekend geen parallellen te vinden. Dit unieke verdedigingswerk heeft een hoge cultuurhistorische waarde, niet alleen als verdedigingswerk, maar ook als machtsuitdrukking binnen de polycratische nationaal socialistische machtsstructuur. Tevens is het een duidelijke herinnering aan de wens om de politieke leiding in Den Haag te houden.

De Koude Oorlog

Commandopost Clingendael is een unieke KO-bunker die het verhaal van de KO in Nederland vertelt. Veel KO-erfgoed is gesloopt, ontmanteld of gestript. Het is zeer bijzonder dat het

WOII-exterieur en KO-interieur in deze bunker in zo'n goede en originele staat is. In deze bunker beleef je de Koude Oorlog.

Van WOII naar KO

Na WOII veranderde de wereld snel. De nieuwe geopolitieke situatie bracht een nieuwe vijand: de Sovjet-Unie. Twee ideologieën kwamen recht tegenover elkaar te staan. Nederland had echter andere prioriteiten, onder andere de Wederopbouw en de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog. Onder druk van de Verenigde Staten van Amerika, een belangrijke bondgenoot van Nederland, moest Nederland toch maatregelen nemen ter voorbereiding op een nieuw conflict.

Bunkers uit WOII werden daarom veelvuldig hergebruikt voor allerlei functies. In 1945 nam de Koninklijke Landmacht de *Polizei-Waffenschule* in gebruik als hoofdkwartier, en doopte deze in 1948 om tot Prinses Julianakazerne. In 1948 werd ook de naastgelegen Seyss-Inquartbunker ingericht en aangepast voor gebruik door de Landmacht als beveiligd commandocentrum en verbindingscentrum (communicatiecentrum). De bunker was toen niet in gebruik en in die tijd bijzonder groot en stevig. Het was dus een logische keuze om de relatie tussen de Seyss-Inquartbunker en de naastgelegen kazerne ook na WOII voort te zetten. Begin jaren '50 was de bunker geïntegreerd in het functioneren van de Prinses Julianakazerne en werd de bunker niet meer Seyss-Inquartbunker genoemd, maar Julianabunker.

Oorlogsstaf BLS en vbdcen GV

Het interieur reflecteert zeer goed de spanningen en dreiging van de Koude Oorlog in Nederland en internationaal. Nederland moest zich voorbereiden op deze mogelijke derde wereldoorlog met een enorme dreiging van een inval of aanval door de Sovjet-Unie. We kunnen ons bijna niet meer voorstellen hoe hoog de spanningen toen opliepen: een allesvernietigende atoomoorlog.

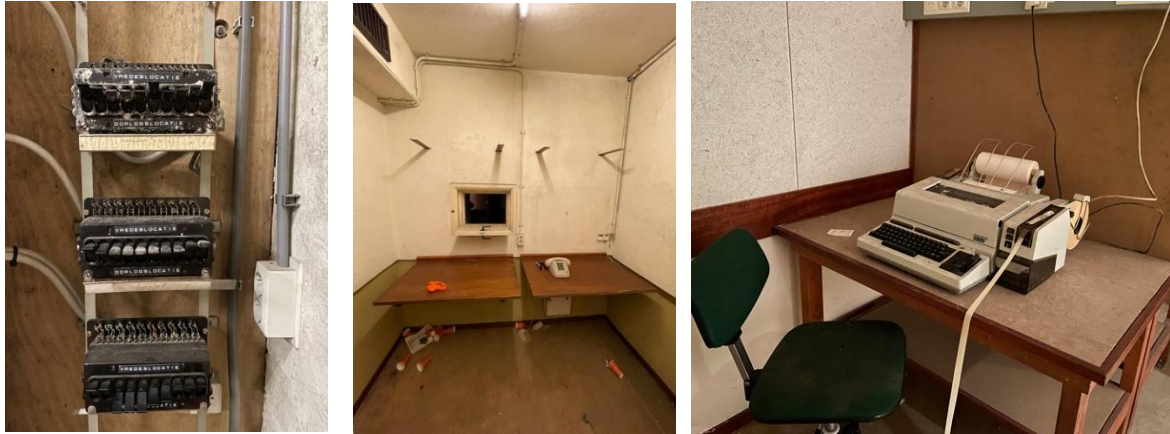

5. Foto's van kaarten en teksten in diverse ruimtes van de bunker. Foto's van 2021.

Commandopost Clingendael zou het belangrijkste beschermd onderkomen zijn van de Koninklijke Landmacht tijdens oorlogstijd. Het is gebruikt door de Generale Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten (Oorlogsstaf BLS), als commandopost tijdens oorlogstijd. De Oorlogsstaf heeft de bunker ook gebruikt tijdens nationale en internationale CIMEX- en WINTEX-oefeningen.

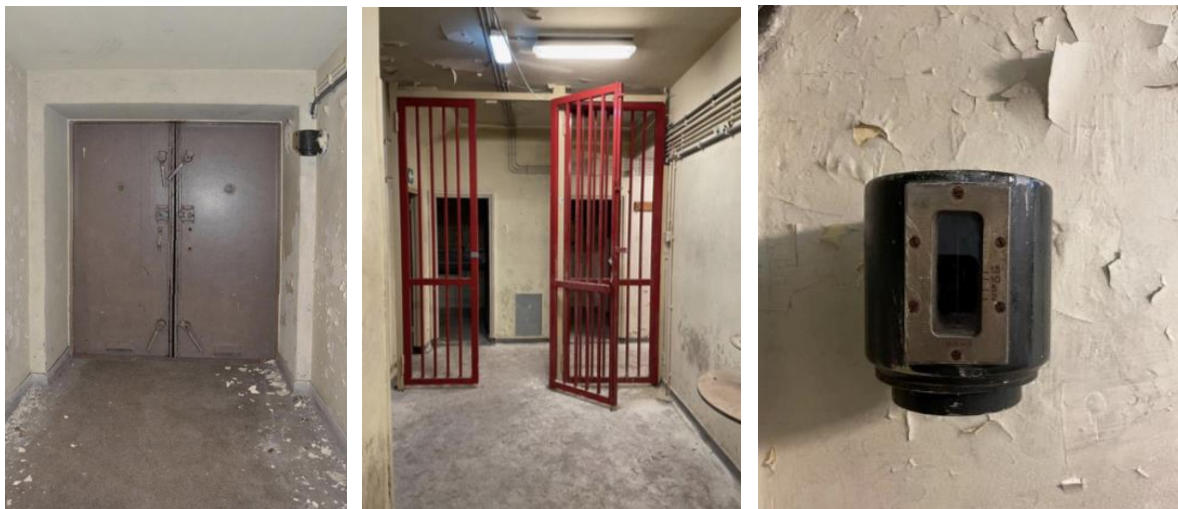
Ook het verbindingscentrum vbdcen GV van de Koninklijke Landmacht was gevestigd in Commandopost Clingendael tijdens vreedetijd en oorlogstijd. Het was een groot

verbindingcentrum met als doel het ontvangen en doorsturen van berichten. Het vbdcen GV was een belangrijk knooppunt in het netwerk van verbindingen. Veel berichten werden daarom via het vbdcen GV naar andere ontvangers doorgestuurd, waaronder staatgeheimen en versleutelde berichten.

6. Foto's van schakelaar voor vredes- en oorlogslocaties, doorgeefluik en telexapparaat. Foto's van 2021.

Het interessante aan Commandopost Clingendael is dat de enorme dreiging en spanningen gedurende de KO, waarbij het einde van de wereld nabij leek te zijn, zichtbaar zijn in allerlei aanpassingen die tijdens de KO aan deze bunker zijn gedaan. Deze gelaagdheid is duidelijk te herkennen in de vaste en losse interieuronderdelen van de bunker. Deze zijn redelijk goed bewaard gebleven en zijn daarom onlosmakelijk verbonden aan de bunker.

7. Foto's van sluisdeur, hekwerk en luchtdrukventiel. Deze bevinden zich op de begane grond. Foto's van 2021.

8. Foto van machinekamer en interieur in kooi van Faraday. Foto's van 2021.

Commandopost Clingendael is erfgoed dat herinnert aan de diverse militaire geschiedenis van WOII, KO en VN-missies. Commandopost Clingendael is daarmee een bijzonder overblijfsel die de zeer gelaagde militaire geschiedenis van Nederland laat zien van de periode van 1940 tot 2013. Dat dit nog bestaat, is uniek.

OVERZICHT OBJECT

Situering

9. De bunker (rood gemarkeerd) ligt in de gemeente Wassenaar en noordwestelijk van de Julianakazerne aan de Thérèse Schwartzstraat. De Julianakazerne ligt in de gemeente Den Haag. Het noorden is boven. (Herkomst: www.bagviewer.kadaster.nl)

10. Luchtfoto van de omgeving van de bunker met de Prinses Julianakazerne (SS-kazerne) en Huis Clingendael in 2013. De foto is noordgericht. (Herkomst: Google Maps, 2016)

Gevels

11. Zuidgevel

12. Oostgevel

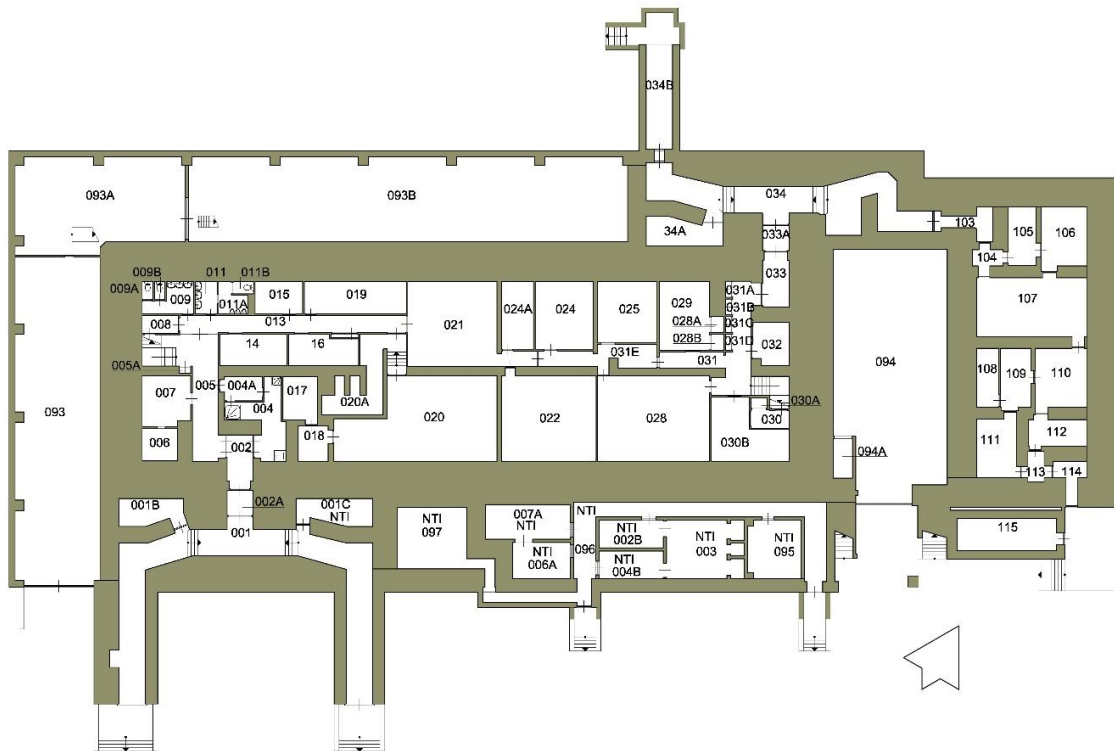

13. Noordgevel

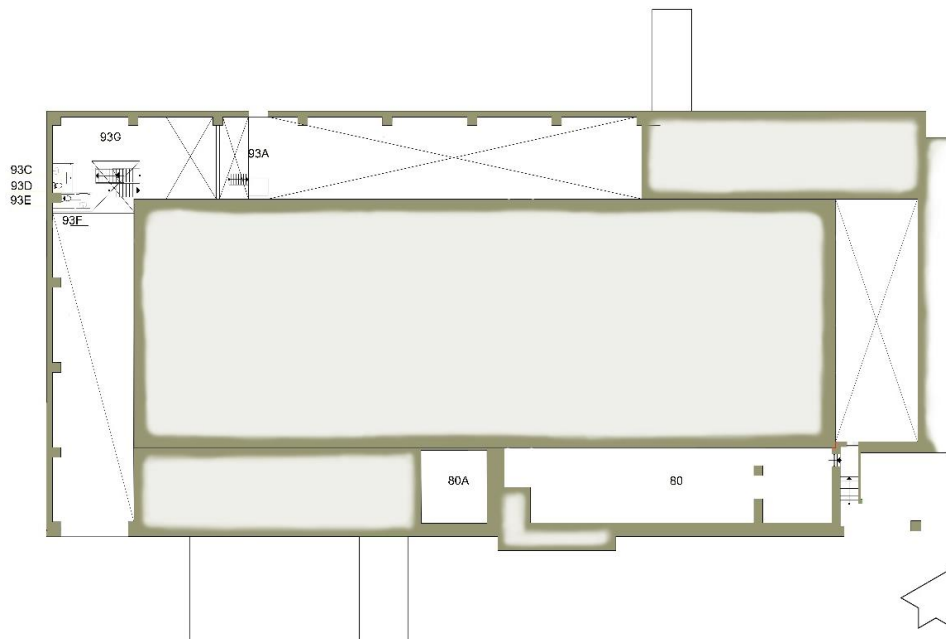

14. Westgevel

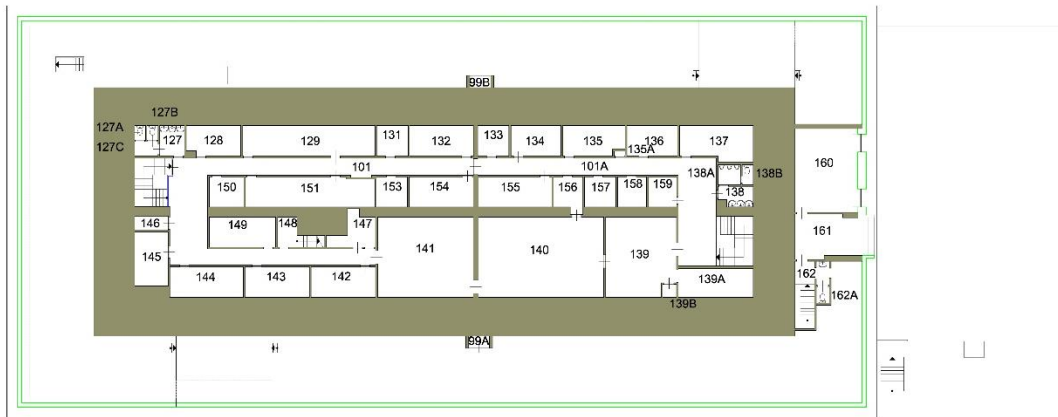
Plattegronden met ruimtenummers

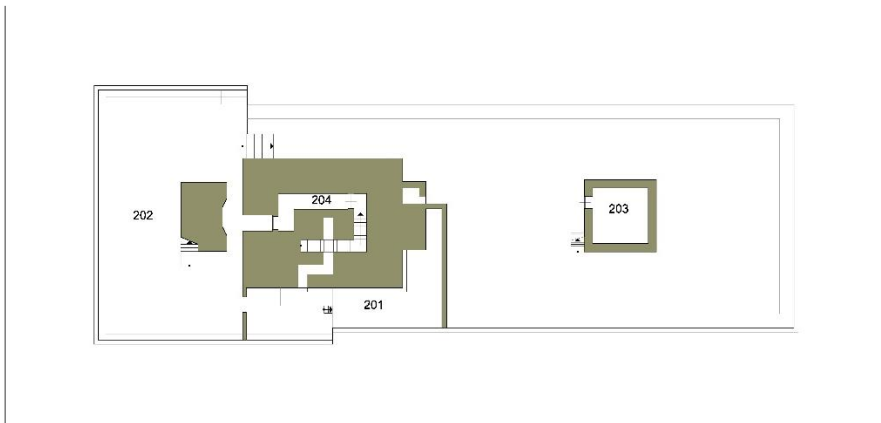
15. Plattegrond begane grond

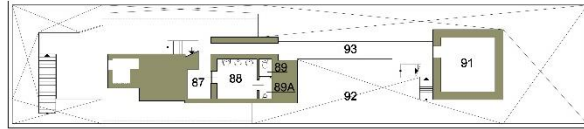
16. Plattegrond tussenverdieping

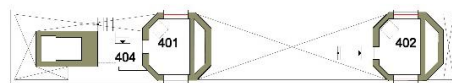
17. Plattegrond eerste verdieping

18. Tweede verdieping

19. Derde verdieping

20. Vierde verdieping

BOUW- EN GEBRUIKSGESCHIEDENIS

Historische achtergrond

Arthur Seyss-Inquart, *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete*, de hoogste machthebber in Nederland gedurende de bezetting, vestigde zich in het najaar van 1940 op het landgoed Clingendael.² Enerzijds vormde het landgoed een representatieve behuizing, anderzijds was het vlakbij enkele uitvalswegen van Den Haag gelegen. Zijn kantoor bevond zich in het pand Plein 23 in het centrum van Den Haag.

Nadat de Duitsers hun plannen voor een invasie van Engeland hadden laten varen, was er de vrees dat de geallieerden een invasie op de Nederlandse kust zouden uitvoeren. Het Duitse leger had oorspronkelijk geoordeeld dat de Nederlandse kust minder geschikt was voor een landing, echter begin 1942 was men tot de conclusie gekomen dat dit niet het geval was. Dit was mede ingegeven door het feit dat de Engelse marine geen mijnenvelden voor de Nederlandse kust aanlegde.³ Ook ontwikkelingen elders hadden ervoor gezorgd dat de vrees voor een aanval op de kust groter was geworden: *Als nach dem englischen Raid gegen Svolveaer auch mit ähnlichen Unternhemungen im niederländischen Raume bei Nacht oder bei Nebel durch Landung kleinerer Truppeneinheiten zur Durchführung von Handstreichern..... gerechnet werden mußte.*⁴

De bezetter ging zich daarom tegen een mogelijke invasie beschermen door verdedigingswerken langs de kust aan te leggen. Door de dreiging van een aanval was de ligging van het regeringscentrum in Den Haag ongunstig geworden: de locatie aan de kust werd toen namelijk kwetsbaar. Op dat moment werd nog niet gedacht aan het verplaatsen van de staven naar het achterland: *So wie die Dinge augenblicklich liegen, ist eine Zurückziehung von militärischen und zivilen Dienststellen aus der Stadt Den Haag einerseits aus politischen Prestige Gründen, andererseits aus rein sachlichen Erwägungen nicht möglich.*⁵ Dit zou later veranderen. Begin 1942 zou Den Haag een aanval kunnen uitlokken: *Ein besonderer Anziehungspunkt wird für den Engländer die Stadt Den Haag mit dem Sitz fast aller massgebenden militärischen und zivilen Behörden sein.*⁶

Het risico op een raid of een landing was dus groot. Uit de correspondentie van Seyss-Inquart met onder andere Himmler blijkt dat hij om politieke redenen in Den Haag wilde blijven, dichtbij het politieke centrum van Nederland. Een verplaatsing van de regeringszetel zou als vlucht kunnen worden geïnterpreteerd. Seyss-Inquart vreesde wel voor een aanval op de residentie en wilde om die reden een substantiële legermacht houden. Hij kreeg toestemming van Hitler om in Den Haag te blijven. Voor Seyss Inquart werd het *Stützpunkt* Clingendael ingericht als bescherming voor de *Reichskommissar* en zijn staf. Deze was naast het *Stützpunkt* Scheveningen geprojecteerd en kon de verdediging daarvan versterken. Hitler zegde hem eveneens een twintigtal antitankkanonnen toe om de vesting te versterken. Om voldoende zekerheid te bieden werd er een *Polizeiwaffenschule III* voor de SS naast het landgoed

² Zie voor de hoofdpersonen het hierna volgende hoofdstuk.

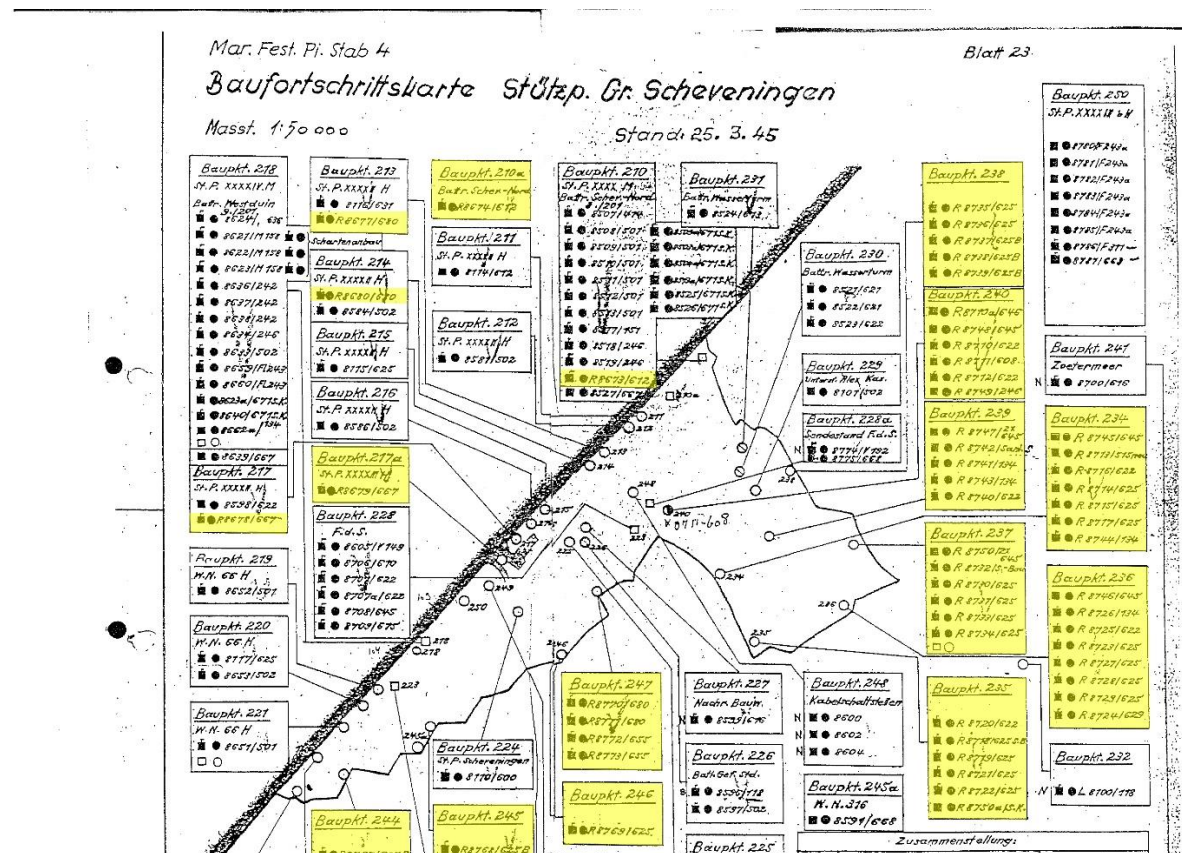
³ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, Washington Papers. Duitse collecties van het Department of the United States Army, toegang 400, inv.nr. 110139-110185 en inv.nr. 110095-110138.

⁴ NIMH, Washington Papers, 400, inv.nr. 110095-110138.

⁵ NIMH, Washington Papers, 400, inv.nr. 110095-110138.

⁶ NIMH, Washington Papers, 400, inv.nr. 110095-110138.

Clingendael gebouwd.⁷ Hier werden Nederlandse SS-ers opgeleid, in eerste instantie ook als reserve voor het *Stützpunkt* Clingendael. Later, nadat veel troepen aan de kustverdediging waren onttrokken, werd het de hoofdmacht voor de verdediging van het *Stützpunkt*. In 1942 werd het de basis voor de bezetting van het *Stützpunkt* Clingendael. Het *Stützpunkt* Clingendael versterkte ook het naastgelegen *Stützpunkt* Scheveningen, die erdoor aan de noordzijde was gedekt. Tegelijk zorgde het uitgebouwde deel van Clingendael voor flankering van het *Stützpunkt* Scheveningen, waardoor een aanval door het centrum zou worden voorkomen.⁸ Het doel was: *Es muss in erster Linie dafür gesorgt werden, dass dieser Abschnitt vor jeglicher überraschender Landung gesichert wird.*⁹ De bunker vormde als bomvrije kazerne en commandopost een belangrijk onderdeel van het *Stützpunkt*.

21. *Baufortschrittskarte* van de *Stützpunkte* Scheveningen en Clingendael. Te zien is dat de bouwwerken met name bij Clingendael voorzien zijn van een R (*Reichskommissar*). Hier in geel gemarkeerd. Deze bouwwerken zijn tot stand gekomen onder leiding van de *Abteilung Siedlung und Bauten*, de organisatie die rechtstreeks onder Seyss-Inquart ressorteerde. Dit in tegenstelling tot de andere bouwwerken, die door de *Organisation Todt* zijn gerealiseerd. Het tot stand brengen van verdedigingswerken is elders in de *Atlantikwall* steeds de verantwoordelijkheid van *Organisation Todt*. Volgens de *Baufortschrittskarte* is de bunker gelegen op Baupunkt 237 en heeft de naam R 8750. (Herkomst: Sackers, 2004, p. 23).

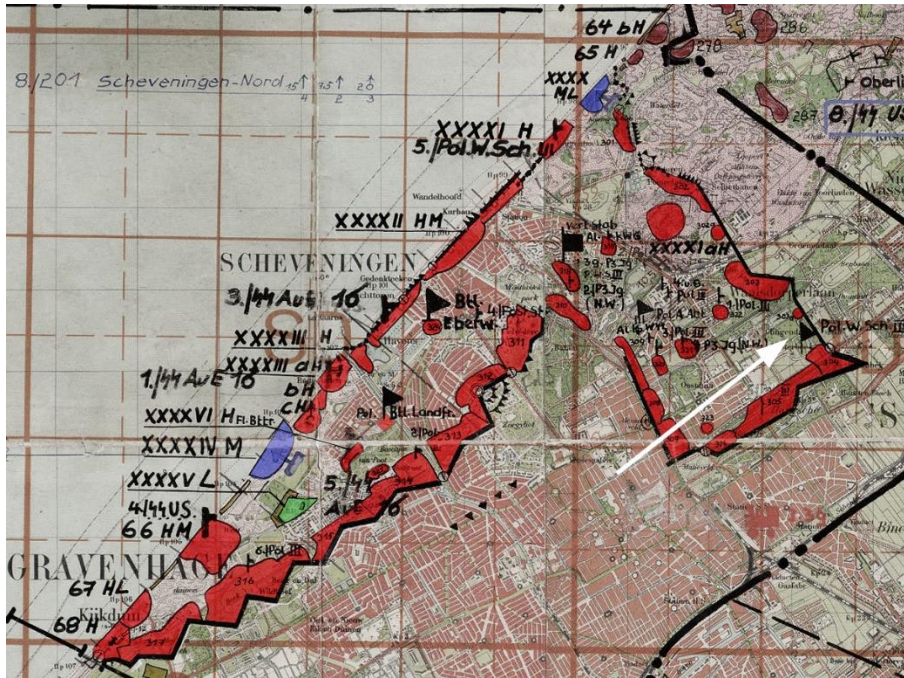
Uiteindelijk werd er in 1943 toch besloten om de militaire staven en het civiele bestuur zo veel mogelijk naar het achterland te verplaatsen. Uit politieke overwegingen zoals hiervoor al

⁷ Zie voor de geschiedenis van de SS kazerne Van Hoof en Van de Zee, 1988 en 2006.

⁸ In 't Veld, 1976, p. 911.

⁹ NIMH, Washington Papers, 400, inv.nr. 110095-110138.

genoemd werd voor Seyss-Inquart ook in 1943 een uitzondering gemaakt.¹⁰ Hij bleef in Den Haag. Pas aan het eind van de oorlog (na Dolle Dinsdag) zou Seyss-Inquart zijn toevlucht zoeken op het landhuis Spelderholt vlakbij Apeldoorn, waar *Siedlung und Bauten* ook een schuilplaats inrichtte. Tevens had hij een kantoor met schuilgelegenheid aan de Loolaan in Apeldoorn.

22. Overzicht van de *Stützpunkte* Scheveningen en Clingendael. Bij Clingendael is te zien dat de verdediging ervan de verantwoordelijkheid is van de *Polizei-Waffenschule* van de SS. De witte peil geeft de plaats aan van de bunker en SS-kazerne (Herkomst: Ambachtsheer, 1995 p.61)

De uitbreiding met bunkers werd niet verzorgd door de *Organisation Todt (O.T.)*, die elders met de bouw van de *Atlantikwall* was belast, maar door de *Abteilung Siedlung und Bauten* van het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft*, een van de vier *Generalkommissariate* van de *Reichskommissar*.⁵ De leiding ervan berustte bij Hans Fischböck (24 januari 1895 - 3 juni 1967). Zijn carrière was nauw verbonden met die van Seyss-Inquart en hij zal loyaal aan hem zijn geweest. De *Abteilung Siedlung und Bauten* werd geleid door de Weense architect en tevens zijn zwager Walter Münster. Hierdoor had Seyss-Inquart zijn eigen bouworganisatie, die niet afhankelijk was van de *O.T.*, die rechtstreeks viel onder het Ministerie van Bewapening en Munitie in Berlijn. De beschikking over een eigen organisatie met een zelfstandig opererende *Bauhof*¹¹ had grote voordelen. Het gaf de *Reichskommissar* de mogelijkheid om onafhankelijk van de *O.T.* bouwprojecten uit te voeren.¹² Dit past in het beeld van de chaotische polycratie die het Duitse Rijk was. De activiteiten van de organisatie ten aanzien van de uitbouw van de *Atlantikwall* is terug te vinden in de *Baufortschrittskarte* van 25-3-

¹⁰ Zie de bronnenpublicatie van In 't Veld, 1976 en Neuman, 1989.

¹¹ De *Bauhof*, van waaruit de distributie van het bouw materiaal en ook het materieel werd geregeld, was een stichting volgens het Nederlandse recht. De *Bauhof* speelde bij de materiaalverzorging een belangrijke rol. Ook werd door de *Bauhof* gehandeld in hout en in de verhuur van machines (tot aan Groningen toe). Het was dus meer dan een toeleverancier van materialen.

¹² Voor meer informatie over de *Abteilung Siedlung und Bauten* zie: Sakkers en Pols, 2004.

1945, waar de door de *Abteilung Siedlung und Bauten* tot stand gebrachte bunkers met de 'R' van *Reichskommissar* zijn aangegeven.

Hoofdpersonen

Arthur Seyss-Inquart (Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete)

23. Arthur Seyss-Inquart in 1940. (Herkomst <http://skepticism.org/timeline/april-history/5223-arthur-seyss-inquart-tries-to-take-partial-credit-for-unification-of-austria-with-germany.html>)

Arthur Seyss-Inquart (Stannern/Stonarov, 22 juli 1892 - Neurenberg, 16 oktober 1946) was onder druk van Duitsland op 12 maart 1938 bondskanselier van Oostenrijk geworden en regelde vanuit die positie de inlijving van Oostenrijk bij Duitsland (de *Anschluss*). Na de inlijving kwam het grootste deel van de macht terecht bij Joseph Bürckel (30 maart 1895 - 28 september 1944) die voordien *Gauleiter* in de Saarpfalz was geweest. Op 1 mei 1939 werd de regering ontbonden en verloor Seyss-Inquart zijn baan. Hij werd wel benoemd tot *Reichsminister* zonder portefeuille in het Duitse kabinet. Een functie die wel status en materiële voordelen gaf maar geen invloed of macht. In oktober van dat jaar werd Seyss-Inquart *Stellvertreter* voor de *Generalgouverneur des besetzten Polen*. Een functie die hem weinig invloed gaf. Op 18 mei 1940 werd hij door Hitler (29 april 1889 - 30 april 1945) tot *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete* benoemd. De keuze voor Seyss-Inquart zal mede bepaald zijn om Nederland voor het nationaalsocialisme te winnen, dit gezien zijn ervaringen in Oostenrijk. Na het mislukken hiervan werd de oorspronkelijk gematigde Seyss-Inquart steeds radicaler. Bij het Proces van Neurenberg werd hij ter dood veroordeeld en op 16 oktober 1946 opgehangen.

Seyss-Inquart werd als *Reichskommissar* bijgestaan door een viertal *Generalkommissare*. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de *Reichskommissar* van Noorwegen Josef Terboven (23 mei 1898 - 8 mei 1945) mocht hij slechts twee ervan zelf benoemen: Friedrich Wimmer (Salzburg, 9 juli 1897 - Regensburg, 2 augustus 1965) als *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* en Hans Fischböck (Geras, 24 januari 1895 - Wehrda/Marburg, 3 juli 1967) als *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*. Bij aanstelling van beide anderen had hij geen invloed: Fritz Schmidt (Eisbergen, 19 november 1903 - Chartres, 20 juni 1943) werd als *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* aangesteld door Rudolph Hess (26 april 1894 - Berlijn, 17 augustus 1987) en Martin Bormann (17 juni 1900 - 2 mei 1945): de vierde was Hanns Albin Rauter (Klagenfurt, 4 februari 1895 - Scheveningen, 25 maart 1949), *Generalkommissar für das Sicherheitswesen*.¹³ Opvallend is dat van deze vijf personen er vier van Oostenrijkse afkomst waren. Alleen Schmidt was een Duitser. Rauter was

¹³ Schmidt was de vertegenwoordiger van de partij en Rauter van de SS (Himmler)

verantwoordelijk voor de veiligheid in het bezette gebied en was als SS-generaal ook degene die bij een mogelijke aanval op de hofstad de leiding van de verdediging op zich zou nemen. Voor deze functie was ook voor hem plaats gemaakt in de bunker.

Behalve de in dit rapport besproken grote bunker was er ook een kleine schuilbunker bij Huis Clingendael, dat door Seyss-Inquart in 1940 als woning in gebruik was genomen. Aan het eind van de oorlog werd Den Haag als standplaats te gevaarlijk en verhuisde Seyss-Inquart naar Apeldoorn waar hij het landhuis Spelderholt betrok, waar een deel van de kelders als schuilkelder was ingericht. Zijn kantoor aan de Loolaan 554 in Apeldoorn was van twee deels in baksteen en deels in beton uitgevoerde schuilplaatsen voorzien. Beide waren echter van aanzienlijk geringere omvang vergeleken met grote bunker op Clingendael.

24. Het in opzet 17de-eeuwse landhuis Clingendael was het woonhuis van Seyss-Inquart in Den Haag. Zijn kantoor had hij in het centrum van Den Haag. (Herkomst: Beeldbank RCE documentnummer 14133-58243)

25. Het kantoor van Seyss-Inquart op het adres Plein 23 in Den Haag (het voormalig Logement van Amsterdam) met de nog bestaande entree (links) naar de gang die door de kelder leidt naar de bunker in de tuin aan de achterzijde van het huis. De bunker is omstreeks het jaar 2000 gesloopt. (Herkomst: beeldbank RCE, documentnummer 76.571)

Hanns Albin Rauter (Generalkommissar für das Sicherheitswesen)

26. Hanns Albin Rauter in 1939. (Herkomst: Bundesarchiv, Bild 183-1982-1021-509 / CC-BY-SA 3.0)

Hanns Albin Rauter (Klagenfurt 4 februari 1895 – Scheveningen 25 maart 1949) was net als Seyss-Inquart afkomstig uit Oostenrijk. Voordat hij Adolf Hitler in 1927 ontmoette was hij al jaren lid actief in rechts-radical antisemitische bewegingen. Na deelname aan een staatsgreep in 1933 vluchtte hij naar Duitsland en sloot zich aan bij de *Sturmabteilung* (SA). In april 1935 stapte Rauter over naar de *Schutzstaffel* (SS) met de rang van *Oberführer*. Tot 1940 was hij *Stabsführer des SS-Oberabschnittes Südost* (een hoofddistrict, de grootste vooroorlogse eenheid van de algemene SS) in Breslau (het huidige Wrocław). Vanaf 1938 was hij ook lid van de *Reichstag*. Na de bezetting van Nederland werd hij op 23 mei 1940 benoemd als *Generalkommissar für das Sicherheitswesen en Höherer SS- und Polizeiführer* (HSSPF) *Nordwest*. Hij was onder andere verantwoordelijk voor de openbare orde en in die hoedanigheid bevelhebber over de *Polizei-Waffenschule III*, die op de naastgelegen kazerne was gelegerd. Hiermee was hij formeel gezien een ondergeschikte van Seyss-Inquart. Echter het feit dat hij namens Heinrich Himmler, *Reichsführer* van de SS, was benoemd gaf hem een positie die het hem in de praktijk mogelijk maakte om onafhankelijk van Seyss-Inquart te opereren. Zijn loyaliteit was in de eerste plaats aan Himmler. Hij rapporteerde over zijn werkzaamheden aan Himmler en ontving zijn orders vooral van hem en niet van Seyss-Inquart. De laatste was voor politietaken zelfs afhankelijk van Rauter. In april 1941 werd hij tot *SS-Gruppenführer* (equivalent voor luitenant-generaal) en *General der Polizei* benoemd. Hij was de hoogste SS-officier in Nederland en in die hoedanigheid de eerst verantwoordelijke voor de harde represaillemaatregelen en voor de deportatie van de Nederlandse Joden. In juni 1943 werd hij nog bevorderd tot *SS-Obergruppenführer* (generaal).

Begin 1945 voerde hij het bevel over de *Kampfgruppe* Rauter (een *Kampfgruppe* is een ad hoc samengestelde legerenheid voor een bepaalde tijd). Deze groep vocht in het rivierengebied en op de terugweg van het front naar Apeldoorn werd hij in de nacht van 6 op 7 maart 1945 bij vergissing door het verzet bij Woeste Hoeve aangevallen en raakte hij zwaargewond. Hij werd naar het ziekenhuis gebracht en verbleef daar tot na de oorlog.

In 1948 werd hij door het Bijzondere Gerechtshof in Den Haag ter dood veroordeeld. Op 25 maart 1949 werd hij op de Waalsdorpervlakte gefusilleerd. De plaats waar zijn lichaam is begraven is staatsgeheim.

Heinrich Himmler (Reichsführer SS)

27. Heinrich Himmler in 1942. (Bundesarchiv, Bild 183-S72707 / CC-BY-SA 3.0)

Heinrich Luitpold Himmler (München 7 oktober 1900 – Lüneburg 23 mei 1945), *Reichsführer* van de SS, was de directe baas van Rauter en hoofd van de SS. Hij had de order gegeven dat Rauter het bevel zou krijgen over de *Stützpunktgruppe* Scheveningen in het geval dat Den Haag zou worden aangevallen. Dit overigens met toestemming van Seyss-Inquart, die liever de *SS-Standartenführer* Erwin Tzschoppe als bevelhebber had gehad, omdat deze volgens Seyss-Inquart meer gevechtservaring had. Mogelijk ook omdat die wellicht minder sterk onder invloed van Himmler stond. Rauter onderhield nauwe contacten met Himmler en deed niets zonder zijn toestemming. Het contact met zijn formele chef, Seyss-Inquart was veel geringer.

De bouw van Commandopost Clingendael

Wanneer de werkzaamheden exact zijn begonnen, is niet precies bekend. Op de oudst bekende tekening van de bunker, gedateerd 25 maart 1942, is er al een 1 meter diepe bouwput gegraven. Men zal kort daarvoor dus met de bouw zijn begonnen. De reden voor de bouw is door Seyss-Inquart in een telexbericht van 14 november 1942 aan Himmler aangegeven:

*Reichsführer. Ich habe beim Führer erreicht, dass ich mit meiner Dienststelle in Den Haag bleiben darf, da mir ansonsten die Verwaltung in den Niederlanden aus den Händen kommen würde. Die Voraussetzung für diese Zustimmung war eine entsprechende Sicherung vor allem gegen Fliegerangriffe und auch hierfür habe ich inzwischen vorgesorgt, in dem ich wie Sie ja wissen eine erstklassige Polizeikaserne im Bau habe und daneben einen Bunker, der sich sehen lassen kann und in dem ein ganzes Bataillon notigenfalls Platz hat. Dieser Bunker wird im Ernstfall auch sozusagen mein Rückhalt sein und wird nunmehr nachrichtenmassig ausgerüstet. Diese Ausrüstung übernimmt die Ordnungspolizei, weil sie ja auch den Bunker mit der Besatzung belegt. Die Nachrichtenmittel sind nun so, dass ich mit der Unterbrechung des Telefon und Fernschreibverbindung rechnen muss, und aus diesem Grunde erscheint es mir dringend notwendig, einen 100 Wattmotor in den Bunker einbauen zu lassen. Der diesbezügliche Antrag wurde vom BdO gestellt. Ich bitte Sie nun unmittelbar, diesen Antrag wohlwollend behandeln zu lassen und zeichne mit Heil Hitler als Ihr stets ergebener Seyss-Inquart.*¹⁴

Het besluit dat Seyss-Inquart in Den Haag zou blijven was al begin 1942 gevallen.¹⁵ Uit dit bericht blijkt dat de functie behalve als schuilplaats in geval van een luchtaanval ook bedoeld was als noodzetel en als verblijf van een bataljon in geval van nood. Overigens was bij het landhuis zelf ook al een schuilplaats tegen luchtaanvallen aangelegd. In de correspondentie geeft Seyss-Inquart aan dat hij bij de bouw twee eisen (doelen) heeft samengevoegd, namelijk de noodzaak voor een goede schuilplaats voor zichzelf en de noodzaak om de manschappen van de kazerne van een schuilplaats te voorzien. Door het samenvoegen van deze functies werd de bunker groter en mogelijk heeft dat aspect een rol gespeeld bij die beslissing. Een grotere bunker zal zeker meer status hebben gegeven en zal - behalve in de interne machtsstrijd - ook een rol hebben gespeeld bij de politieke wens om het handhaven van de standplaats uit te dragen naar de bevolking.

Hoewel het ontwerp en de eindverantwoordelijkheid berustten bij de *Abteilung Siedlung und Bauten*, lag de uitvoering bij de Nederlandse Rijksgebouwendienst. Ook bij de aanbesteding werden Nederlandse aannemers gevraagd, die het werk op kosten van de Nederlandse staat uitvoerden. De meeste van de bewaarde bouwtekeningen zijn in het Nederlands opgesteld (noodzakelijk in verband met de uitvoering door Nederlandse aannemers) en door de Rijksgebouwendienst vervaardigd. De dienst hield zich dus niet alleen bezig met de uitvoering van civiele werkzaamheden, maar ook met de bouw van objecten met een duidelijk militair karakter (zie ook hierna).

De afstand tussen het landhuis en de bunker bedraagt ongeveer 400 meter, terwijl de afstand tussen de bunker en de kazerne slechts 100 meter bedraagt. De relatief grote afstand tussen Clingendael en de bunker zal mogelijk een van de redenen zijn geweest om ook bij het landhuis zelf een schuilgelegenheid te hebben. Deze zal primair door Seyss-Inquart bij luchtaanvallen zijn gebruikt.

¹⁴ In 't Veld, 1976, p. 870.

¹⁵ In 't Veld, 1976, p. 689.

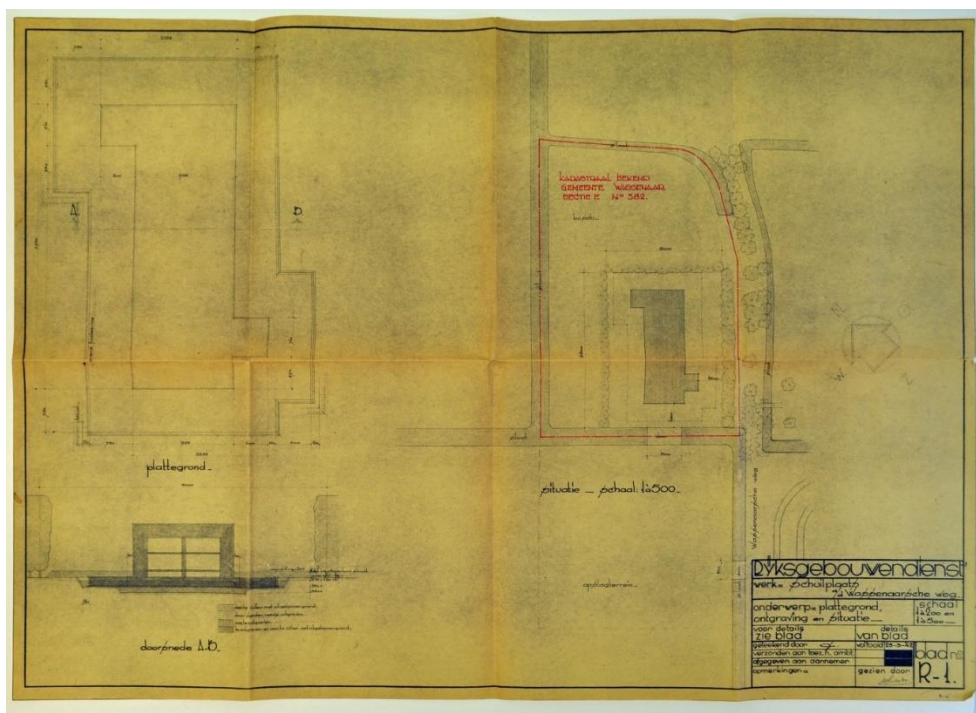
De bunker en de *SS-Polizeikaserne* zijn behalve in functionele zin ook in architectonische en representatieve zin nauw met elkaar verbonden. Hoewel het grote gesloten dak de bunkerfunctie camoufleert, heeft het door zijn grote omvang een duidelijke, imponerende functie. Het maaiveld rond de bunker werd bij de bouw met ongeveer een meter verhoogd. Het lijkt erop dat deze aanpassingen dienen om de schaduwwerking van het relatief hoge gebouw zo gering mogelijk te laten zijn. Ook de oorspronkelijke detaillering van de entreepartijen hebben een duidelijke representatieve uitstraling. In de correspondentie wijst Seyss-Inquart erop dat de bunker en de *SS-Polizeikaserne* zich konden laten zien. Daar waar de representatieve uitstraling bij de bunker zich beperkte tot het bouwvolume, is bij de kazerne de architectuur gebruikt om de weerbaarheid van het geheel te benadrukken. De kazerne is in de stijl van de *Stuttgarter Schule* door Karl Gonser (21 januari 1902 – 22 oktober 1979) ontworpen. Het toevoegen van de twee torens en ‘het bastion’ op de zuidwesthoek van het gebouw geven dit ondubbelzinnig aan. De uitstraling zal mede bedoeld zijn als signaal in de richting van de Nederlandse bevolking. Een hart onder de riem voor dat deel van de bevolking dat de Duitsers steunde en een imponerend gebaar in de richting van dat deel dat de Duitsers niet welgezind was.¹⁶ In hoeverre Gonser ook betrokken was bij het ontwerp van de bunker behoeft nog nader onderzoek. Op de ontwerptekening voor de bunker wordt *Der architekt Kubizka Stadbaumeister* genoemd. In de correspondentie meldt Seyss-Inquart dat de bunker is uitgevoerd door het hoofd van de *Abteilung Siedlung und Bauten*; Dipl. Ing. Münster.¹⁷ Dat hij de leiding had hoeft niet meteen te betekenen dat hij ook voor het ontwerp verantwoordelijk was. Gezien de vele aanpassingen tijdens en na de bouw zal hij wel invloed hebben gehad op de verschijningsvorm van het gebouw.

28. De boerderij Het Uilennest met omgeving omstreeks 1937. De boerderij is rechts van het midden zichtbaar. De boerderij wordt in 1942 gesloopt om plaats te maken voor de SS-kazerne. Links is het beboste gebied zichtbaar, waar de bunker zou worden gebouwd. (Herkomst: beeldbank Haags gemeentearchief identif.,nr. HGA 1901549)

¹⁶ Sakkers, 1976, p. 6.

¹⁷ Veld, p. 794.

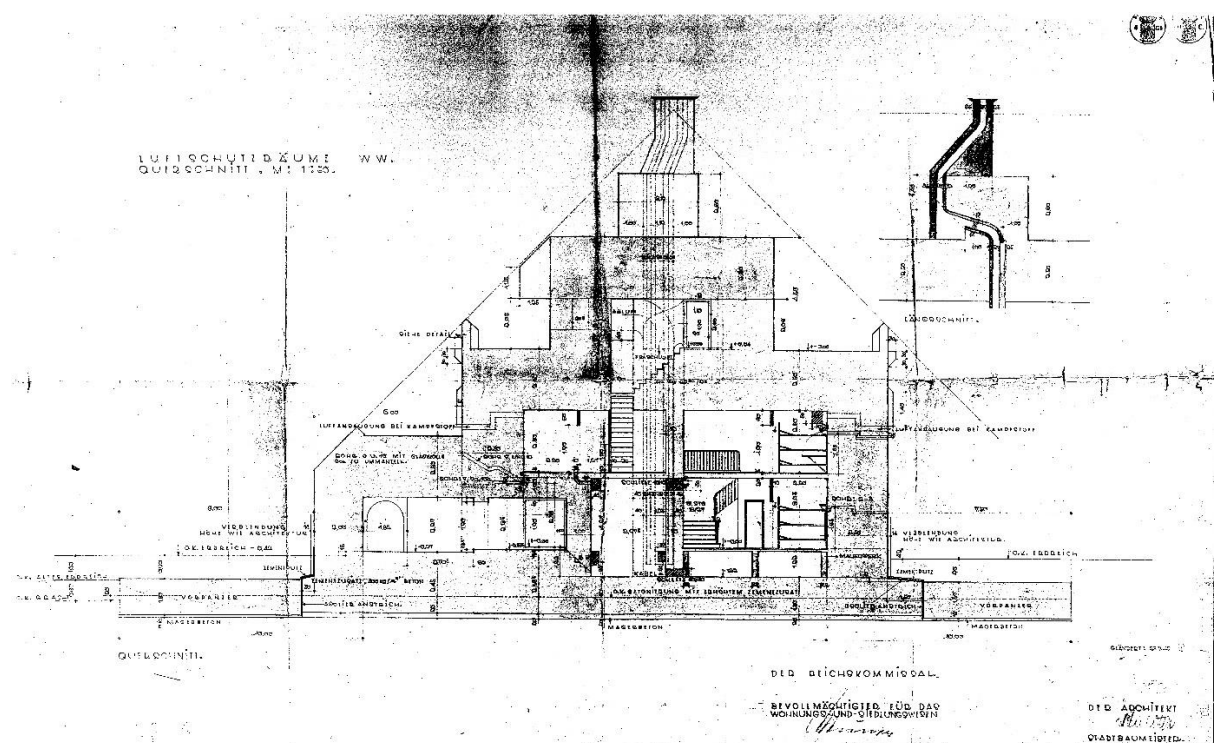
29. Een van de eerste tekeningen van de bunker. De principedoorsnede komt overeen met het uiteindelijke ontwerp. De plattegrond is nog niet voorzien van de ingangsverdediging en de keukenbunker ontbreekt. De legenda bij de doorsnede geeft aan dat op dat moment (de tekening is 25 maart 1942 gedateerd) de bouwput een halve meter diep was uitgegraven. Op de tekening is het grote bunkerdak nog niet weergegeven. Onbekend is of het op de tekening is weggelaten, of dat in deze fase nog niet gedacht werd aan een dergelijk dak. (Herkomst: Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Gewoon en Geheim Verbaalarchief en daarbij opgelegde bescheiden, nummer toegang 2.13.151, inventarisnummer 5963)

Op 10 april 1942 volgde het verzoek van de *Bevollmächtigte für die Bauwirtschaft in die Niederlanden* aan de pasbenoemde *Reichsminister für Bewaffnung und Munition* Albert Speer om urgentie te verkrijgen voor de levering van bouw materiaal ten behoeve van de bunker.¹⁸ Op dat moment waren de werkzaamheden dus al begonnen. Ondanks dat Seyss-Inquart over een eigen organisatie en *Bauhof* beschikte, was er dus niet voldoende bouw materiaal om de geplande bunker zonder hulp van Speer te realiseren. Seyss-Inquart had echter wel de steun van Hitler om zijn standplaats beter te beveiligen, dus zal Speer (vermoedelijk met tegenzin) aan het verzoek hebben voldaan.

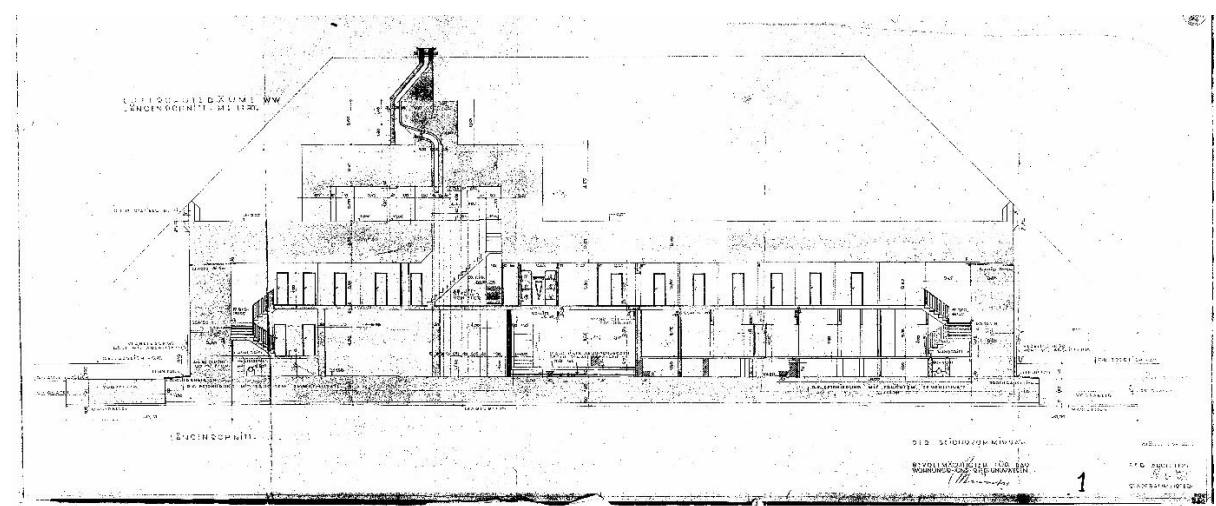
In de eerste ontwerpen is op de begane grond een appartement opgenomen, dat voor Seyss-Inquart was bestemd. Ter plaatse van de eerste verdieping was in eerste instantie waarschijnlijk geen appartement voorzien. In het archief van het Rijksvastgoedbedrijf van de bunker bevindt zich een tekening gedateerd op 5 september 1942 met daarop de details van de deurkozijnen voor de bunker. De indirecte aanwijzing dat het appartement op de verdieping in een latere ontwerpfase is toegevoegd, is af te leiden uit een van de werktekeningen, waar staat vermeld dat twee gasdeuren van de scheidingswand halverwege de bunker zouden komen te vervallen in verband met een wijziging in de plattegrondindeling. De wijziging hield dus in dat een van de doorgangen door de scheidingsmuur niet meer noodzakelijk zou zijn. Dit zou het geval zijn indien ter plaatse van de eerste verdieping zou worden afgezien van de bouw van legeringsruimten in het oostelijke deel van de zuidelijke gang en in plaats daarvan een post voor bijvoorbeeld de commandant van een regiment in te richten. Dit is dan ook in lijn met het

¹⁸ Sakkers, 2004 p. 6

beschikbare tekeningenmateriaal. Hiertussen bevindt zich namelijk ook een plattegrond van de bunker met ter plaatse van de eerste verdieping aan beide gangen alleen maar legeringsvertrekken. Op grond van het bovenstaande is de conclusie dat het appartement ter plaatse van de eerste verdieping niet in het oorspronkelijke ontwerp was opgenomen, maar nog tijdens de uitvoering in de zomer van 1942 is toegevoegd. Dit is nog alvorens de formele beslissing dat de SS bij een aanval op Den Haag de leiding van verdediging op zich zou nemen.

30. Deze dwarsdoorsnede (tekening zomer 1942) geeft de toestand weer, zoals deze uiteindelijk ook tot stand is gekomen. Het blijkt dat het door architect Kubitza ondertekende ontwerp op 23 juli van dat jaar is gewijzigd. Om welke wijzigingen het gaat, is niet meer te achterhalen. Uit de bouwtekening blijkt dat de bunker omgeven is door een 7,50 m breed en 1,50 m dik uitgevoerde zogenoemde *Panzerplatte*. De plaat vormt de fundering van de rondgaande galerij, waarop het buitenste deel van het grote schilddak rust. De betonnen plaat diende te voorkomen dat door een treffer vlak naast de bunker deze in zijn geheel ontzet zou worden. In feite was dit een constructie die in verband met het grote materiaalverbruik bij bunkerbouw niet meer werd toegepast. De slingerende beweging van het rookkanaal dient ervoor om te voorkomen dat men handgranaten door het kanaal naar binnen kon gooien om zodoende de luchtbehandelingsinstallatie te vernielen. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

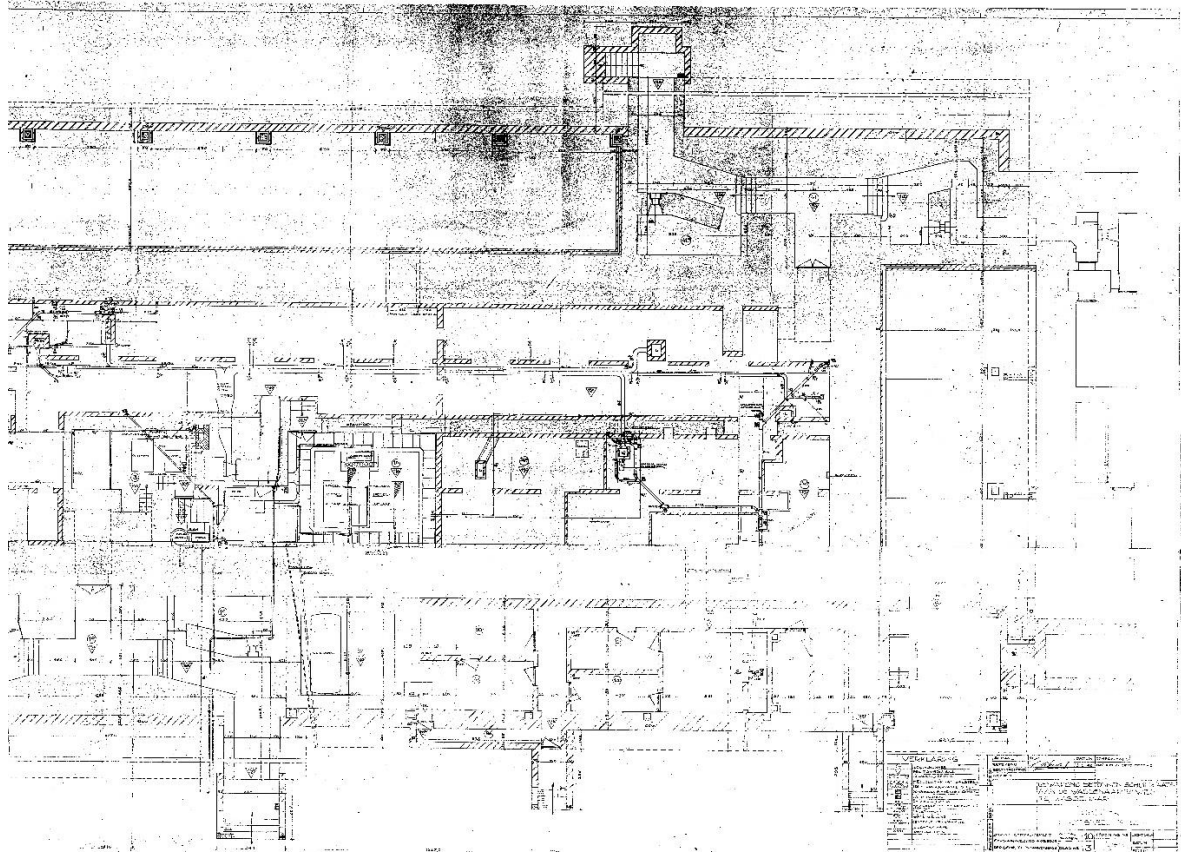
31. Lengtedoorsnede over de bunker. De uiteindelijke uitvoering komt vrijwel volledig overeen met de tekening. Wel heeft men - om onbekende reden - besloten om de beklamping (bij de vermelding Verblendingshöhe wie Architektur) in plaats van de hier getekende halfsteens klamp met een spouw uit te voeren als een complete spouwmuur met een breedte van 29 cm. Ter plaatse van de verdieping zijn de vele deuren zichtbaar behorende bij de legeringsvertrekken. Bij een van de vertrekken, die in doorsnede is getekend, is de tegen de wand opgeklapte tafel zichtbaar, met aan weerszijden de twee drie etages hoge bedden, met een breedte van slechts 65 cm (zie afb. 51). De smalle bedden waren een gevolg van de beperkte breedte (slechts 2,25 m) van de vertrekken. Met de bedden aan weerszijden van de wanden restte er dus slechts 0,95 m vrije ruimte. In de doorsnede over de beide langswanden zijn de buizen van de overdrukventielen zichtbaar. De knik halverwege diende te voorkomen dat men bij een eventuele belegering van de bunker brandbare vloeistoffen naar binnen kon gieten. Om dezelfde reden is het schoorsteenkanaal geknikt uitgevoerd. Het bunkerdak is hier nog 2,50 m dik uitgevoerd. Uiteindelijk werd het bunkerdak over het oostelijke deel met 1,50 m verzwakt. Het is niet geheel zeker of het dak met een dikte van 4 m massief is uitgevoerd; bij de trapopgang naar het verhoogde deel van het dak is zichtbaar dat men ongeveer 0,5 m hoge vrije ruimte tussen de verhoging en de bestaande vloer heeft uitgespaard. Mogelijk is ook elders deze vrije tussenruimte aangebracht. In dat geval zou het een constructie zijn die als voorbeeld de Duitse U-boot- en Schnellbootbunker heeft, waarbij het bovenste deel de opvangconstructie voor de zwaarste typen van bommen is (Fangrost). Ter plaatse is zichtbaar dat de uitvoering van de extra 1,50 m beton afwijkt ten opzichte van de rest van het dak. Dit geeft aan dat de verhoging pas tot stand is gekomen na de voltooiing van het 2,50 m dikke dak. Dit kan dan ook verklaren waarom niet het hele dak 4,00 m zwaar is uitgevoerd. Aan de westzijde waar het dak niet verhoogd is, bevindt zich de trapopgang naar de zolder en naar de beide observatietorens. Het toevoegen van 1,50 m extra beton zou dan geleid hebben tot complexe constructies voor de trappen en het afvoerkanaal voor vervuilde lucht had dan verlengd moeten worden. Deze verhoging heeft in de tweede helft van 1942 of in 1943 plaatsgevonden. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

In de zomer van 1942 zal de bouw van de bunker zover zijn gevorderd dat men met de afbouw kon beginnen. De datering van bovengenoemde tekening in de archiefstukken van het Rijksvastgoedbedrijf geeft een indicatie van de voortgang van de werkzaamheden. Dit soort detailtekeningen wordt doorgaans gemaakt kort voordat deze nodig zijn. Men kan dus aannemen dat de ruwbouw op dat moment (september 1942) al ver gevorderd was. Uit deze en andere tekeningen (ook uit niet in dit rapport opgenomen tekeningen) blijkt dat de afbouw kon beginnen. Op dat moment voorzag het ontwerp van de bunker nog niet in een ingangsverdediging en ook de keukenbunker was nog niet gepland. Uit de tekeningen is wel af te leiden dat over de bunker het grote dak zou worden geplaatst. In deze fase schreef Speer op 31 augustus aan Seyss-Inquart een kritische brief over de grote omvang van de bunker.¹⁹ Weliswaar waren de verblijfsruimte voor Seyss-Inquart en die voor de militaire commandant ruim aangelegd, maar men kan een legeringsruimte met stapelbedden van 65 cm breed moeilijk te groot noemen. Het uiteindelijke resultaat zou tegen het advies van Speer in alleen nog maar groter zijn, door de toevoeging van de dubbele keukenbunker en de ingangsverdediging. Een andere reden voor de kritiek van Speer kan zijn gelegen in het feit dat de bouw van de bunker en van *Stützpunkt* Clingendael niet onder zijn supervisie (*O.T.*) geschiedde, maar onder bevel van Seyss-Inquart zelf tot stand werd gebracht (*Abteilung Siedlung und Bauten*). De door Seyss-Inquart gevraagde bouwmaterialen kon/wilde hij volgens zijn brief alleen leveren indien de bouwwerken in het totale verdedigingssysteem (dat onder leiding van *O.T.* tot stand kwam) werden geïntegreerd en noodzakelijk waren. Wellicht was zijn advies aan het einde van de brief om de leiding over te dragen aan de *O.T.* de ware achtergrond van zijn kritiek. De bouw van de gehele *Atlantikwall* werd door de *O.T.* uitgevoerd en het zal hem hebben gestoord dat in het bezette Nederland de *Reichskommissar* op eigen houtje verdedigingswerken tot stand bracht.²⁰

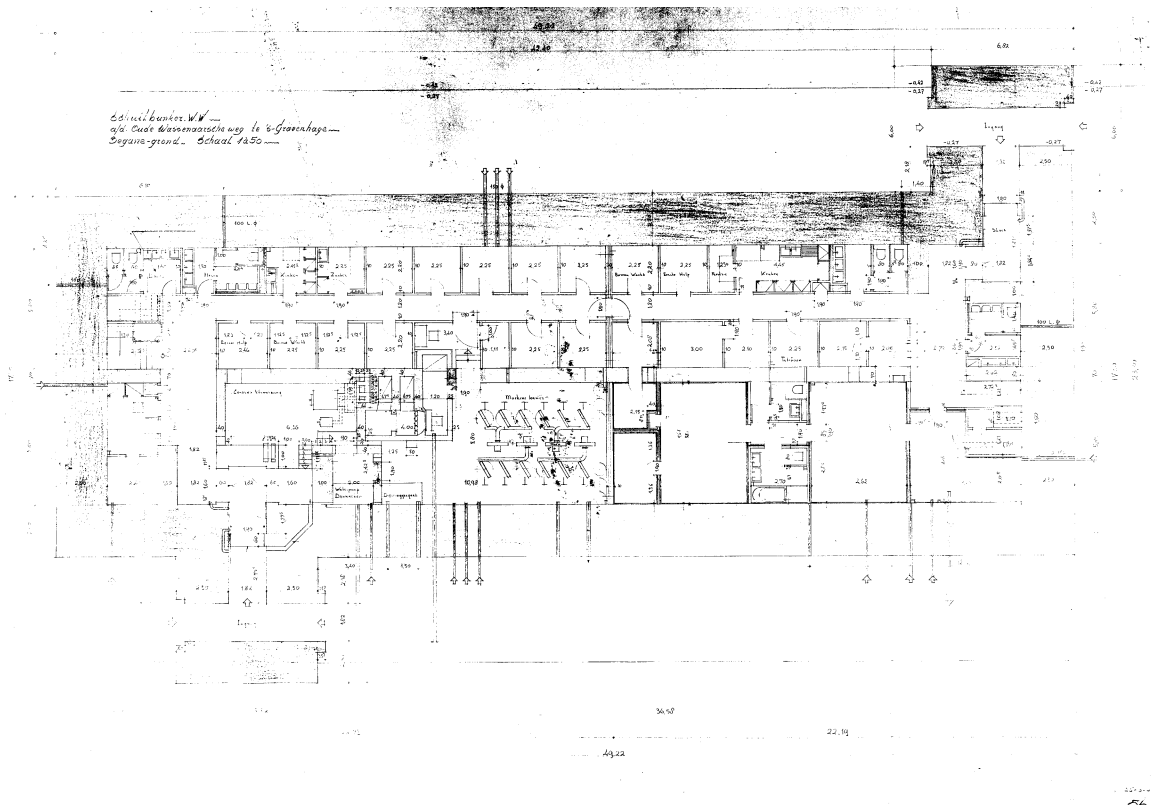
¹⁹ Met dank aan de heer C. Neisingh.

²⁰ Ook de andere bunkers van *Stützpunkt* Clingendael werden onder leiding van de *Abteilung Siedlung und Bauten* tot stand gebracht.

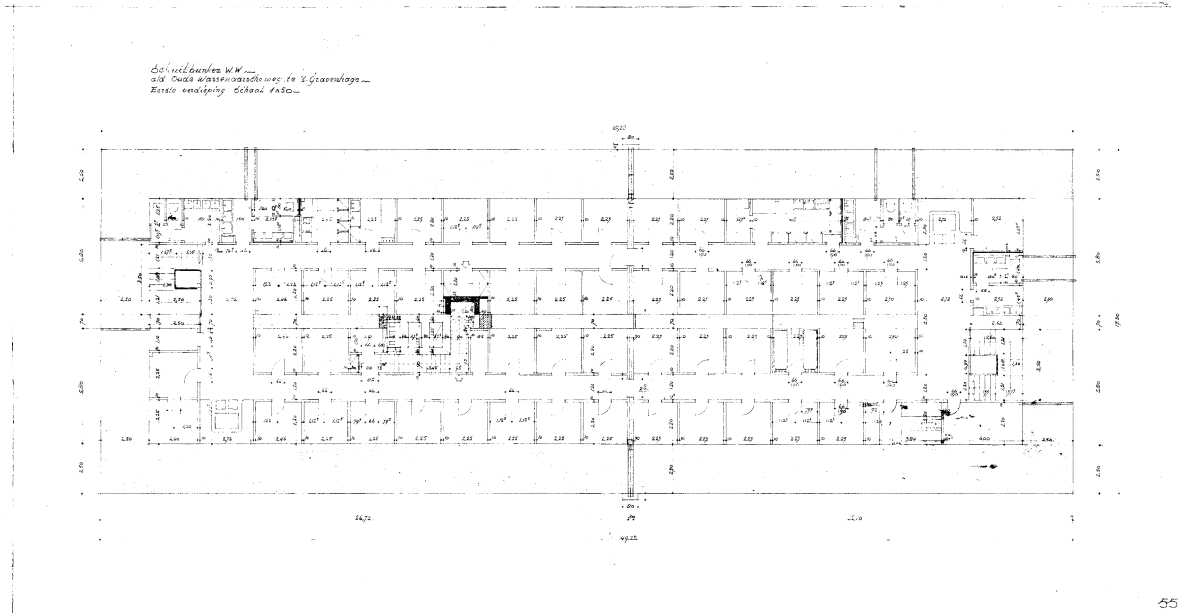
Wat opvallend is, is het gegeven dat meerdere functies in de bunker werden ondergebracht (twee commandocentra en een kazerne), terwijl bij de Duitse vestingbouw in die tijd juist het streven was de functies zo veel mogelijk in verschillende bunkers onder te brengen om zodoende de kwetsbaarheid te verminderen. Een uitgangspunt dat zelfs zover ging dat er toiletgebouwen in *Ständige Ausbau* (St) werden uitgevoerd.

32. Deel van een opmetingstekening uit 1949 waarop de kelderverdieping is weergegeven. Het linkerdeel is niet in de digitale bestanden aangetroffen. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

33. Ontwerptekening voor de begane grond uit de beginfase van de bouw. De uiteindelijke uitvoering is grotendeels identiek aan het ontwerp. Rechtsonder is het appartement voor Seyss-Inquart zichtbaar. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

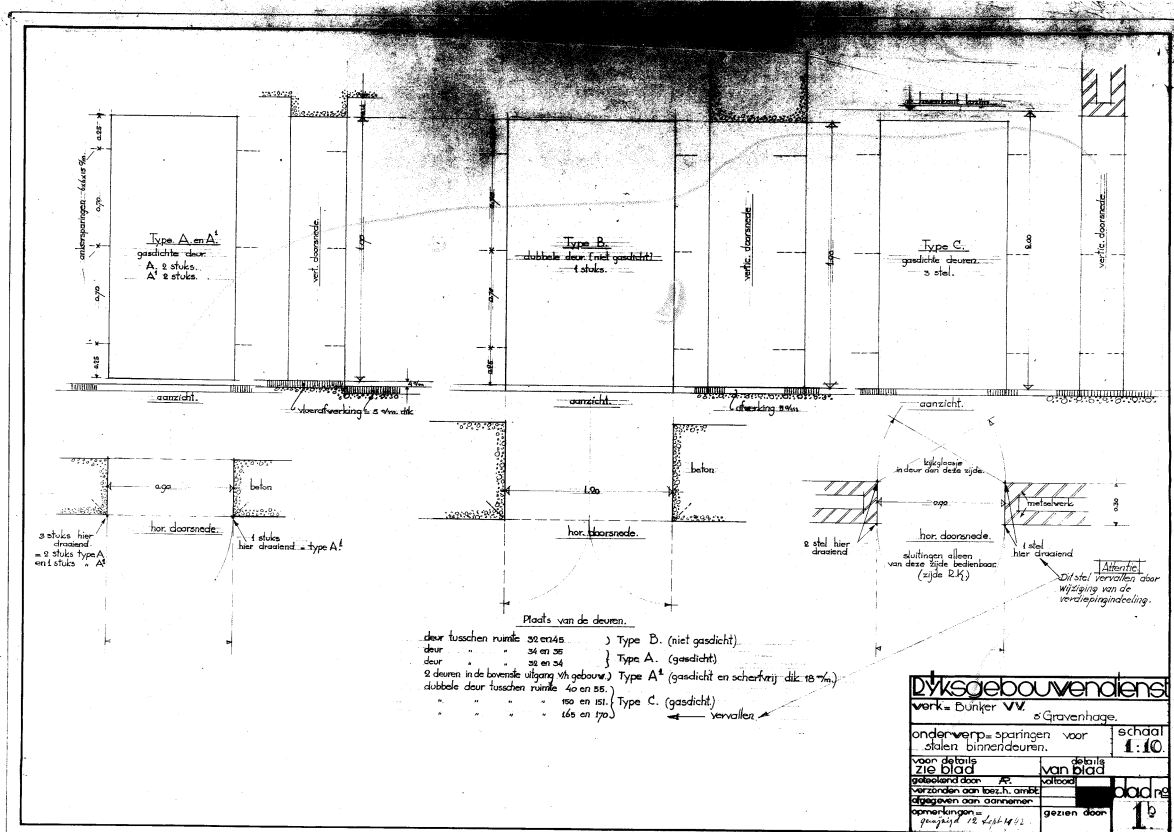

34. Ontwerptekening voor de eerste verdieping uit de beginfase van de bouw. De uiteindelijke uitvoering is grotendeels identiek aan het ontwerp. Het belangrijkste verschil is rechtsonder zichtbaar, waar in het zuidoostelijke deel legeringsruimten waren gepland. Bij de bouw werd hier een tweede commandopost met verblijf gerealiseerd, die gelijk was aan de opzet ter plaatse van de begane grond voor Seyss-Inquart. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

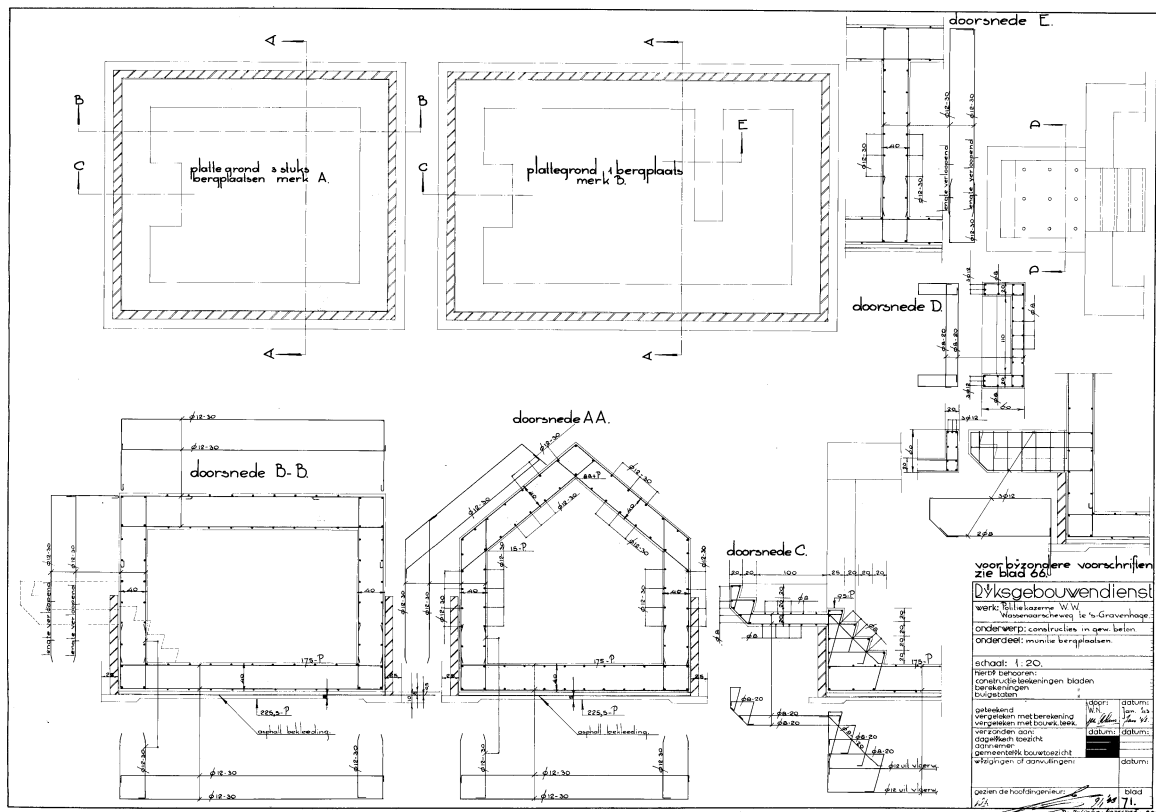

35. Tekening uit de bouwtijd (1942), waarop de oorspronkelijke indeling met de kleine, bijna vierkante, vertrekken op de begane grond en de verdieping zichtbaar is. Het grootste deel van deze vertrekken waren bestemd voor de legering van militairen. In een aantal waren andere functies ondergebracht, zoals de wacht, een EHBO-post etc. De geel ingekleurde vertrekken rechtsonder waren bestemd voor Seyss-Inquart. De blauw ingekleurde vertrekken waren, volgens de woorden van Seyss-Inquart zelf, voor de bevelhebber van een regiment (waarschijnlijk was dit deel bestemd voor Rauter, zie hierna). In de vertrekken 44, 45 en 46 op de begane grond (rood gekleurd) waren de installaties voor verwarming, luchtverversing, water etc. ondergebracht. De vertrekken 20 en 63 (groen) waren bestemd voor het onderbrengen van de verbindingen. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

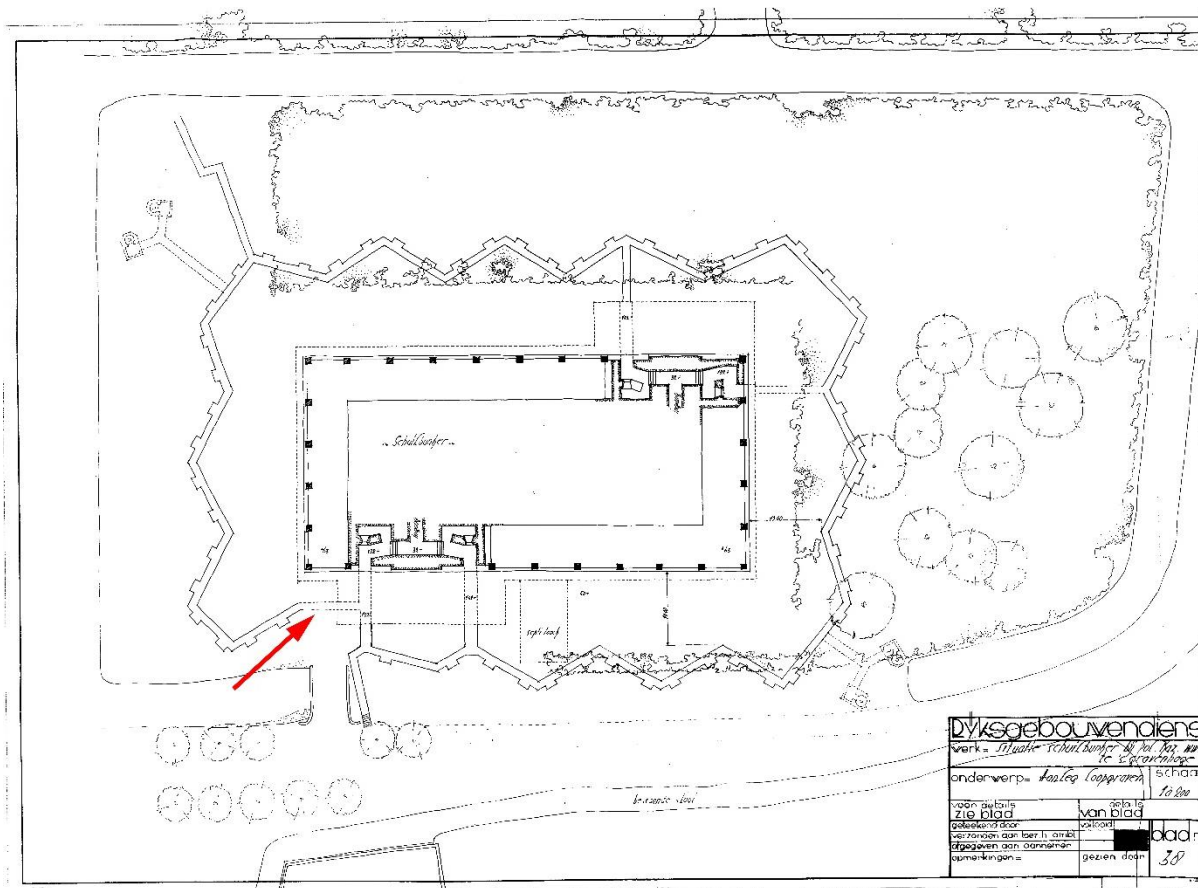
37. Op 9 september 1942 werd de detailtekening van de afwerking van de toegangen goedgekeurd. Het ontwerp, waarvan de uitvoering dus al behoorlijk vergevorderd was, gaat nog steeds uit van een schuilplaats zonder ingangsverdedigingen. Het weergegeven ontwerp is vrijwel identiek aan de afwerking van de door de *Abteilung Siedlung und Bauten* gebouwde bunker in Valkenswaard, met dit verschil dat de bunker op Clingendael aanzienlijk groter is. Bij de bouw van de bunker in Valkenswaard was architect Gonser betrokken, die in ieder geval de SS-kazerne naast de bunker heeft ontworpen en mogelijk ook betrokken was bij de bouw van de bunker voor Seyss-Inquart. Ter plaatse van de toegang is aan de buitenzijde een beklamping van baksteen en een fraai gedetailleerde omlijsting voorzien. Ook aan de binnenzijde is aan afwerking gedacht. De wanden zouden worden bekleed met steenstrips in de vorm van in de lengte doorgezaagde bakstenen. De recht uitgevoerde onderzijde van het gewapend betonnen dak zou worden afgewerkt met een getoogd uitgevoerd stucplafond op aan betonijzers bevestigd steengaas. Bij het veldwerk zijn van deze afwerking geen sporen teruggevonden, zodat we kunnen concluderen dat kort na begin september het besluit is gevallen om de bunker van een ingangsverdediging te voorzien. Of het toevoegen van de ingangsverdediging een gevolg is van een brief van Speer aan Seyss-Inquart, waarin hij het ontwerp bekritiseert of dat het een gevolg van een wijziging in het verdedigingsconcept voor het *Stützpunkt Clingendael* is, is op dit moment nog niet duidelijk. Gezien de ontwikkelingsgeschiedenis van de bunker kunnen we het toevoegen van de ingangsverdediging dateren in het laatste kwartaal van 1942. De toegangen zijn met zekerheid vóór maart 1943 gerealiseerd, aangezien op de 15e van die maand een uitbreiding tegen het al bestaande beton van de zuidelijke ingang werd geplaatst. Bij het detail rechtsboven is wel de met baksteen omklede kolom zichtbaar, die het bunkerdak draagt. Het grote dak maakte begin september dus al deel uit van het ontwerp. (zie ruimteboek, ruimte 80A). Omdat in een volgende ontwerp de ingangen werden voorzien van een ingangsverdediging is van de omlijsting afgezien. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

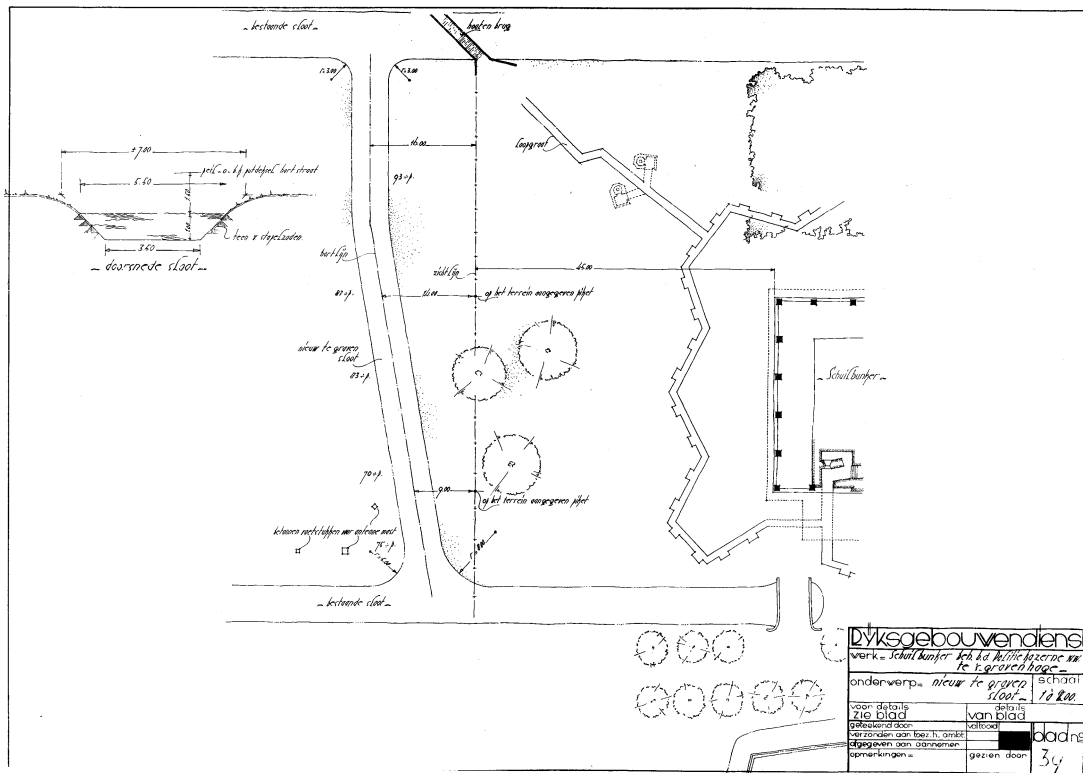
38. Detailtekening van de doorgangen, waarin de ijzeren gasdeuren zouden worden geplaatst. De tekening is gewijzigd op 12 september 1942, wanneer twee dubbele deuren op de verdieping halverwege de zuidelijke gang komen te vervallen vanwege de gewijzigde indeling in verband met de bouw van een extra appartement. Deze planwijziging is dus op 12 september te dateren. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

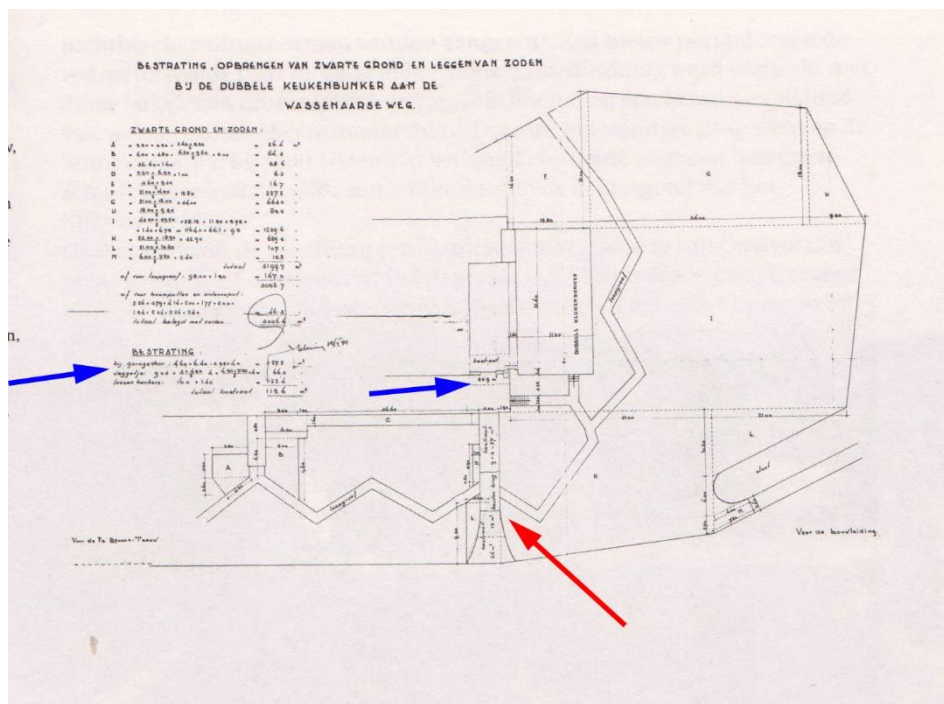
39. Ontwerptekening uit januari 1943 voor een viertal kleine munitiebunkers bij de bunker. De locatie van deze bunkertjes is niet bekend, maar de toegang met een naar beneden voerende trap geeft aan dat de opslagplaatsen ingegraven waren en zich waarschijnlijk volledig onder de grond hebben bevonden. Het is aannemelijk dat de munitiebunkertjes vanaf de loopgraaf toegankelijk waren. Waarschijnlijk bevindt zich nog een deel van de bunkertjes in de ondergrond. Archeologisch onderzoek zou hierover meer duidelijkheid kunnen geven. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

40. Ontwerptekening voor de aanleg van een loopgraaf rond de bunker. Op de tekening is de keukenbunker niet ingetekend. De tekening zal van vóór maart 1943 dateren aangezien de aanbouw onder het bunkerdak aan de zuidzijde nog niet zichtbaar is (zie ruimteboek: ruimte 080A). Wel zijn hier de ingangsverdedigingen te zien, wat betekent dat de tekening na september 1942 is gemaakt, omdat in de eerste helft van september er nog geen sprake was van de ingangsverdedigingen (zie hierna). Bij de meest oostelijke toegang is wel de 7,50 m lange bakstenen loopgraaf te zien, die eind 1944 voor de bouw van de dubbele keukenbunker gesloopt moest worden. Op de noordwest- en de zuidoosthoek zijn elk twee *Tobruks* getekend. De gestippelde lijnen zijn de overdekte toegangen tot de bunker. Het ontwerp voorziet niet in de technische ruimten aan de oostzijde onder het grote dakvlak. Rechts naast de brug is de loopgraaf aangelegd, die het loopgravensysteem toegankelijk maakt vanaf de zijde van de kazerne. Voor deze toegang en voor de loopgraaf ten oosten ervan is de sloot gedempt. De loopgraaf zal grotendeels uitgevoerd zijn, zoals hier is getekend. Alleen aan de westzijde is het ontwerp aangepast, dit mede in verband met het verplaatsen van de sloot. Ook is de loopgraaf naar het landhuis nog niet tussen de beide *Tobruks* gelegd, maar ten oosten ervan (zie volgende afbeelding). De toegangen tot de bunker zelf zijn als gemetselde en overdekte loopgraven uitgevoerd. De inwendige hoogte ervan is opvallend gering uitgevoerd, dit in tegenstelling tot de ingang uit de eerste fase, die voldoende stahoogte had. De geringe stahoogte zal het gevolg zijn van het gegeven dat de overdekking bedoeld was om de toegang aan het zicht te onttrekken en dus onder maaiveld te houden en anderzijds door het gegeven dat de onderzijde vast lag door de al aanwezige pantserplaat rond de bunker. De meest oostelijke overdekte loopgraaf werd in november 1943 afgebroken ten behoeve van de bouw van de keukenbunker. De 'dwarspoot' van de westelijke toegang van de bunker is na de oorlog gesloopt in verband met het verlagen van het maaiveld rond de bunker en ter plaatse van de ruimte onder het bunkerdak aan de west- en noordzijde. Langs de bunker zijn de bomen ingetekend. Op luchtfoto's uit 1944 en 1945 zijn er aanzienlijk minder bomen zichtbaar. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

41. Tekening van het westelijke deel van het terrein, met het voorstel om de sloot te verleggen (zie ook vorige afbeelding). De reden voor het verleggen van de sloot is niet bekend. Wel ligt de sloot na het verleggen meer in een lijn met het pad dat vanaf Clingendael naar de bunker en de SS-kazerne voert. Vergeleken met de vorige afbeelding is het ontwerp van de loopgraaf naar Clingendael aangepast. Deze voert nu tussen beide Tobruks door. Luchtfoto's uit de laatste fase van WOII bevestigen dat de situatie conform beide tekeningen is uitgevoerd. Ten westen van de nieuw aangelegde sloot zijn de fundamenteën van een zendmast ingetekend. De betonblokken zijn nog aanwezig, maar liggen iets westelijker. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

42. Tekening ten behoeve van de bestrating en aanpassingen rond de nieuw gebouwde keukenbunker. De rond de bunker aangelegde loopgraaf moest hiervoor naar het oosten toe worden verplaatst. Uit de tekst is af te leiden dat de toegang over de loopgraaf naar de oostelijke garage-ingang als houten brug was uitgevoerd (bij de rode pijl). De vermelding van de garagedeur op de tekening geeft aan dat de omloop inderdaad als garage

werd gebruikt (blauwe pijl). De tekening is niet gedateerd, maar de verwijzing naar een andere tekening die is gedateerd op 14 mei 1944 geeft aan dat de aanpassingen in het tweede kwartaal van 1944 hebben plaatsgevonden. (Herkomst: NIOD, toegang 039, Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft inv.nr. 2262)

43. Luchtfoto van de RAF van 26 februari 1945, waarop de rond de bunker aangelegde loopgraaf goed zichtbaar is. Op de inzet is herkenbare deel met geel aangegeven. De twee groene stippen zijn de Tobruks. De bruine vlakken zijn de toegangswegen tot de bunker. Met paars zijn de overwelfde toegangsgangen aangegeven. (Herkomst: www.watwaswaar.nl)

Latere ontwikkelingen gedurende de Tweede Wereldoorlog

Vrijwel direct na de voltooiing, in het najaar van 1942, worden aan de zuidzijde ruimtes aangebracht in de ruimte onder het bunkerdak, de voorbunker. De ruimten waren ontsloten door twee toegangen vanaf de loopgraven. Er was geen verbinding met de bunker zelf. De ruimten hebben een hoogte van 2,29 m en een betonnen plafond met een dikte van 42 cm. Hierdoor blijft er boven deze ruimten nog een vrije ruimte van 1,55 m over. Waarvoor deze vertrekken benut zijn is niet geheel duidelijk. De middelste ruimte (ruimte 003) bevatte in het midden een douche, met aan de noordzijde ervan een oven en aan de zuidzijde een soort warmwatervoorziening. Beide werden vanuit de achterliggende ruimte gestookt. Beide vertrekken ten westen van de centrale ruimte waren kleedruimten. Dit doet vermoeden dat het om een wasgelegenheid gaat. Waarom het grote vertrek 003 slechts één douche had, blijft onduidelijk. In de gehele ruimte zijn verder geen sporen van douches aangetroffen. Voor zover na te gaan zullen de andere vertrekken voor opslag bestemd zijn geweest.

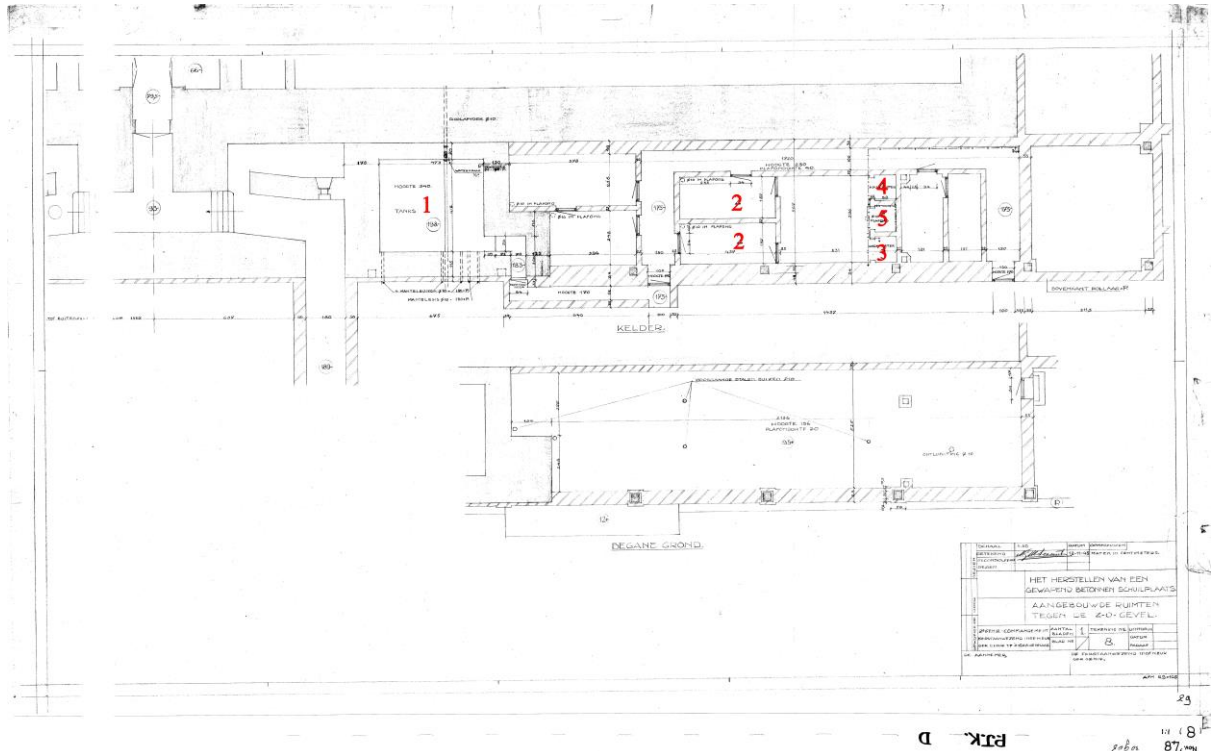
Kort na de bouw van deze ruimten wordt in maart 1943 (zie beschrijving ruimteboek bij ruimte 80A) het meest westelijke deel al weer verwijderd ten behoeve van een betonnen inbouw voor water en opslag. De toegang ertoe wordt via een buiten de bunker gebouwde gang naar de westelijke ingang voor de ruimten onder het bunkerdak gevoerd.

In oktober 1943 werd de keukenbunker aan de oostzijde toegevoegd. In november van dat jaar is bitumen op het dak aangebracht.²¹ Voor de bouw moet de al gebouwde, gedekte loopgraaf voor de meest oostelijke toegang afgebroken worden. De sloop wordt door de Fa. Brusse Teeuw uitgevoerd. De kosten bedroegen volgens de afrekening van 9 november 1943 *f* 2.941,20.²² Op 20 september 1943 is er *f* 1.752.946,87 op een geraamd bedrag van *f* 1.780.000, voor de bouw van de bunker uitgegeven.²³

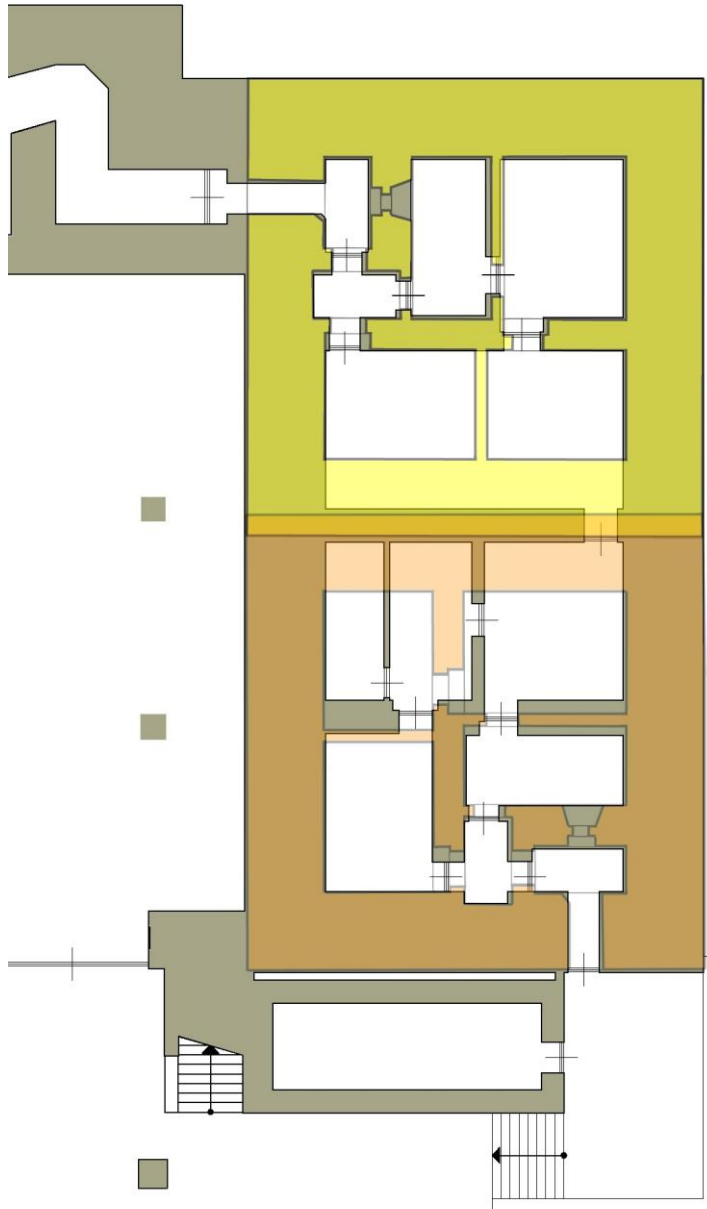
²¹ NIOD, toegang 039, inv.nr. 2263.

²² NIOD, toegang 039, inv.nr. 2263.

²³ Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag, Kazernes, Legerplaatsen en gebouwen (DGW&T), Toegang 406, inventarisnummer. 330.

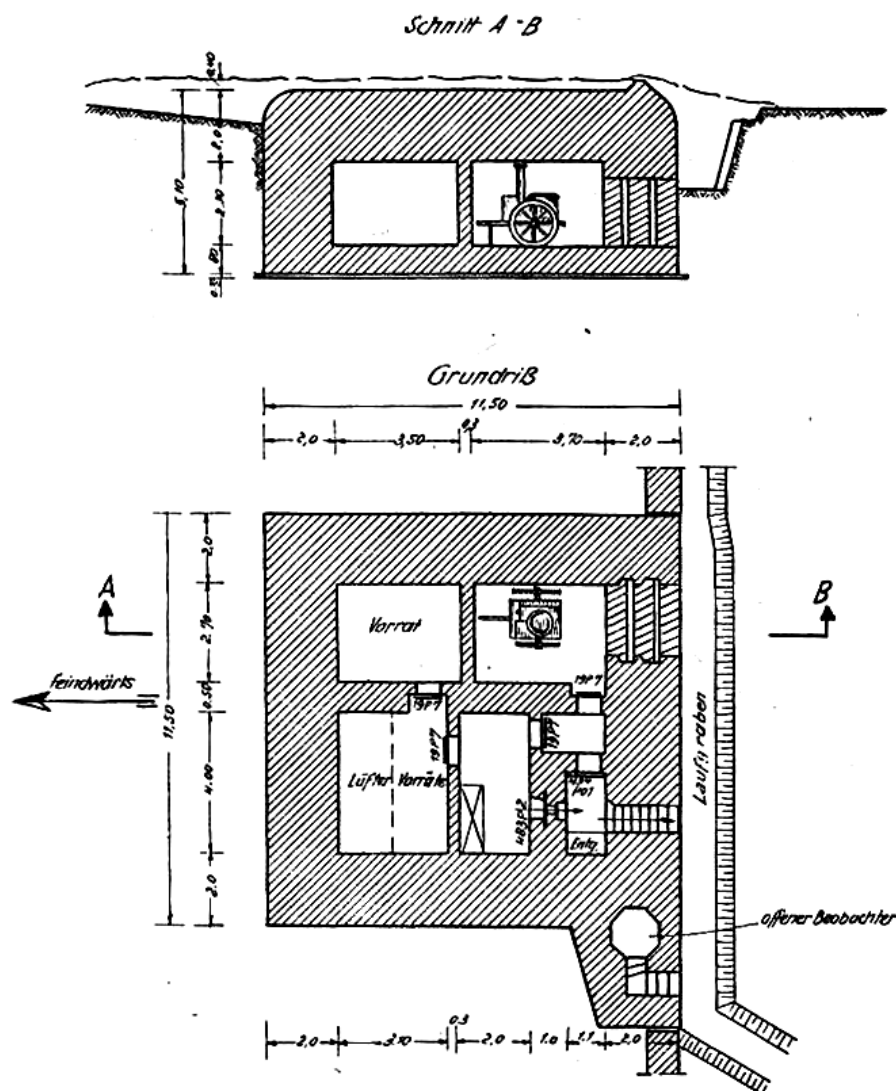

46. Opmeting van de ruimten vlak na WOII, die aan de zuidzijde onder het bunkerdak waren ondergebracht. Hierop is de indeling van de ruimten weergegeven. Ruimte 1 is waar tanks staan opgesteld. De beide ruimten 2 zijn kleedruimten, 3 is een warmwatervoorziening, 4 is de koudwatervoorziening en 5 is een doucheruimte. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

47. Schematische weergave van de dubbele keukenbunker met later toegevoegd magazijn. De beide basisontwerpen van het type 645 (zie literatuur o.a. Rolf) zijn hier op de bestaande plattegrond geprojecteerd, waardoor de gemaakte aanpassingen goed zichtbaar zijn.

De bunker bestaat uit twee bunkers van het *Regelbautype 645*. Een van de twee is daarbij 180° gedraaid, waarbij ook de indeling enigszins is aangepast. De tussenmuur van de bunkers is slechts 80 cm dik. Deze vervangt de twee 2 m zware muren. Hierdoor konden de vertrekken aan weerszijden van de muur 1,20 m breder worden. Door de diverse aanpassingen kan men zich afvragen of het gebruik van gestandaardiseerde ontwerpen wel voordeel heeft opgeleverd. Het gebruik maken van het spiegelbeeld van een standaardontwerp was om die reden op een bepaald moment niet meer toegestaan. Ook het voorpantser dat rond de hoofdbunker was aangelegd ontbreekt bij de keukenbunker.

48. De plattegrond van het standaardtype 645. Hier is ook de dichtgezetete uitsparing zichtbaar in de buitenwand, ter plaatse van de keukenwagen. Deze uitsparingen zijn bij de onderzochte bunker niet aangetroffen.

De exacte reden waarom de keukenbunker werd toegevoegd is (nog) niet bekend. Mogelijk was de bestaande indeling met op beide verdiepingen een keuken inefficiënt gebleken of waren deze te klein bij een volle bezetting. Na de bouw van de keukenbunker bleven de bestaande keukens gehandhaafd. Volgens de opmetingen na WOII, die in het *Bunkerarchief*²⁴ worden bewaard, werden beide keukens gebruikt voor de maaltijdbereiding van de officieren, wanneer deze in de bunker zouden verblijven.²⁵

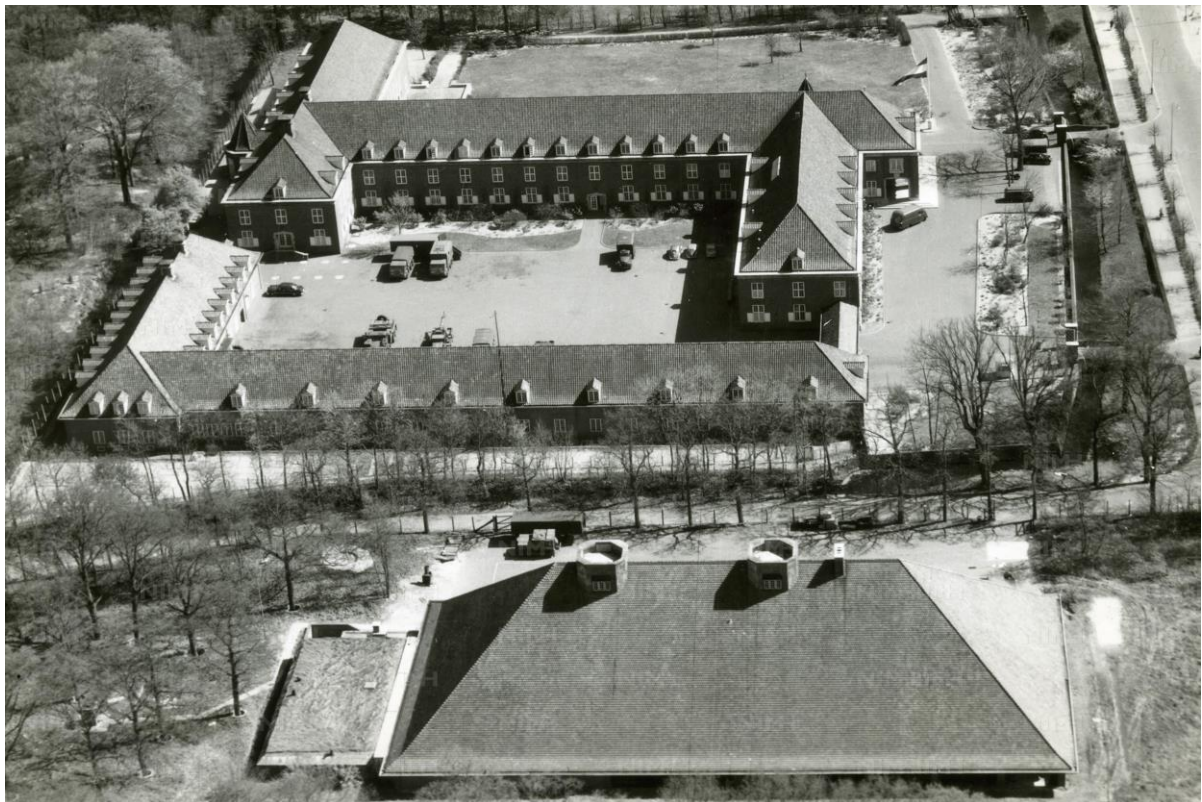
De bouw van de dubbele keukenbunker had ook gevolgen voor het terrein ten oosten van de bunker. Door het verleggen van de loopgraaf was men gedwongen om het terrein op te hogen.²⁶ Er stonden echter bomen die men niet wilde kappen. Vermoedelijk stond dit in verband met de camouflage van de bunker. Bij de bouw van verdedigingswerken trachtte de bezetter zo

²⁴ Nationaal Archief, Den Haag, 2e Geniecommandement Bureau Registratie Verdedigingswerken (*Bunkerarchief*), nummer toegang 2.13.167.

²⁵ Nationaal Archief, Den Haag, 2e Geniecommandement Bureau Registratie Verdedigingswerken (*Bunkerarchief*), nummer toegang 2.13.167, inventarisnummer. 1097.

²⁶ De beschrijving is gemaakt aan de hand van een tekening in het NIOD (NIOD, toegang 039, inv.nr. 2263).

min mogelijk wijzigingen in het landschap aan te brengen om herkenning vanuit de lucht te bemoeilijken. Om de bomen bij de noodzakelijk geworden ophoging te sparen is rond elke boom een ronde muur gemetseld om deze vrij te houden van de ophoging.²⁷ Deze zijn niet te verwarren met de halfronde uitmetselingen bij de keukenbunker, die dienen voor rookgasafvoer. Behalve de ronde boombescherming moest de ten oosten van de bunker opgestelde zendmast met een rechthoekige ommuring worden beschermd. Juist deze laatste ommuring is goed op diverse luchtfoto's uit de oorlog te zien. Na WOII werd ten oosten van de bunker een parkeerplaats aangelegd, waarvoor alsnog de bomen zijn geveld. Delen van de beschermende constructies van de bomen en de zendmast bevinden zich mogelijk nog in de ondergrond. Om de omvang en de mate van gaafheid vast te stellen zal archeologisch onderzoek noodzakelijk zijn.

49. Luchtfoto uit 1955. De foto is na het herstel van het bunkerdak genomen. Links is zichtbaar dat er forse bomen met putringen staan op de plaats waar nu het parkeerterrein ligt. De grond is bij de bouw van de keukenbunker verhoogd en om te voorkomen dat de bomen door het grondpakket dood zouden gaan - ten koste van de camouflage - heeft men rondom putringen geplaatst. Bij de aansluiting van het grondpakket op de keukenbunker is te zien dat de bunker deels is aangeaard. Dit is ook het geval met de andere zijden van de bunker, zoals zichtbaar is op foto's die kort na de oorlog zijn genomen. Ook is te zien hoe in 1955 de galerij rondom de bunker op de begane grond nog open is, zie hiervoor rechtsonder op de foto, waar het invallende licht onder het bunkerdak zichtbaar is. Dit is pas in 1967 gedicht. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_074215)

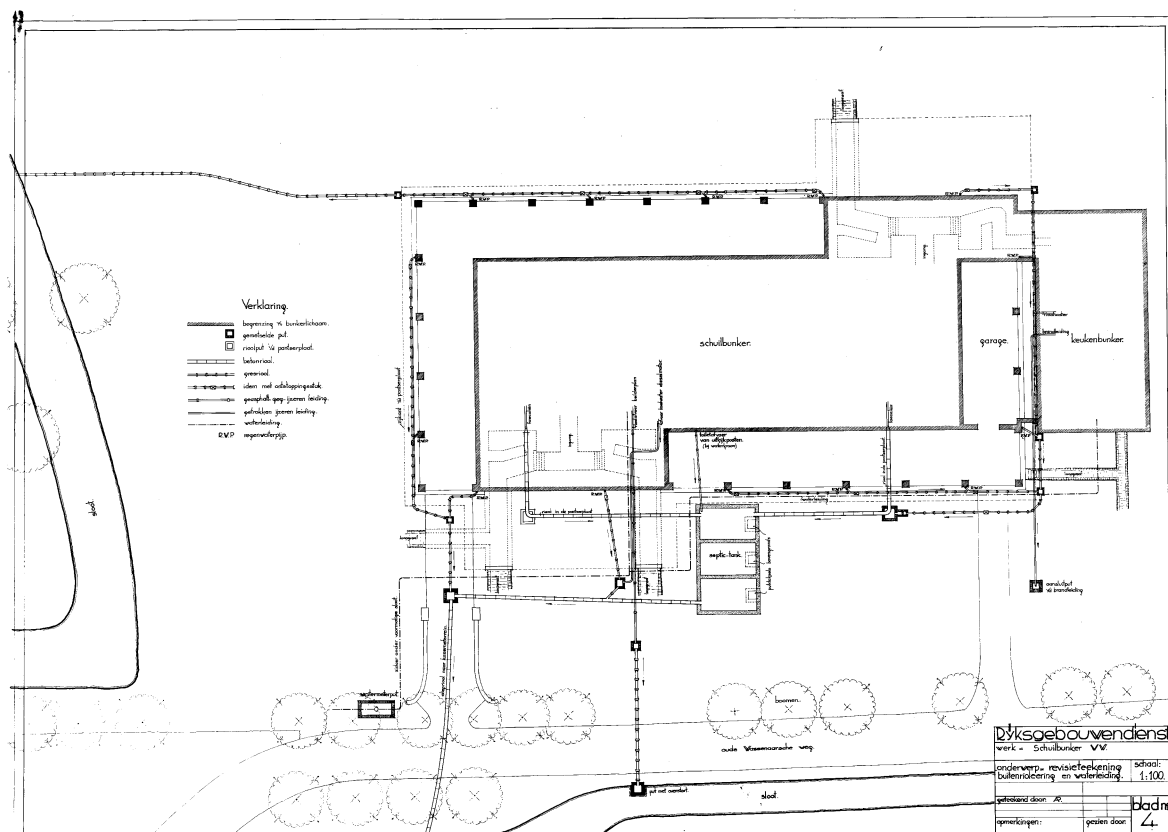
Uit onder andere de tekeningen in het *Bunkerarchief* is ook af te leiden dat de loopgraaf ter plaatse van de oostelijke toegang overkluisd is door een houten brug. Dit in tegenstelling tot de westelijke toegang, waar de weergang ter plaatse is overwelfd. Tegelijk met het ophogen

²⁷ Indien bij een ophoging van een terrein rond een boom de aarde tegen de stam van de boom wordt gewerkt, zal deze doodgaan. Daarom zullen de hiervoor beschreven maatregelen zijn uitgevoerd.

van het terrein ten oosten van de bunker wordt ook de ruimte onder het bunkerdak tussen de hoofdbunker en de keukenbunker met een bakstenen wand met garagedeur afgesloten. Ook zal men de ruimte tussen het dak van de hoofdbunker en dat van de keukenbunker hebben gedicht. Door deze maatregelen ontstond een afsluitbare garage.

Het toevoegen van de keukenbunker en de opslag- en wasruimten aan de zuidzijde geven aan dat de bunker ingericht werd voor een langer durend verblijf dan bij een zuivere luchtbeschermingsbunker het geval zou zijn. Dit geeft aan dat aan de bunker ook - en mogelijk in de eerste plaats - een rol was toebedeeld in de verdediging van de *Stützpunktgruppe* Scheveningen.

In de nadagen van WOII werd als laatste bouwactiviteit de berging ten zuiden van de keukenbunker uitgevoerd. Dit zal eind 1943 of in de eerste helft van 1944 hebben plaatsgevonden, in ieder geval voor Dolle Dinsdag (5 september 1944). Daarna vertrok ook Seyss-Inquart naar het oosten van Nederland.

50. Ongedateerde tekening met de riolen zoals deze rond de bunker waren aangelegd. De riolering was ten dele in de pantserplaat opgenomen. Ook zijn hier goed de aansluitingen van de loopgraven op de toegangen tot de bunker zichtbaar. De ruimte onder het bunkerdak aan de oostzijde heeft hier de functie van garage. Ook is te zien dat de toegang daar smaller is uitgevoerd dan die aan de westzijde. Aan de zuidzijde zijn onder het grote bunkerdak nog niet de invullingen getekend, die thans dit deel van de open ruimte onder het bunkerdak opvullen. Deze zullen dus later tot stand zijn gekomen. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

De verdediging van *Stützpunkte* Scheveningen en Clingendael

Zoals hiervoor is vermeld werd het *Stützpunkt* Clingendael (of zoals de Duitsers schreven *Klingental*) bemand door de SS-troepen van de *Polizei-Waffenschule III*.

De Duitse verdedigingswerken van Den Haag zijn in twee delen onder te verdelen: *Stützpunkt* Scheveningen en *Stützpunkt* Clingendael. De bemanning van het eerste werd door het leger gedaan. *Stützpunkt* Clingendael viel onder de verantwoording van de SS. Een groot deel van de beoogde bezetting was afkomstig van de *Polizei-Waffenschule III*. Het *Stützpunkt* Clingendael sloot aan op het *Stützpunkt* Scheveningen en kon een belangrijke steun zijn bij de verdediging ervan. Omdat het niet logisch was dat beide *Stützpunkte* onder twee verschillende bevelvoerders zouden staan wist Himmler bij Hitler te bewerkstelligen dat Rauter in geval van een aanval het bevel over beide zou krijgen.²⁸ Het besluit was begin december 1942 genomen dat bij een aanval op de residentie *Gruppenführer der SS*, H. A. Rauter, het bevel over de verdediging zou voeren (*Der Gruppenführer erhielt alle Vollmachten für die Verteidigung der Stadt Den Haag*).²⁹ Uit dit gegeven in combinatie met de eerdere planwijziging, waarbij een tweede commandopost voor een militair bevelhebber in de bunker werd ondergebracht, blijkt dat de schuilplaats vermoedelijk ook als centraal punt van de verdediging zou functioneren. Het directe bewijs dat de tweede commandopost voor Rauter bestemd was, ontbreekt.³⁰ Aangezien Den Haag nooit direct is aangevallen, bleven de verdedigingswerken ongebruikt. Of de bunker wel als schuilplaats tijdens luchtaanvallen werd gebruikt, is niet bekend. Gezien de tekst die zichtbaar is op afb. 83 is dit wel aannemelijk.

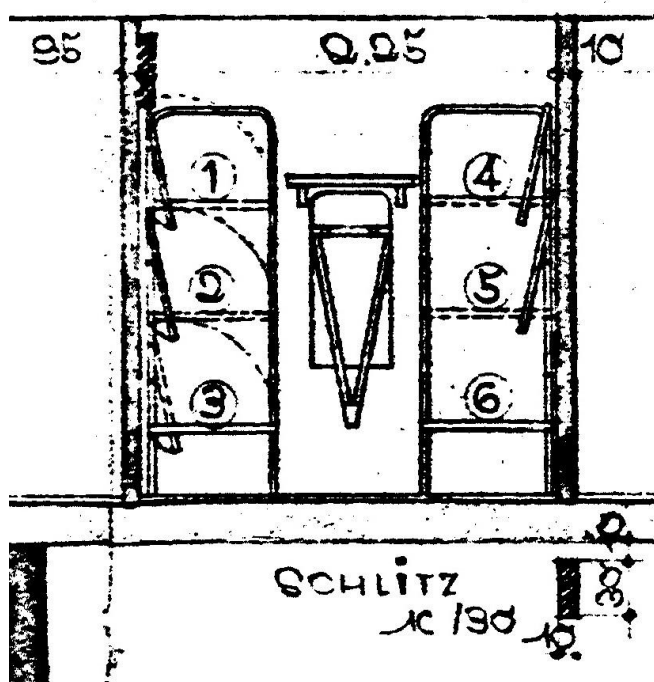
²⁸ *Ich habe dem Führer vorgeschlagen, dass wir nicht nur den Stützpunkt Klingental, sondern auch den Stützpunkt Scheveningen übernehmen, ihn ausbauen und verteidigen. Der Führer ist entsprechend dem Wunsch des Reichskommissars der Ansicht, dass der Reichskommissar im Haag bleiben soll. Offizielle befehlsmassige Vereinigung der Stützpunkte Scheveningen und Klingental erfolgt noch durch Befehl von Seiten der Wehrmacht. Als Befehlshaber des Gesamt-Stützpunktes habe ich Sie benannt. Der Führer hat sofort zugestimmt und sein Einverständnis gegeben. Setzen Sie nun alle Kraft daran, beide Stützpunkte auszubauen. Ich beauftrage Sie, davon den Reichskommissar sowie den Wehrmachtbefehlshaber zu verständigen. Diesen in der Form, dass ich entgegenkommenderweise die Verteidigung dieser beiden Stützpunkte von Seiten der SS und Polizei angeboten und nach Annahme dieses Angebotes zugesagt und übernommen habe. [H. Himmler].* In 't Veld, 1976, p. 960.

²⁹ In 't Veld, 1976, p. 871.

³⁰ Rauter was niet de eerste keus van Seyss-Inquart gezien zijn bericht aan Himmler, waarbij hij zich tevens zorgen maakte over het wegtrekken van ervaren troepen: *Reichsführer! Besten Dank für Ihr Schreiben vom 13. Feber. Ich habe inzwischen von Gruppenführer Rauter die Mitteilung bekommen über den Plan, die Stützpunkte Scheveningen und Clingendael zusammenzuschliessen. Grundsätzlich begrüsse ich ein solches Vorhaben, aber es setzt voraus, dass wir - also SS und Polizei - die zusätzlichen Kräfte für die Verteidigung zur Verfügung stellen können. In Scheveningen fehlt mindestens ein vollständiges mit allen Waffen ausgerüstetes Bataillon und dazu noch einige schwere Panzerabwehrkanonen. Solange wir diese zusätzlichen Kräfte nicht zur Verfügung stellen können, wurde ich es für bedenklich halten, die Verantwortung auch für Scheveningen zu übernehmen. Was nun die Führung der Verteidigung betrifft, so glaube ich, Ihre Worte doch dahin verstehen zu können, dass der Stützpunkt für den Fall, dass er zusammengefasst wird, als ein SS- und Polizei-Stützpunkt in den Bereich des Höheren SS- und Polizeiführers fällt, glaube aber, dass die unmittelbare militärische Führung doch in die Hände eines Mannes gelegt werden muss, der über eine weitgehende u.zw. unmittelbar aus diesem Krieg gewonnene Erfahrung verfügt. Ich glaube z.B., dass Oberst Tzschoppe in dieser Beziehung sicherlich der geeignete Mann wäre. Es ist ja auch zu berücksichtigen, dass der Höhere SS- und Polizeiführer Aufgaben hat, die über das ganze Land gehen und die ihn nicht derartig an einer Stelle festhalten können. Ich selbst bin jedenfalls augenblicklich darauf aus, mit allen mir zur Verfügung stehenden Kräften unter Überwindung der beträchtlichen Kompetenz- fast bürokratischen Schwierigkeiten den Stützpunkt Scheveningen mit ausbauen zu helfen.* In 't Veld, 1976, p. 970.

Uitvoering en gebruik gedurende de eerste fase

Gedurende het jaar 1943 wordt gewerkt aan de verdere afwerking en inrichting van de bunker. Zo worden voor object WW (de afkorting die werd gebruikt voor de bunker) op 29 oktober 1943 75 stuks van drie etage hoge bedden van 65 x 190 cm besteld bij Lemafa, Ledikanten en Matrassen fabriek, Waldorpstraat 246, voor f 75,35 per stuk. De bijbehorende 65 x 190 cm matrassen met binnenvering met kussens worden op 30 september 1943 bij de firma Bleyenberg Matrassenfabriek besteld voor een bedrag van f 3,60 per stuk, volgens een voorbeeld waarnaar op 27 april was gevraagd.³¹ De relatief geringe afmeting (slechts 65 cm breed) zal verband houden met de beperkte ruimte binnen de bunker (de breedte van het vertrek was 2,25 m, zodat tussen twee bedden slechts 0,95 m vrije ruimte resteerde). Tevens geeft dit aan dat binnen de bunker voor in ieder geval 225 manschappen slaappleatsen waren voorzien. De stapelbedden aan weerszijden van de legeringvertrekken zijn ook zichtbaar op de ontwerptekeningen uit het voorgaande jaar, zie afb. 55 Uitgaande van een dubbele belegging zouden de bedden voldoende zijn voor het onderbrengen van 450 man in geval van nood. 450 manschappen is ook het aantal dat door Seyss-Inquart wordt aangegeven als de kernbezetting van het *Stützpunkt* Clingendael.³² Daarnaast zullen er ook officieren en onderofficieren in de bunker ondergebracht zijn geweest.

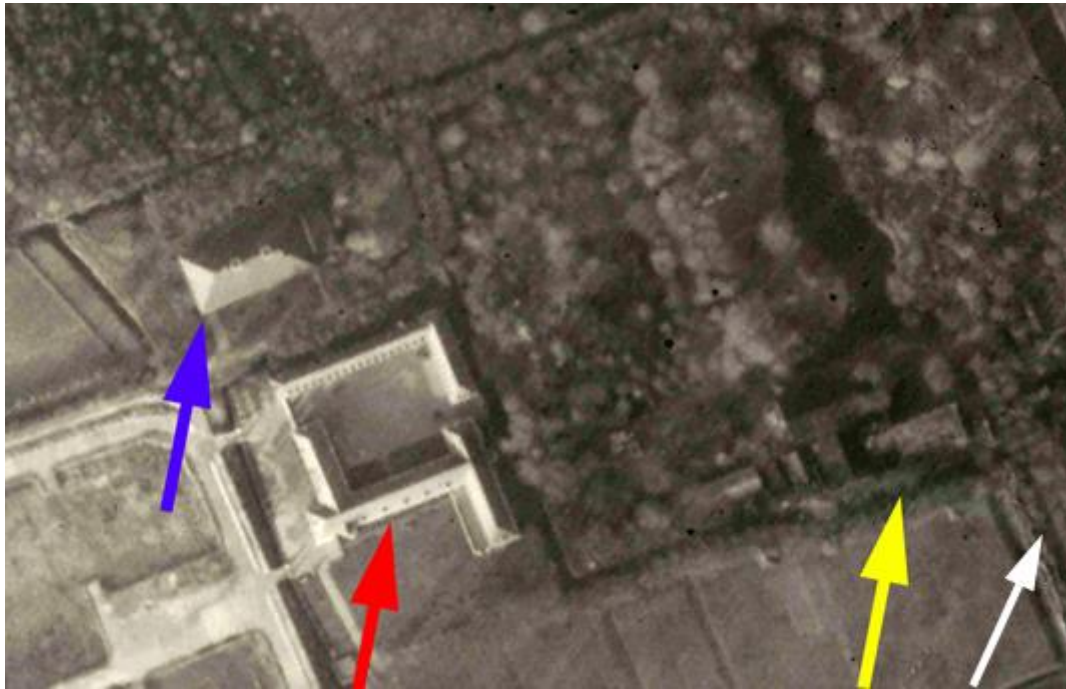
51. Detail van de ontwerpdoorsnede (afb. 31), met de opstelling van de bedden en de tegen de muur geklapte tafel. Uit de tekening is af te leiden dat de bedden opklapbaar waren. Gezien de krappe ruimte (2,25 m breed) was dat geen luxe. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

³¹ NIOD, toegang 039, inv.nr. 2263.

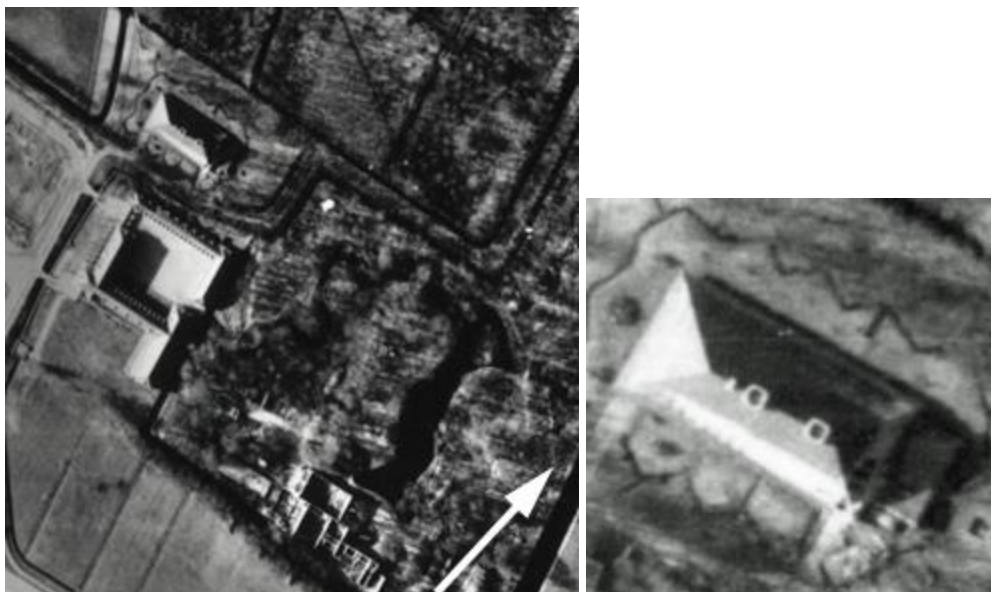
³² In 't Veld, 1976, p. 912.

Het bombardement tijdens de Tweede Wereldoorlog

Op foto's van vlak na WOII is zichtbaar dat het grote bunkerdak beschadigd is door een bominslag. Uit deze luchtfoto's is af te leiden dat het bombardement gebeurd moet zijn tussen 30 november 1944 en 26 februari 1945. Vermoedelijk was het doel van het bombardement om het landhuis op het naastgelegen landgoed Oosterbeek te raken, dat zich ten oosten van de bunker bevindt.

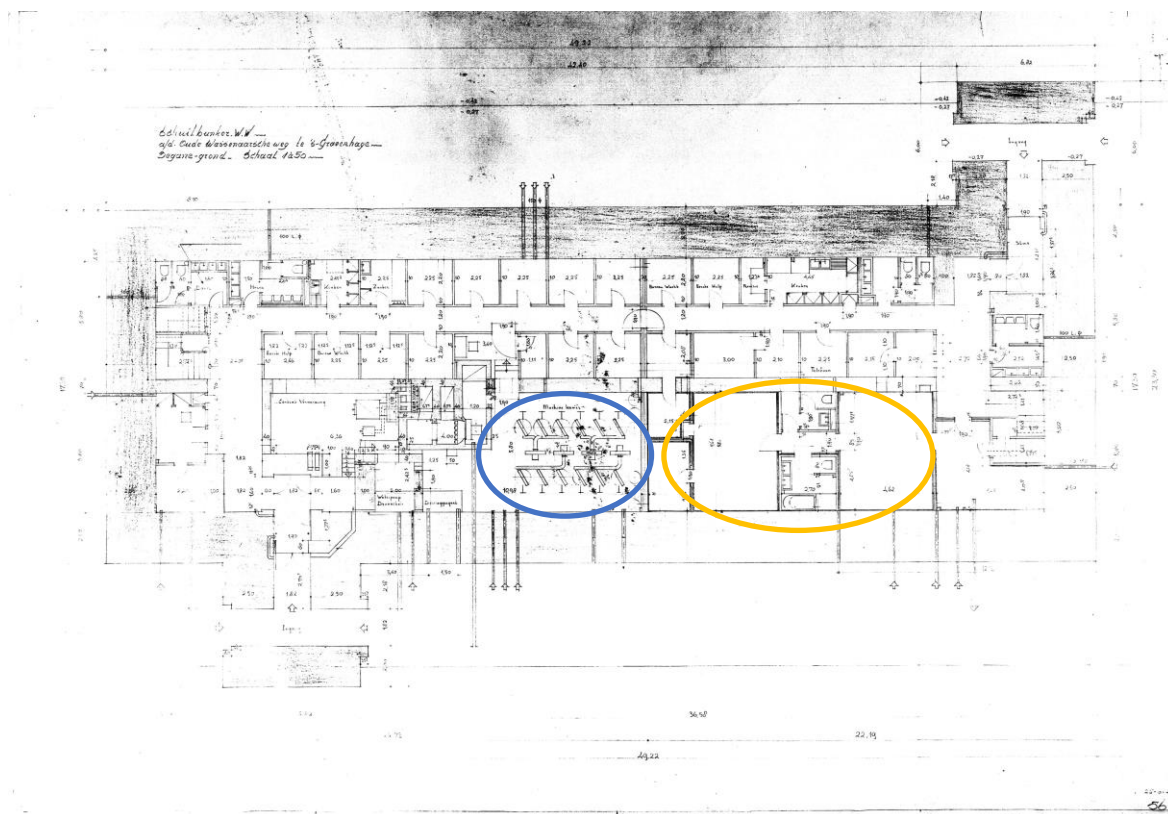
52. Detail van een luchtfoto genomen op 30 november 1944. Op de foto is het bunkerdak (blauwe pijl) nog intact. Rechts is het landhuis annex filmstudio Oosterbeek zichtbaar (bij de gele pijl), dat toen nog niet was gebombardeerd. De bunker met zijn grote dak en de twee observatieposten valt direct op als een bijzonder gebouw. Het pand is zelfs beter herkenbaar dan de nabij gelegen kazerne, waar men geen poging tot camouflage heeft gedaan. Wel is de ware functie van de bunker door het grote dak onherkenbaar. De rode pijl geeft de plaats van de SS-kazerne aan. (Herkomst: Wageningen UR)

53. Luchtfoto genomen op 26 februari 1945. De pijl rechtsonder geeft het noorden aan. Aan de onderzijde is de *SS-Polizeikaserne* zichtbaar. De bunker was mede bedoeld als schuilplaats voor de gebruikers van deze kazerne. De bunker is omgeven door een rondgaande loopgraaf als onderdeel van de verdediging. Dit geeft aan dat de bunker niet uitsluitend als bescherming tegen luchtaanvallen was bedoeld. Vanuit de loopgraaf zijn de toegangen tot het bunkercomplex ontsloten. Linksboven (noordwest) is een loopgraaf zichtbaar, die voert naar een diagonale overgang bij de sloot. Dit is de verbinding naar het landhuis Clingendael. Halverwege de loopgraaf naar de brug zijn twee Tobruks geplaatst ter verdediging. Tevens zal op dit deel de loopgraaf overdekt uitgevoerd zijn en maakt hij tweemaal een knik. Diagonaal tegenover deze loopgraaf zijn aan de andere zijde van de bunker eveneens twee Tobruks geplaatst, die ook door middel van een korte verbindingsloopgraaf met de rondgaande loopgraaf zijn verbonden. Deze opzet is op de luchtfoto minder goed te herkennen. Wat wel te herkennen is, is de toegang naar de vrije ruimte onder het grote bunkerdak op de zuidwesthoek. Hiervoor heeft men zelfs een klein deel van de loopgraaf overdekt. In de huidige situatie herinnert de nisvormige uitsparing aan de westzijde van de westelijke ingang hieraan. De plaats van de antenne aan de oostkant van de bunker is wel goed herkenbaar aan de rechthoekige, gemetselde bak in het opgehoogde terrein. De zuidoosthoek van het bunkerdak is beschadigd (zie detail van de foto rechts), vermoedelijk als gevolg van een voltreffer. Omdat het bunkerdak op de luchtfoto van 30 november nog intact was, moet de bom tussen 30 november 1944 en 26 februari 1945 het dak hebben geraakt. Dit is dezelfde periode waarin het landhuis Oosterbeek, waar een werkplaats voor V1's en V2's was ondergebracht, is gebombardeerd. Mogelijk heeft een van de bommen, die bestemd waren voor Oosterbeek, het dak van de bunker geraakt. De omvang van de schade is zichtbaar op afb. 73 en 74 (Herkomst: www.haagsebeeldbank.nl)

54. Luchtfoto door de RAF gemaakt op 30 april 1945. De pijl rechtsonder geeft het noorden aan. Op deze foto is ook te zien dat de zuidoosthoek van het bunkerdak is beschadigd. Zie hiervoor ook de vorige afbeelding. (Herkomst: Wageningen UR)

55. Tekening van de eerste verdieping in 1948, dus op het moment dat de bunker opnieuw in gebruik zou worden genomen. Kort na 1948 wordt de bunker verbouwd, waarbij een groot aantal van de kleine legeringruimten zou worden samengevoegd tot grotere vertrekken. Bij een deel van de vertrekken staat de desbetreffende functie vermeld. Hierbij is het niet duidelijk of de benaming betrekking heeft op het oorspronkelijke gebruik of dat op dat moment de verbouwing al volop in gang was gezet. Zo is in de machinekamer (blauwe cirkel) nog de oorspronkelijke luchtbehandelingsinstallatie aanwezig. Ook het verblijf van Seyss-Inquart (gele cirkel) is nog onaangetast. Waarschijnlijk is gebruik gemaakt van een oorspronkelijke tekening, aangezien op de tekening de ingangsverdedigingen ontbreken, terwijl die al tijdens de uitvoering zijn toegevoegd. Vermoedelijk heeft men een van de oorspronkelijke ontwerptekeningen overgetrokken. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

Camouflage

De bunker van Seyss-Inquart wordt beschouwd als een goed voorbeeld van camouflage. Dit ondanks het gegeven dat het grote dak van de bunker op luchtfoto's direct opvalt. De bouwers hebben geen enkele poging gedaan om het bouwwerk aan het zicht te onttrekken. Het grote doorlopende dak dat over de bunker is geplaatst, onttrekt de bunker wel aan het zicht van de geallieerde vliegtuigen. Het gebouw wordt in de literatuur dan ook doorgaans omschreven als een bunker gecamoufleerd als boerderij of kerk. Het is maar de vraag of het beeld van boerderij of kerk hetgeen is dat de Duitsers beoogden. Zo is er weinig landbouwgrond in de directe omgeving om de bouw van een boerderij te rechtvaardigen en de vorm van het grote dak is te groot en atypisch voor een Zuid-Hollandse boerderij. Ook voor een kerk is het een ongebruikelijk vorm.

Daarnaast is het zo dat ten tijde van de bouw er vanaf 1 juli 1942 sprake was van een bouwstop voor civiele werken. Al het beschikbare bouw materiaal werd vrijwel uitsluitend gebruikt voor de bouw van militaire objecten. Een gegeven waarvan kan worden uitgegaan dat de Duitsers wisten dat dit aan geallieerde zijde ook bekend zal zijn geweest. Daarmee kunnen we de opties van misleiding door de bouw van kerk of boerderij ter zijde schuiven. De bouwers van de bunker zullen zich hebben gerealiseerd dat de vijand het gebouw hoe dan ook als een militair object zouden interpreteren.

Wanneer de luchtfoto's worden bekeken is te zien dat de toegangen tot de bunker vanuit de loopgraaf zijn overdekt en daardoor voor waarneming vanuit de lucht niet zichtbaar. Wat wel goed is te herkennen zijn de beide toegangen tot de ruimten naast de bunker, maar nog onder het dak van de bunker. De inritten ernaar toe zijn op de luchtfoto's goed herkenbaar. Ze worden door de inrijhekken zelfs benadrukt (zie afb. 43). Het lijkt erop dat men het gebouw als garage heeft gecamoufleerd. Hierdoor blijft het ware karakter als versterkte commandopost en kazerne voor de aanvaller verborgen.

Ook de open constructie van de gevels van het gebouw kan verband houden met de camouflage. Oorspronkelijk was het concept om alle wanden van het gebouw zonder baksteenvulling uit te voeren. Daardoor wordt het beeld van een open constructie gecreëerd. Alleen bij de zuidgevel is als gevolg van een planwijziging de gevel gesloten uitgevoerd. Op de gewapend betonnen wanden van dat deel is bepleistering aangebracht, waarop een baksteen imitatie was geschilderd. Daarmee werd de betonnen wand aan het zicht onttrokken.

Het gevolg van de misleiding zou zijn dat bij een bombardement of beschieting men andere middelen zou inzetten, dan wanneer men zou weten dat het een zwaar beschermd hoofdkwartier betrof. Het is voor de hand liggend dat er gekozen zou worden voor kleiner kaliber geschut dan wel voor lichtere bommen. Deze zouden in eerste instantie hooguit het grote dak verwoesten, maar het ware karakter van het gebouw zou verborgen blijven.

Opmerkelijk is wel dat de beide observatiekoepels en de schoorsteen op het dak van een camouflage schema met vier verschillende kleuren is voorzien (de toegepaste kleuren zijn zwart, (rood)bruine, geel(achtige) en groen(achtige) tinten). De wijze waarop de verf is aangebracht en de toegepaste kleuren doen vermoeden dat men de kleuren in ieder geval voor een deel ter plekke heeft samengesteld. Tevens duiden de vage overgangen tussen de verschillende kleuren erop dat de verschillende lagen zijn aangebracht nog voordat de oudere lagen droog waren. Voor meer details met betrekking tot de camouflage schildering wordt hier verwezen naar het verslag van de RCE.³³ De daken waren voorzien van gemêleerde romaanse dakpannen. Dit overeenkomstig het beeld bij de Waldlager bij vliegvelden. Het is dan niet te goed te verklaren waarom de observatieposten, die vanaf de grond goed te zien zijn, van een complexe camouflage beschildering zijn voorzien.

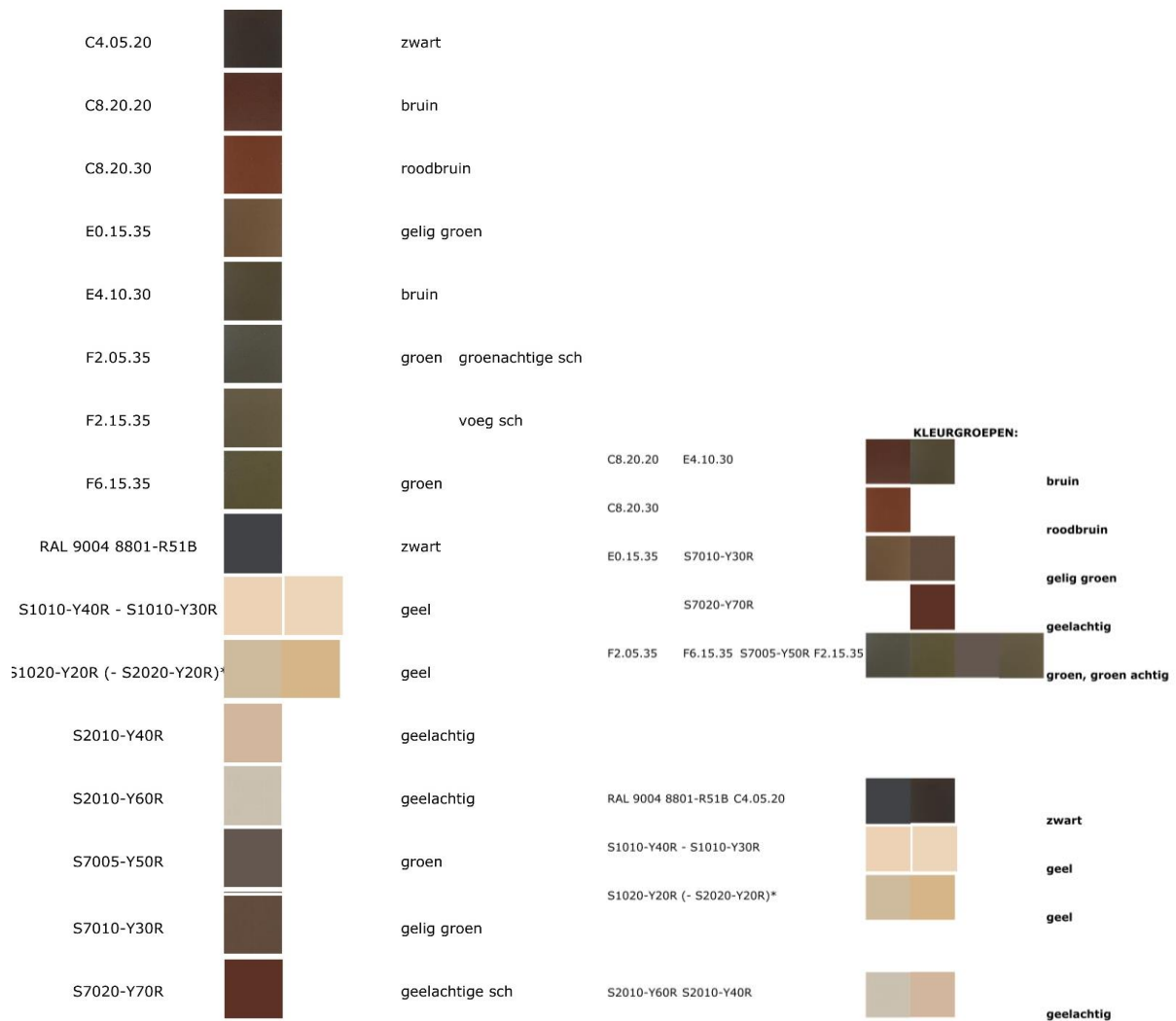
Er zijn ook camouflage schildering toegepast bij de ingangen van de overdekte loopgraaf naar de bunker zelf. Hier volgen ze een schuine lijn van ongeveer 45 graden. De verder terug

³³ Polman, M. Os, B. *Bunker Wassenaar 8-08-2019 report*. In de rapportage is ook onderzoek gedaan naar de geschilderde teksten in de bunker en naar de muurschildering in de dubbele keukenbunker.

gelegen delen zijn niet van een camouflageschildering voorzien, omdat deze delen niet vanuit de lucht waarneembaar zijn. Zie voor meer details naar de rapportage met betrekking tot het kleuronderzoek.

56. De camouflageschildering ter plaatse van de huidige nooduitgang, ruimte 034B.

57. Overzicht van de verschillende kleuren die op de observatieposten en bij de uitgang naar de loopgraaf zijn aangetroffen. De codes links van de kleuren zijn NCS codes, Rechts de kleurgroepen. (Herkomst: verslag XRF- en Kleuronderzoek camouflage-schildering schoorstenen en andere verflagen, BUNKER SEYSS-INQUART WASSENAAR _ Rijksdienst Cultureel Erfgoed _ 2019/21)

De ophoging van het terrein zal door de geringere schaduwwerking de goothoogte van het gebouw geringer doen lijken. Hierdoor het gebouw minder hoog lijken. Het voorkomt echter niet dat het gebouw door zijn grote omvang niet vanuit de lucht herkend kan worden. Een tweede reden dat het terrein rond de bunker opgehoogd is zal zijn reden hebben in het gegeven dat rond het gebouw een doorgaande loopgraaf is aangelegd ten behoeve van de nabij verdediging. Indien men het maaiveld niet zou hebben verhoogd, zou de loopgraaf als gevolg van de relatief hoge grondwaterstand vrijwel constant onder water hebben gestaan, hetgeen een goede verdediging vanuit de loopgraaf ernstig belemmerd. Ervaringen uit de Eerste Wereldoorlog (loopgraafvoeten of trenchfoot) hadden aangetoond dat het belangrijk was om de voeten in loopgraven droog te houden. Dit kan de verklaring zijn dat het terrein rond het gebouw is opgehoogd. En uiteindelijk moest men ook de grond uit de funderingsput ergens laten.

Door het grote dakoppervlak wordt de herkenbaarheid vanuit de lucht sterk vergroot. Op luchtfoto's uit de WOII-oorlogsperiode is het grote bunkerdak met de daaromheen aangelegde

loopgraaf zeer goed te herkennen, dit in tegenstelling tot de andere bunkers (afb. 53), die niet of slechts met moeite zijn te herkennen. Ook vanaf de grond gezien is het gebouw naast de kazerne een zeer opvallende verschijning (afb.11-14). Het lijkt erop dat de architectuur en vormgeving van het grote en gesloten bouwvolume de toeschouwers moest imponeren. Dit zeker in combinatie met de door Gonser ontworpen kazerne.

58. Foto van vlak na WOII, zicht op de noordwestzijde van de bunker. Op het dak is het grootste gedeelte van de dakpannen van het romaanse type nog aanwezig. Het gemêleerde karakter is goed herkenbaar. Ook is de camouflageschildering op de observatiepost en schoorsteen goed herkenbaar. (Herkomst: Beeldbank Haags Gemeentearchief. identif.nr. 0.80955).

BUNKER 21p WISSEHARDEWEG.

59. De zuidzijde van de bunker in 1945. Bij de schoorsteen en de beide observatieposten is de camouflageschildering goed zichtbaar. Onder het dakoverstek is een aanzienlijk aantal opgestapelde dakpannen zichtbaar. Men is dus bezig met het verwijderen van de dakpannen. Op de voorgrond is de bunkeringang zichtbaar, die hier is geblokkeerd door een hoeveelheid zand. Rechts ervan is met enige moeite nog de loopgraaf te herkennen. Geheel op de voorgrond is het metselwerk van de brug te zien, met de beide, inmiddels gesloopte hekpijlers. Ook de sloot waarvoor de brug is gebouwd is als gevolg van de aanleg van de loopgraaf gedempt. (Herkomst: Beeldbank Haags Gemeentearchief. Identif.nr. 6.15720).

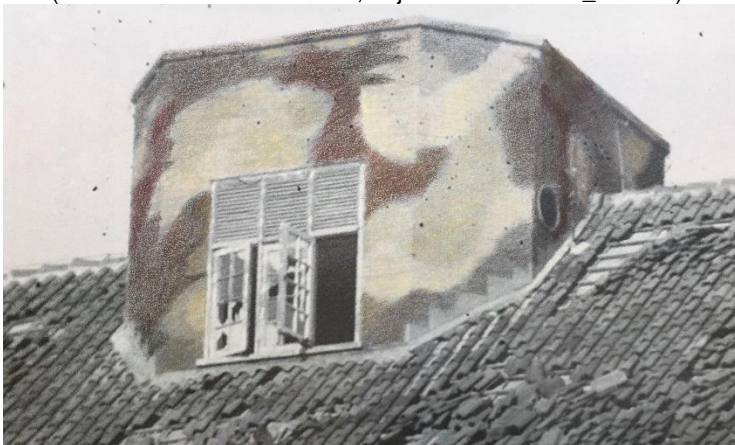
60. De zuidoostzijde van de bunker, met zichtbaar de gevolgen van de bominslag op de hoek van het gebouw. Opvallend is dat de spanten van de dakconstructie en de achterliggende wand (deels) van een camouflageschildering is voorzien. Hier is momenteel niets van zichtbaar. Mogelijk heeft men dit na het bombardement gedaan om de wand en betonconstructie minder massief te doen lijken. De gemêleerde dakpannen zijn hier goed herkenbaar. Op de dakrand is het bovenste deel van een schoorsteen zichtbaar. Rechts ervan is de plek te zien waar deze vermoedelijk stond. Foto 1945. (Herkomst: Beeldbank Haags Gemeentearchief. identif.nr. 831392).

61. Het gebouw gezien vanuit het westen. De camouflageschildering op de beide observatieposten is hier goed te zien. De onregelmatigheid in het grasveld op de voorgrond is waarschijnlijk de loopgraaf. Foto 1945. (Herkomst: Beeldbank Haags Gemeentearchief. identif.nr. 0.80956).

62. Detail van het observatieplatform met duidelijk herkenbaar het camouflageschema. Hier zijn vier verschillende kleuren op toegepast (herinnering aan mondelinge mededeling mevrouw M. Polman, RCE. Foto 1947 (Herkomst: Beeldbank NIMH, objectnummer 2155_011525).

63. Detail van een foto uit 1945 met daarop een kleurimpressie van hoe de camouflageschildering er in de oorlog uit heeft gezien. Voor een omschrijving van de toegepaste kleuren wordt hier verwezen naar het rapport *Bunker Wassenaar 8-08-2019* (Herkomst detail van de foto van afb. 60, bewerking mevrouw M.G. Polman).

64. De bunker in 1945 gezien vanuit het zuiden. Rechts is de inrit naar de ingang van de bunker zichtbaar. Links, in het grasveld, is de loopgraaf te herkennen. (Herkomst: Beeldbank Haags Gemeentearchief. identif.nr. 6.15721).

65. Zicht op de westzijde van de bunker. Aangezien het dak hier al geheel is ontdaan van dakpannen zal deze foto gemaakt zijn na de vorige foto's. Op de voorgrond is één van de funderingsblokken zichtbaar vanwaar een zendmast was afgespannen. Foto 1945. (Herkomst: Beeldbank Haags Gemeentearchief. identif.nr. 6.15722).

66. Zicht vanuit de westelijke ruimte rond de bunker in de richting van de kazerne. Geheel rechts is nog een deel van de toegangsbrug met hekpijlers te zien. Foto 1947 (Herkomst: Beeldbank NIMH, projectnummer 2001_7-47-02).

67. Het gebouw gezien vanuit het westen. Het open karakter van de gevels verhuult de massieve constructie van de bunker zelf. Foto 1947 (Herkomst: Beeldbank NIMH, objectnummer 2001_7-47-01).

68. Luchtfoto uit 1944 met daarop duidelijk herkenbaar de beide opritten naar de ruimten naast de bunker. De loopgraaf wordt, met uitzondering van de zuidzijde door beplanting aan het zicht onttrokken. Parallel langs de sloot aan de westzijde is een (voet)pad zichtbaar. Het noorden bevindt zich aan de linkerzijde. (Herkomst: beeldbank Haags gemeentearchief identif.,nr. 5.20332)

69. Luchtfoto van 26 februari 1945. Bij de gele pijlen zijn duidelijk de beide opritten naar het gebouw zichtbaar. De rode pijlen geven de later toegevoegde toegangen naar de ruimten onder het dak, de voorbunker, aan. (Herkomst: www.watwaswaar.nl)

Conclusie camouflage

Door het grote bunkerdak wordt de bunker zelf geheel aan het zicht onttrokken. De sporen in de gevels en op het terrein suggereren dat de bouwers hebben getracht om het gebouw op een garage (behorend bij de nabijgelegen SS-kazerne) te doen lijken. Camouflage gaat erom dat de aanvaller wordt misleidt. Het gebouw hoeft niet aan de waarneming te worden onttrokken. Het ware karakter van het object moet verborgen worden gehouden. De bouwers zullen zich hebben gerealiseerd dat het niet mogelijk was om het gebouw als een civiel gebouw te camoufleren. Het beeld van een garage zou in ieder geval voorkomen dat een aanval op het gebouw met de juiste strijdmiddelen zou worden ingezet.

Bunker als uiting van polycratische machtsstructuur in het Derde Rijk

Na de capitulatie van Nederland werd Seyss-Inquart tot *Reichskommissar für die besetzten niederländische Gebiete* benoemd. Hiermee was hij het hoofd van de nieuwe civiele regering. Om deze positie te legitimeren en omdat het ambtenarenapparaat al in Den Haag was gevestigd, was de keuze van Den Haag als standplaats voor de hand liggend. Het nadeel van Den Haag was dat het aan de kust ligt. Na het steeds verder uitstellen en tenslotte afstellen van een invasie in Groot-Brittannië was de locatie aan de kust kwetsbaar geworden.

De uitvoering van de bouw lag in handen van de *Abteilung Siedlung und Bauten*. Deze door de schoonzoon van Seyss-Inquart, Dipl. Ing. Münster, geleide organisatie ressorteerde direct onder het *Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft* en daarmee onder Seyss-Inquart. Münster heeft persoonlijk ook de leiding gehad over de bouw van de bunker en had vermoedelijk ook het ontwerp voor de bunker geleverd. Dit in tegenstelling tot de *Organisation Todt*, die onder leiding van *Reichsminister* Speer stond en verantwoordelijk was voor de bouw van onder meer de *Atlantikwall*. De organisatie *Siedlung und Bauten* was oorspronkelijk bedoeld voor de woningbouw in Nederland, maar als gevolg van de ontwikkelingen ging men er toe over om vestingwerken te bouwen. Hiermee had Seyss-Inquart zijn eigen organisatie voor de bouw van verdedigingswerken. Dit in een organisatie waarbij status en onderlinge rivaliteit een belangrijk onderdeel van de machtspolitiek tussen de vooraanstaande personen van Nazi-Duitsland. Tevens had Seyss-Inquart bij Hitler bedongen dat hij voldoende materieel kreeg om zich veilig te voelen. Hierbij kwam hij in de bevoegdheden die bij *Reichsminister* Speer behoorden. Het overlappen van bevoegdheden is een karakteristiek onderdeel van de wijze waarop Hitler leiding gaf aan zijn organisatie. Door overlappende bevoegdheden werden de leiders onderling tegen elkaar uitgespeeld, hetgeen onderdeel van zijn politiek was. Een tactiek waarmee werd voorkomen dat bepaalde personen te veel macht en invloed zouden krijgen (verdeel en heers).

Met dit kader zal ook de brief gezien moeten worden die Speer op 31 augustus 1942 aan Seyss-Inquart stuurde. In deze brief beklagt hij zich erover dat er te veel kostbaar bouw materiaal aan de bunker wordt besteed, materiaal dat ten koste zou gaan van de verdediging van het Rijk. Weliswaar zijn de verblijfsruimten en die voor Seyss-Inquart en de commandant met woonkamer, slaapkamer en badkamer ruim aangelegd, maar men kan een legeringruimte met stapelbedden van 65 cm breed moeilijk te groot noemen. Slechts een klein deel van de bunker was voor 'privégebruik'. Het overgrote deel van het gebouw was voor het onderbrengen van soldaten.

Dit had geen effect ten aanzien van de omvang van het project. Het zelfstandig opereren en de goede verhouding met de SS van Seyss-Inquart komt ook tot uiting in het gegeven dat hij het voor mekaar krijgt dat de bevelvoering over de verdediging van het gebied rond Den Haag in geval van een aanval in december 1942 aan Rauter wordt opgedragen. Het idee om het commando bij de SS te plaatsen zal eerder tot stand zijn gekomen, in de zomer van 1942 wordt al een extra verblijf gelijkwaardig aan dat voor Seyss-Inquart in de bouwplannen van de bunker opgenomen.

Het zal Speer ongetwijfeld hebben gestoord dat Seyss-Inquart, die waarschijnlijk een goede verstandhouding had met Himmler, over een eigen 'bouwbedrijf' beschikte, dat onafhankelijk

van de organisatie *Todt* (Speer dus) vestingwerken bouwde. Dat de verstandhouding met Himmler en Rauter goed moet zijn geweest is behalve uit het bezoek van Himmler aan Clingendael ook af te leiden uit het gegeven dat de commandobunker van Rauter in Amersfoort ook onder leiding van *Siedlung und Bauten* tot stand is gekomen.

70. De plattegrond van de bunker, zoals die in de zomer van 1942 in uitvoering was. Dit zal het ontwerp zijn dat Speer onder ogen kreeg en waar hij op reageerde.

Gebruik na Dolle Dinsdag

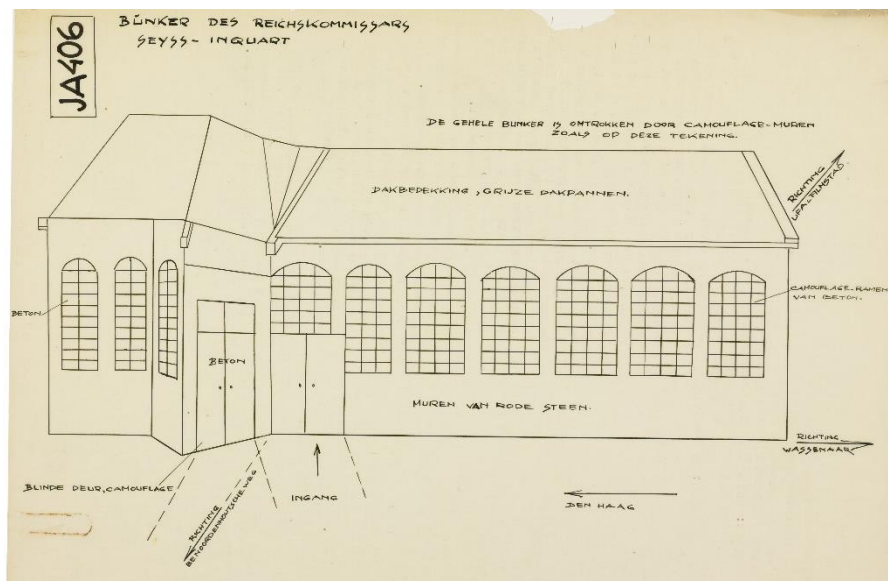
Na Dolle Dinsdag (5 september 1944) vertrekt Seyss-Inquart met zijn staf naar Apeldoorn. Dit betekent dat vanaf dat moment de bunker alleen nog de functie had van commandocentrum voor de beide *Stützpunkte*. In hoeverre het gebouw voor andere doeleinden zou worden gebruikt is niet bekend.

In een van de door het verzet opgestelde spionagerapporten wordt melding gemaakt van de bunker.³⁴ In dit bericht van 30 maart 1945 wordt onder andere gesteld dat de bunker in gebruik was genomen voor de bezettingen van V2-raketten, alsmede voor de opstelling van tractoren en andere materiaal noodzakelijk voor het afschieten van de raketten. Bij de het rapport gevoegde schets is echter een bunker zichtbaar die sterk afwijkend is de bunker van Seyss-Inquart. De beschrijving van de locatie (*Aan de Wassenaarscheweg tusschen de Laan van Clingendael en la[n]dgoed Oosterbeek (Filmstad)*) in geeft echter wel de juiste locatie weer.³⁵ De schets zou wel van toepassing kunnen zijn op de bunker die zich bevindt op het voormalige landgoed Oosterbeek. Vermoedelijk hebben de waarnemingen betrekking op de bunker van Seyss-Inquart en heeft men er per abuis een verkeerde schets bijgevoegd. In de bijgevoegde omschrijving is er sprake van *dat men bij het eerste aanzicht denkt te doen te hebben met een noodkerk of ziekenhuis te vensters zijn allen op het beton geschilderd, evenals de blinde deur, zoals tekening aangeeft*. De vraag is nu of deze omschrijving betrekking heeft op de bunker

³⁴ NIMH, toegang 575 Bureau Inlichtingen/ Duitse verdedigingswerken, inv.nr. 58.

³⁵ NIMH, toegang 575 Bureau Inlichtingen/ Duitse verdedigingswerken, inv.nr. 58.

van Seyss-Inquart of op de bunker van de bijgevoegde schets.³⁶ Behalve het bovenstaande bericht zijn er geen aanwijzingen over het gebruik van de bunker in de laatste fase van de oorlog.

71. Door het verzet vervaardigde tekening van de bunker, die ten onrechte wordt beschreven als de bunker van Seyss-Inquart. Uit de tekening is af te leiden dat het gebouw slechts één verdieping hoog is uitgevoerd. Ook lijkt de opzet van de gevel en het schijnvenster geen verwantschap heeft met de bunker van Seyss-Inquart. Mogelijk heeft de opsteller zich vergist en een andere bunker met de bunker van Seyss Inquart verward. (Herkomst: NIMH, toegang 575 Bureau Inlichtingen/ Duitse verdedigingswerken, inv.nr. 58.)

In de laatste dagen van de oorlog zou de bunker toch nog als hoofdkwartier gaan dienen. De vrije cronyck van 20 april 1945 meldt dat Schöngarth (Leipzig, 22 april 1903–Hamel, 16 mei 1946), die de gewonde Rauter had opgevolgd, zich met 2 à 300 man hun intrek had genomen in de vesting Clingendael.³⁷ Ook Seyss-Inquart had zich in de vesting teruggetrokken. De Duitsers hadden hun aanhang meegenomen in de bunker. Dit zou kunnen verklaren waarom er ook damestoiletten in de bunker zijn.

³⁶ NIMH, toegang 575 Bureau Inlichtingen/ Duitse verdedigingswerken, inv.nr. 58. Indien de beschrijving betrekking heeft op een andere bunker is de interpretatie dat de bunker van Seyss Inquart door het verzet werd beschouwd als een gecamoufleerde noodkerk of ziekenhuis onjuist.

³⁷ www.delpher.nl. De melding wordt ook gemaakt in op wacht: speciaal nieuwsbulletin voor den haag en omstreken van 28-04-1945.

De bunker na de Tweede Wereldoorlog

Nadat de Duitsers waren vertrokken, kwam de bunker leeg te staan. In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog (WOII) hadden de Nederlandse overheid en Defensie weinig tot geen belangstelling voor het gebouw. Ze hadden andere prioriteiten, waaronder de Wederopbouw. Na WOII is een deel van de bunker enkele jaren door padvindders gebruikt.

Na WOII begonnen al vrij snel de politieke en ideologische perikelen tussen de VS en de Sovjet-Unie, wat al snel uitmondde in de Koude Oorlog (KO). In 1945 nam de Koninklijke Landmacht de *Polizei-Waffenschule* in gebruik als hoofdkwartier, en doopte deze in 1948 om tot Prinses Julianakazerne.

In de eerste jaren na de oorlog was er geen aandacht voor de bunker. Op 8 maart 1948 wordt het verzoek gedaan door een bouwbedrijf voor de koop van de betonnen dakplaten van de bunker. Er was al het verzoek van de padvinderij om voor tien jaar gebruik te kunnen maken van een deel van de bunker. Op dat moment was er nog niets besloten met betrekking tot de toekomst. Door de verzoeken werd duidelijk dat de onderhoudstoestand slecht was. Beide verzoeken werden afgewezen, maar men realiseerde zich wel dat in ieder geval een deel van het achterstallige onderhoud weggewerkt moest worden.

Op 8 juni 1948 besloot het Ministerie van Oorlog dat de bunker voor het ministerie behouden moest blijven, al wist men niet welke functie de bunker zou krijgen. Tevens wordt gesteld dat de toestand niet al te best is en dat er maatregelen nodig zijn om verder verval tegen te gaan. Een ander probleem was dat de eigendomskwestie nog niet was opgelost. De gemeente Wassenaar was nog steeds eigenaar van de ondergrond. En deze moest worden verworven voordat men de bunker kon gaan gebruiken.³⁸

De situatie veranderde abrupt met de Berlijnse crisis, die op 24 juni 1948 begon. Op dat moment ontstond er de dreiging van een oorlog en was er de behoefte aan een beschermd onderkomen voor de Generale Staf. Al op 28 juni schreef de chef generale staf dat in voorkomend geval de bunker te gebruiken voor het onderbrengen van de belangrijkste onderdelen van het Hoofdkwartier van de Generale Staf. Dat het van zeer spoedeisende aard was blijkt uit het feit dat al op 12 juli de Eerst Aangewezen Ingenieur (EAI) der Genie de opdracht krijgt om de plannen uit te voeren. Door de luchtbrug naar Berlijn was de dreiging van een oorlog al enigszins afgenomen, maar het was wel duidelijk dat er iets moest gebeuren. Voor het wegwerken van het achterstallig onderhoud, zoals herstel van het dak, opnieuw aanbrengen van loodslabben, etc werd een bedrag gereserveerd van f 36.000,-.

Op 16 augustus 1948 geeft de staatssecretaris van Oorlog toestemming dat de bunker door de Bevelhebber der Landstrijdkrachten van de Koninklijke Landmacht (BLS) in gebruik wordt genomen. De eigendomskwestie met de gemeente Wassenaar was ondertussen nog steeds niet opgelost. Dit werd aan het eind van 1948 geregeld. De koopsom werd vastgesteld op f 48.050,- en de vergoeding voor het gebruik vanaf de datum van aanvaarding op f 2.250,-, het bedrag werd volgens het proces verbaal van 31 december 1948 afgerond op f 50.000,-.³⁹

In 1948 werd de bunker ingericht en aangepast voor gebruik door de Landmacht als beveiligd commandocentrum en verbindingscentrum (communicatiecentrum). De bunker was tenslotte in die tijd bijzonder groot en stevig. Het was dus een logische keuze om de relatie tussen de

³⁸ NIMH, Kazernes, legerplaatsen, gebouwen, 406, inv.nr. 330.

³⁹ NIMH, Kazernes, legerplaatsen, gebouwen, 406, inv.nr. 330.

bunker en de naastgelegen Prinses Julianakazerne ook na de WOII voort te zetten. Begin jaren '50 was de bunker geïntegreerd in het functioneren van de Prinses Julianakazerne en werd de bunker niet meer Seyss-Inquartbunker genoemd, maar Julianabunker.

Toen de Koninklijke Landmacht in 1948 de bunker inrichtte voor gebruik, waren er echter grootschalige aanpassingen en renovaties noodzakelijk. Een deel van de inrichting van de bunker is na de WOII verwijderd ten behoeve van woningbouw in Den Haag en omgeving, waarbij het verhaal is dat omwonenden interieuronderdelen uit de bunker hebben verwijderd om oorlogsschade in hun eigen woningen te herstellen. Hier zijn geen directe bewijzen voor gevonden, maar het is wel aannemelijk dat dit met deze reden gebeurd is. Zo blijkt uit een serie foto's uit 1947 dat de deuren uit de hoofdbunker zijn verwijderd. Ook is zichtbaar dat de meeste onderdelen van de elektriciteitsvoorziening verwijderd zijn. Verder zijn alle dakpannen van het dak verwijderd, evenals vrijwel alle panlatten.

Een andere reden voor herstelwerkzaamheden was de oorlogsschade in de zuidoosthoek van het dak door een bomval aan het einde van de oorlog, zoals hierboven al is beschreven. Bovendien bestond de plattegrond van de bunker vooral uit twee appartementen en kleine legeringruimtes, terwijl de Landmacht een ander doel had met de bunker: actief commandocentrum tijdens oorlogstijd en crisissituaties en voor het verbindingscentrum van de Landmacht. Het is bijzonder om te zien hoe sindsdien de bunker steeds weer is aangepast aan nieuwe eisen en nieuw gebruik door de Koninklijke Landmacht. Deze historische gelaagdheid is ook nu nog goed te herkennen in de bunker.

De volgende afbeeldingen geven een beeld van de toestand van de bunker na WOII. Dit is een fotoserie uit 1947 en gemaakt in de voorbereiding voor de ingebruikname en de grote aanpassingen aan de bunker in 1948.

72. De noordzijde van de bunker met schade. Links is de opbouw van de onderzijde van het dak zichtbaar. Dit deel van het dak, dat het dakoverstek vormt, is in hout uitgevoerd. Het dakoverstek is nadien enkele malen hersteld, maar dateert in oorsprong nog uit de bouwtijd. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2001_N0000119-03)

73. Het oostelijke bunkerdak met op de voorgrond de keukenbunker. Bij het dak van de hoofdbunker ontbreekt een groot gedeelte van de bimsplaten. Dit is het gevolg van de bominslag aan het einde van de Tweede Wereldoorlog. Op deze afbeelding is goed te zien hoe de bunker als een rechthoekig blok onder het schuine schilddak ligt. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2001_N0000119-04)

74. De door de bominslag beschadigde zuidoosthoek. De gevolgen zijn nu nog te herkennen aan het herstel met houten gordingen en houten dakbeschot. Tevens is de schade aan de betonbalk boven de zijruimte zichtbaar. Links de dichtzetting van de zijruimte aan de zuidkant, waarop met moeite de geschilderde baksteenmuur is te zien. Het terrein is hier nog niet geëgaliseerd. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_501985)

75. De bunker vanaf de zuidwestzijde. Op de foto zijn militairen zichtbaar. Er was nog geen hekwerk aanwezig. Ook zijn op deze afbeelding de twee ingangen van de bunker aan de zuidkant zichtbaar. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2001_N0000195-03)

76. De huidige ruimte 002 in de richting van het inwendige van de bunker. Alles is nog aanwezig, alleen de middenstijl is in een andere ruimte aangetroffen. De los hangende elektraleiding geeft aan dat een deel van de installaties kort na de Tweede Wereldoorlog is verwijderd. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_003717)

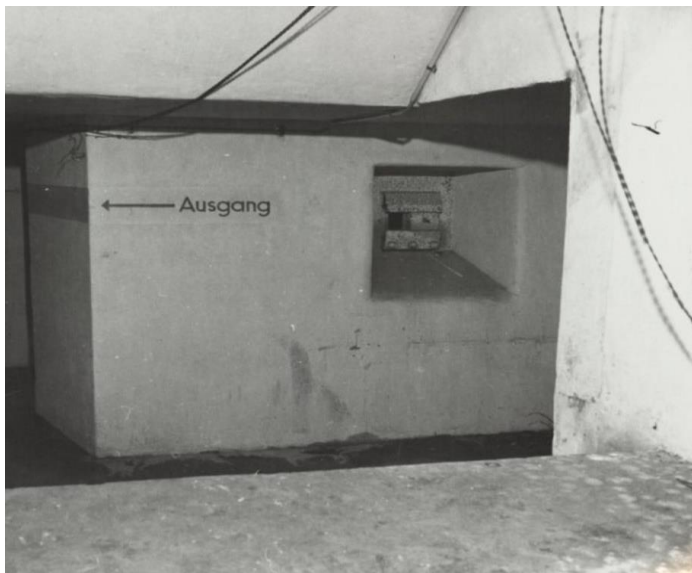
77. Het interieur van de bunkergang met aan weerszijden de deuropeningen. De foto is genomen op de begane grond in de noordelijke gang, gezien naar het westen. In de huidige situatie is dit het verlengde van gang 013 ter plaatse van de ruimten 025 en 029. De deuren ontbreken. Deze zijn waarschijnlijk vlak na de Tweede Wereldoorlog verwijderd. Ook op andere foto's is zichtbaar dat in ieder geval een deel van de deuren is verwijderd. Links is op de muur de tekst *Ruhe bewahren* geschilderd. Ook op andere plaatsen zijn teksten zichtbaar, zoals boven de deur rechts *Waschr. [ü.?] Abort für Frauen*. Naast de deur is een verwrongen luchtrooster zichtbaar, dat ook gedocumenteerd is op de in 1947 gemaakte opmetingstekeningen. Dit rooster dekt een verbindingskanaal tussen de gang en de kelder af. Erboven is een luik of kastdeur zichtbaar. Links boven zijn de buizen zichtbaar van het Duitse luchtverversingssysteem. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_003712)

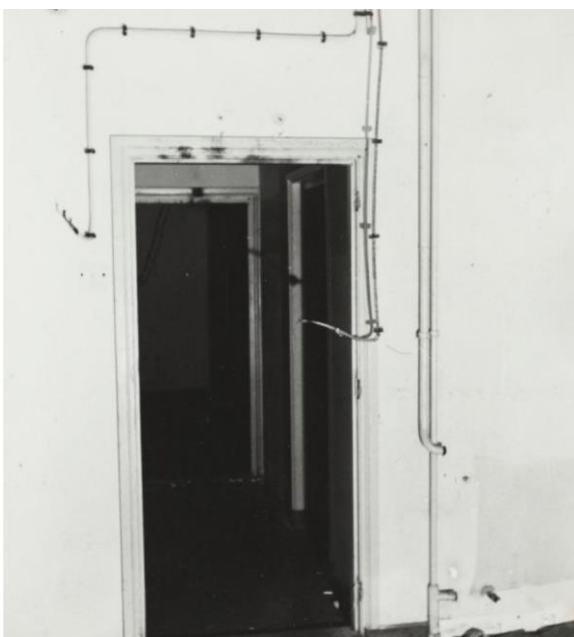
78. De luchtverversingsinstallaties in ruimte 020 in 1947. Rechts op de achtergrond zijn de reservefilters zichtbaar. Bij het moderniseren van de bunker in de Koude Oorlogsperiode (1958/1959) is deze installatie vervangen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd dezelfde ingang (zuidoosthoek van de machinekamer) voor verse lucht gebruikt. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_003713)

79. Ruimte 020 met de Duitse luchtzuiveringsinstallatie, gezien richting de noordoosthoek van deze ruimte. Op deze afbeelding is te zien dat de luchtinlaatbuis (noordoosthoek van de machinekamer) tijdens de Tweede Wereldoorlog op dezelfde locatie zat als tijdens de Koude Oorlog. Foto 1947

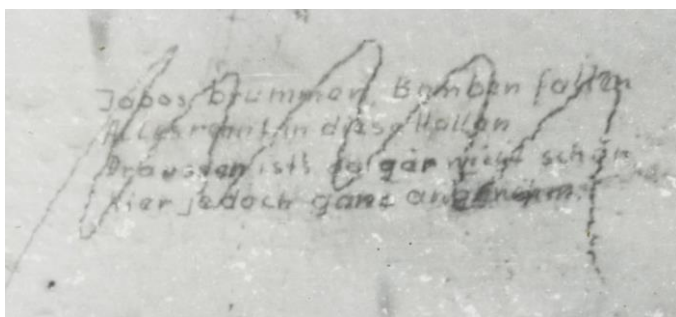
80. De ingangsverdediging van de hoofdbunker bij de verbindingsgang naar de dubbele keukenbunker. Net als elders zijn teksten op de wit gesausde muren aangebracht. Deze teksten zullen in een later stadium zijn overgeschilderd, maar bevinden zich waarschijnlijk nog steeds op de wanden. Het kleurenonderzoek uit 2021 heeft geen oude teksten gevonden. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_003719)

81. Gezien de opzet (korte gang en plaatsing van de deuren) is de foto genomen bij een van de appartementen. Bij het kozijn zijn in de rechter dagkant paumelle-scharnieren zichtbaar. De deur zelf is verwijderd. Deze zal zijn gebruikt voor het herstel van gebouwen elders in Den Haag. Ook ontbreekt het schakelmateriaal, dat waarschijnlijk ook hergebruikt is in andere gebouwen in Den Haag. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_003716)

82. Het bovenste deel van het westelijke hoofdtrappenhuis in 1947. Hier is tijdens de Koude Oorlog een hekwerk geplaatst. De tekst *Waschraum und Abort für Frauen* is nu niet meer zichtbaar, maar bevindt zich vermoedelijk onder latere verflagen. Het kleurenonderzoek uit 2021 heeft geen oudere verflagen gevonden. Ook hier ontbreekt de deur naar het damestoilet. Tevens is te zien dat de kleurstelling van de trapleuning afwijkt van de huidige rode kleur. De bovenste trede van de trap is van hout. Bij de lagere treden zijn sporen van verwijderde (houten) treden te zien. Bij het hoofdtrappenhuis aan de oostzijde zijn de houten treden wel bewaard gebleven (zie beschrijving ruimte 031 in deel 2). Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_003710)

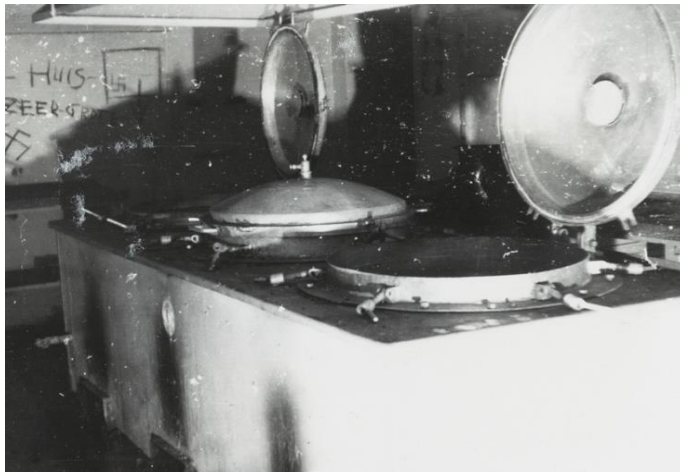
83. Tekst naar aanleiding van bombardementen, aangetroffen op een van de wanden van de bunker. De tekst luidt: *Jabos brummen, Bomben fallen Alles rennt in diese Hallen Draussen ist's so gar nicht schön, hier jedoch ganz angenehm.* Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_011532)

84. De trap naar de zolderverdieping van de bunker. Overeenkomstig de huidige situatie is de voorzijde van de trap treden met een hoekijzer afgewerkt. Tegen de wanden zijn plaatjes geschroefd, vermoedelijk als bescherming. Links op de foto is de tekst *[Z] u den Beobachtungsständer* te lezen. Op de trap zijn kabels zichtbaar. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_011535)

85. Op beide afbeeldingen zicht op de zolderruimte, in oostelijke richting met zicht op ruimte 91 en 402. De zolderruimte is min of meer onveranderd gebleven. De voornaamste wijzigingen zijn de kabels voor elektra en verbindingen die zijn gelegd. De deuren van de ruimtes zijn verdwenen en na de Tweede Wereldoorlog weggehaald ten behoeve van hergebruik elders. Op deze foto's zijn de dakpannen niet aanwezig, vandaar de lichtinval door de gaten in de bimsbetonplaten. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_011537 en 2155_011536)

86. Het interieur van de keukenbunker in 1947. Toen was de oorspronkelijke keukeninrichting uit de bouwtijd nog aanwezig. Bij de wijzigingen in de Koude Oorlog is deze vervangen. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_003711)

87. Het interieur van de keukenbunker in 1947. Dezelfde keuken als op de vorige afbeelding, maar nu met de deksels van de kookpotten geopend. Op deze afbeelding is te zien hoe de werkbanken op de achtergrond sterk overeenkomen met de werkbanken zoals deze momenteel in dezelfde ruimtes staan. Zie hiervoor ruimte 107 in deel 2. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_003718)

Het verhaal van Commandopost Clingendael tijdens de Koude Oorlog

Het verhaal van de bunker wordt verteld door zijn gebruikers. Wie waren zij en wat deden zij in de bunker? Vervolgens wordt de functie tijdens de Koude Oorlog, wanneer bekend, van elke ruimte gegeven. Tezamen vormen deze onderdelen het verhaal van de bunker tijdens de Koude Oorlog.

De bunker heeft door de jaren heen verschillende namen gehad, waaronder Seyss-Inquartbunker, Clingendaelbunker, Julianabunker, BLS-bunker en Commandopost Clingendael. Deze namen worden hieronder gebruikt waar van toepassing en verwijzen allemaal naar dezelfde bunker.

De gebruikers van Commandopost Clingendael tijdens de Koude Oorlog

De Julianabunker heeft tijdens de KO verschillende gebruikers gekend. Allen hebben zij hun stempel achtergelaten op de bunker.

Oorlogsstaf BLS

Een belangrijke functie van de bunker was als oorlogscommandopost voor de Generale Staf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten (BLS) van de Koninklijke Landmacht. Het hoofdkwartier van de Koninklijke Landmacht zat namelijk in de naastgelegen Prinses Julianakazerne, waardoor de bunker een goede keuze was als beschermd onderkomen tijdens oorlogstijd. De BLS heeft vanaf 1948 tot zeker eind jaren '80 de bunker gebruikt als oorlogscommandopost, wat hieronder nader wordt toegelicht. De Oorlogsstaf BLS had vooral de eerste verdieping in gebruik en na 1983, toen het verbindingscentrum was verhuisd naar de Frederikkazerne, ook delen van de begane grond.

Dit was een functie van de bunker tijdens oorlogstijd of een oorlogssituatie. Dat betekent dat deze ruimtes in vreedstijd niet werden gebruikt, maar wel degelijk operationeel waren. Er heeft zich echter in de periode 1945 tot 2013 in Nederland nooit een oorlogssituatie voorgedaan. De Oorlogsstaf BLS heeft de bunker dus alleen gebruikt voor oefeningen.

De Oorlogsstaf BLS bestond uit secties, waarvan onder andere: G1: Personeel; G2: Inlichtingen en Veiligheid; G3: Operaties; G4: Logistiek; G5: Plannen; G6: Communicatie en Informatiesystemen (CIS); G7: Opleiding en training (Lessons learned); G8: Financiële Zaken; G9: Civiel-Militaire samenwerking; speciale stafofficieren op de functiegebieden: Vervoer en Verkeer, Geneeskundige Dienst, Juridische Zaken, liaison Defensiestaf; Kab/CS/AZ (Kabinet/Chef Staf/Algemene Zaken); SSOKMAR (Speciale Stafofficier Koninklijke Marechaussee); LAMID (Landmacht Inlichtingendienst); SSOGWT (Speciale Stafofficier van de Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen); SOMOB (Speciale stafofficier Mobilisatie); VRV/VK (Vervoer en Verkeer); JZ (Juridische Zaken); LSO KLU (Liaisonofficier van de Koninklijke Luchtmacht); NBC (Nucleair, Biologische en Chemisch); LSO KM (Liaisonofficier van de Koninklijke Marine); SSOV (Speciale Stafofficier Verbindingen); LSO NTC (Liaisonofficier Nationaal Territoriaal Commando); SSOPV (Speciale Stafofficier Personele Vordering); LSONORTHAG (Liaisonofficier Northern Army Group); SSOMV (Speciale Stafofficier Materiële Vordering); en SSOGDKL (Speciale Stafofficier Geneeskundige Dienst Koninklijke Landmacht). Elke sectie had een afdelingshoofd en waarschijnlijk ook een eigen ruimte op de eerste verdieping van de BLS-bunker.

CIMEX-/WINTEX-oefeningen

Tijdens oefeningen werd een oorlogssituatie gesimuleerd. Deze oefeningen werden voor de BLS daarom in de bunker georganiseerd. De oefeningen werden WINTEX (Winter Exercise) en CIMEX (Civiele & Militaire Exercise) genoemd en vonden in de oneven jaren plaats tussen midden jaren '60 en eind jaren '80. De oefeningen duurden twee weken (24/7). Elke sectie had bepaalde taken en drie dienstploegen (shifts), bestaand uit een aantal personen, afhankelijk van de sectie. De dienst duurde acht uur, waarna de overdracht met de volgende dienstploeg plaatsvond en men 16 uur af was (eten, eventueel reizen en slapen). Slapen deed men thuis.

Bij de WINTEX-/CIMEX-oefeningen waren er allerlei verstoringen als incident ingebracht waarop dan door alle betrokken partijen beginnend in de bunker moest worden geacteerd. Die incidenten waren voorafgaand nationaal als oefenaspect bedacht, binnen NATO afgestemd en door de oefenleiding tijdens de oefening gelanceerd.

Tijdens een oefening werd de Oorlogsstaf BLS grotendeels gesimuleerd en bezet met het parate deel van de Landmachtstaf/staf BLS. Voor een beperkt aantal functies werden reservisten opgeroepen om als praktijktraining te participeren in die gesimuleerde Oorlogsstaf BLS. Tijdens zo'n oefening gingen de vredeswerkzaamheden van de Landmachtstaf/staf BLS, waar nodig, buiten de bunker gewoon door. Dat betekende dat tijdens zo'n oefening niet al het personeel van de Landmachtstaf/staf BLS hun 'oorlogsbestemming' in de Oorlogsstaf BLS uitvoerde. Zo werd de functie van Bevelhebber der Landstrijdkrachten tijdens zo'n oefening bij toerbeurt ingevuld door een van de generaals van de Landmachtstaf.

De oefeningen waren hectisch. De werkzaamheden bevatten het doornemen en analyseren van de voortdurende stroom aan sitreps (Situation Reports) van hoger niveau (SHAPE, AFCENT, MODs, Ministerie van Defensie) uit Nederland en directe buurlanden, en van de regeringsnoodzetel (lees: staf civiele verdediging van het Ministerie van Algemene Zaken). Voorts de sitreps van nevencommandanten, de Bevelhebbers van Zee- en Luchtmacht en uiteraard de rapportages van ondercommandanten zoals: ILK, NTC (Nationaal Territoriaal Commando), KMC (Korps Mobiele Colonnas), COA (Commando Opleiding en Aanvulling, in vredetijd het COKL), NLC (Nationaal Territoriaal Commando), LLC. Met deze informatie was het noodzakelijk om de actiepunten eruit te pikken en de noodzakelijke actie te ondernemen.

Tijdens deze oefeningen werden er maaltijden verzorgd in de Julianakazerne en vervolgens opgewarmd en opgediend in de keukenbunker. In de kleinere ruimtes van de keukenbunker werden tafels en stoelen opgesteld waar de maaltijd kon worden genuttigd.

Niet iedereen kon de oefeningen in de bunker waarderen. De bunker werd in de jaren '70 en '80 gezien als "ouwe muk". Ze vonden het geen pretje om in de bunker te moeten werken, met name omwille van de gebrekkige ventilatie en het muffe werkklimaat.

Operationele staf BLS

De operationele werkzaamheden van (de staf van) de BLS betreffen bevelvoering over de uitgezonden eenheden en militairen in de crisisbeheersingsgebieden verspreid over de wereld. Die bevelvoering van de BLS vond aanvankelijk plaats vanachter de bureaus op de Prinses Julianakazerne door medewerkers van de Landmachtstaf die een taak hadden in de ad hoc staf, 'Staf Ochtenblad'. Die ad hoc staf is opgevolgd door een meer permanente staf, de 'Crisisbeheersingsstaf'. Omdat er in Nederland nooit een noodsituatie is geweest, hebben Staf Ochtenblad en Crisisbeheersingsstaf nooit de BLS-bunker gebruikt. Later, na de val van

Srebrenica (1995), werd een professionele staf, de ‘Operationele staf BLS’, opgericht van circa 120 man die zich fulltime bezighielden met de planning en het coördineren van de operaties van de uitgezonden eenheden en militairen. Die staf werd bij oprichting gehuisvest op de Frederikkazerne in een goed geoutilleerde CIS-omgeving, voorzien van een moderne operatiekamer, vergaderruimten en bureau ruimten voor de secties G1 tot en met G9, speciale staf officieren en aangevuld met een sectie Wapenbeheersing. Deze staf was 24/7 in bedrijf en stond in rechtstreekse verbinding met de uitgezonden eenheden en militairen in de oorlogsgebieden. De BLS-bunker was daar in het geheel niet op berekend en de bunker is daarom ook nooit een optie geweest voor de onderbrenging van de Operationele staf BLS.

Een reserve-commandopost tijdens oorlogstijd voor de Oorlogsstaf BLS was ingericht in een bunker op de Prins Willem Alexanderkazerne in Gouda. Bovendien was Rusland in de laatste jaren van de KO geen vijand meer en was de oorlogsdreiging op territoriaal gebied dermate gedaald dat de rol van de BLS-bunker als commandocentrum tijdens oorlogstijd blijkbaar geen hoge prioriteit meer had.

De Oorlogsstaf BLS heeft de BLS-bunker dus eigenlijk nooit verlaten. Er is een operationele staf BLS opgericht die op de Frederikkazerne werd gehuisvest en waardoor de BLS-bunker de functie als ‘commandocentrum tijdens oorlogstijd’ waarschijnlijk al eind jaren ’80 verloor.

Verbindingscentrum vbdcen GV

Vanaf vermoedelijk 1948 tot met zekerheid december 1983 is de begane grond van de bunker gebruikt door de verbindingdienst van de Landmacht, genaamd vbdcen GV. ‘Vbdcen’ staat voor *verbindingscentrum* en ‘GV’ is de code voor *Den Haag*, ’s Gravenhage.

Het was een groot verbindingcentrum met als doel het ontvangen en doorsturen van berichten. Het vbdcen GV was een belangrijk knooppunt in het netwerk van verbindingen. Veel berichten werden daarom via het vbdcen GV naar andere ontvangers doorgestuurd, onder andere door ordonnansen op motoren. Zij werden in de bunker ‘motormuizen’ genoemd.

Het verbindingcentrum gebruikte het grootste deel van de begane grond. Het hekwerk in ruimte 005 gaf toegang tot het verbindingcentrum. In de gang 013 bevonden zich eerst kantoren van de hoofden van het verbindingcentrum. Ruimte 021 was het hart van het verbindingcentrum. Hier kwamen de berichten binnen en werden ze doorgestuurd naar de andere ruimtes, ruimte 019, 022, 024, 025, 029 of via de ordonnansen naar de uiteindelijke ontvanger.

Per 1 januari 1984 is het verbindingcentrum verhuisd naar de nieuw ingerichte en moderne bunker onder flat 32 op de Frederikkazerne in Den Haag. Deze bunker was veel beter aangepast aan de nieuwe eisen. In deze bunker was bijvoorbeeld in iedere ruimte een kooi van Faraday ingericht. Later in Deel 1 wordt dieper toegelicht hoe en waarom de bunker Commandopost Clingendael in onbruik raakte.

Op de beeldbank van het NIMH (objectnummer D4737) staat een [video uit 1964](#) waarin een fragment van het verbindingcentrum in de Julianabunker is opgenomen: bewegend beeld van het verbindingcentrum in bedrijf, van minuut 25 tot 27.

Werkzaamheden verbindingdienst

De verbindingdienst was dagelijks (24/7) in bedrijf in drie dienstploegen. Overdag was de bezetting circa 40 personen, 's nachts waren dat zeven personen. Op een gewone dag werden er circa 500 tot 600 berichten verstuurd vanuit het berichtencentrum.

Binnenkomende berichten hadden verschillende prioriteiten: flash (hoogste prioriteit), spoed (binnen 12 uur) en routine (binnen 24 uur). "Sommige zaken kreeg je als dienstplichtige niet te zien. Bij een flashbericht werd op de bel gedrukt, zodat er snel werd gereageerd". Er waren ook hoog-geclassificeerde berichten, zoals *NATO-secret*, *NATO-confidential*, dienstgeheimen, *top-secret*, berichten gerelateerd aan atoomwapens, *eyes-only*, gecodeerde berichten, enzovoort. Allemaal werden ze verstuurd, ontvangen en doorgestuurd in het verbindingscentrum BLS.

Bij de verbindingdienst zaten leidinggevendenden, milva's, dienstplichtigen en andere militairen. Men was erg op elkaar aangewezen. "Het was een soort wereldje op zich in de bunker". Allen beschrijven de sfeer in het verbindingscentrum als zeer goed. Er werd eten meegenomen van huis en samen gegeten. 's Nachts waren er ook rustige momenten, waarop bordspelletjes werden gedaan. Op bepaalde tijdstippen kwamen berichten binnen en ging men weer aan het werk. En zoals op meer gesloten plekken waar mannen en vrouwen intensief samenwerken, waren er ook liefdesperikelen op de werkvloer. Eten nam men zelf mee vanuit huis en werd genuttigd achter het bureau of in de Julianakazerne.

In het verbindingscentrum werd ook contact onderhouden met missies van Nederlandse troepen in het buitenland, op de radioafdeling, onder andere met Suriname, Libanon en Sinai, via telegrammen en via enkelzijdig band waardoor teleconferenties mogelijk waren. "Elektronica is altijd oorlog. Als de Russen de frequentie stoorden, hoorde je 'zoef' door de radio en wist je dat je een andere frequentie moest gebruiken." Deze radiocontacten werden uitgevoerd door een militair die niet bij de verbindingdienst was aangesloten, maar wel de faciliteiten eens per week gebruikte. Hij moest 'met de oren dicht' door het berichtenkantoor lopen, want deze berichten waren voor hem geheim. Vanuit het vbdcen GV zijn bijvoorbeeld 17.000 telegrammen naar de troepen in Libanon verstuurd.

Het was muf in het verbindingscentrum. Wellicht was de ventilatie niet optimaal, maar het was ook een bunker met weinig mogelijkheden voor frisse lucht van buitenaf. Wanneer veel mensen in een kleine ruimte werken zonder effectieve ventilatie, wordt de lucht al snel muffig, juist ook wanneer toen nog veel mensen in de bunker sigaretten rookten tijdens hun werkzaamheden. Het vochtige karakter van een betonnen bunker zal ook hebben bijgedragen aan het muffe klimaat in de bunker. Een grap in het verbindingscentrum was daarom "Zet het raam eens open". Adj. verbindingdienst Theo Kappers had in de jaren '70 leiding over het verbindingscentrum en hield graag alle deuren van de bunker open, evenals de toegangsdeuren van ruimte 001 en 002, voor wat frisse lucht. De temperatuur in de bunker was ingesteld op een volledige shift gedurende de dag. Wanneer er 's nachts minder personen werkten, was het al snel koud in de bunker.

Soms werkten enkelen van het verbindingscentrum ook mee met de WINTEX-/CIMEX-oefeningen. "Dat was aanpoten. Dan werden er wel 1200 berichten per dag verstuurd en werd er met volle ploegen gewerkt."

Koninklijke Marine

Vanaf de zomer van 1951 tot vermoedelijk 1960 heeft ook de Koninklijke Marine de bunker gebruikt als commandopost en verbindingscentrum. De marine gebruikte een gedeelte van de eerste verdieping van de Julianabunker voor de Bevelhebber der Zeestrijdkrachten, een gedeelte van de operationele staf van de Commandant der Zeemacht, het Bureau Operaties en het verbindingscentrum van de marine. Eens in de twee maanden werd er een oefening gehouden in de bunker. Op 26 juli 1950 vond in verband met de West-Union de eerste oefening plaats. Het is niet bekend welke ruimtes de Marine in de bunker heeft gebruikt.

The image shows two pages of a Dutch military document. The left page is a form from the Ministry of Marine (Ministerie van Marine) dated July 19, 1950, regarding a drill in the bunker. The right page contains the text of the drill, including details about the date, time, and personnel involved.

Left Page (Form):

- Top:** "CONFIDENTIEEL" (Confidential), "SPDEB", "Verzonden door: [handwritten signature]", "Op: 19 Juli 1950", "N-GRAVENHAGE, 19 Juli 1950".
- Subject:** "MINISTERIE VAN MARINE", "Afdeling: Bureau Operaties", "Onderwerp: Oefening in bunker Glingendaal.".
- Correspondence:** "Corr. no.: 11191 C.", "Korte inhoud: [blank]", "Met deze brief medezenden de hieronder genoemde bijlagen: * [blank] *".
- Routing:** "Te stellen op: * brief, steencil, kantbrief, postbericht, brieftelegram, telegram, antwoordsteencil no.", "Te verzenden: * [blank] *", "Extra doordruk maken: 1 ex. voor Ops, 1 ex. voor Staf".
- Recipients:** "Aan: De Chef van de Marinestaf", "De Chef van de Generale Staf".
- Reference:** "Ontworpen door: Ltz. I A.H.W. von Freytag Drabbe", "Paraaf ald. hoofd: [handwritten signature] dd. 19/7/50".
- Approval:** "Ter kennisgeving aan afdeling: [table with columns for 'vooraf', 'achteraf', 'paraaf en datum']".
- Footer:** "Uitgaand stuk: Getypt door: op, Geocoll. door: op, Verbetard door: op, Standaard typesijld, Paraaf prestatiecontrole, Vervolnummers: [blank], Index: [handwritten numbers]".

Right Page (Text):

Ik heb de eer Uwer Excellentie het volgende mede te delen.

- Op 26 Juli a.s. zal in Western Union-verband een zogenaamde ploeoefening worden gehouden door de Koninklijke Marine. Tenslotte ploeoefening en verbindingsdienstorganisatie te kunnen toetsen, zomede omdat de outillage van Marine zelf onvoldoende moet worden geacht, stel ik mij voor deze oefening te doen houden in het Marine gedeelte van de bunker Glingendaal.
- De oefening verloopt op 26 Juli tussen 08.30 uur en ongeveer 16.00 uur. De erbij betrokken officieren, manschappen en Marva's zijn met naam en stamboeknummer ter kennis gebracht van de officier, belast met de bunker, met verzoek om voor deze personen een pas te willen uitschrijven. Eveneens zijn ondershands de nodige maatregelen getroffen om de oefening te kunnen doen verlopen. Het personeel zal, behalve het verkrijgen van een pas, geen verdere steun behoeven van de Koninklijke Landmacht (de middagsmaaltijd wordt medegenomen). Enige officieren en manschappen (eveneens aangegeven op het lijstje van namen) zullen op 24 en 25 Juli enige voorbereidende werkzaamheden dienen te verrichten.
- Ik moge U wel verzoeken om de nodige maatregelen te doen treffen, omdat de officieren en manschappen, die bij de oefeningen zijn betrokken, hun diverse kamers kunnen betrekken.
- Te Uwer informatie deel ik U mede, dat, indien deze proef slaagt, het in mijn voornemen ligt volgende oefeningen eveneens in de bunker Glingendaal te doen houden. Deze oefeningen vinden eens in de twee maanden plaats.

Signatures: "De-Offic., Adv. De Cdr., Flv. C.M.S., [handwritten initials]".

88. In dit document wordt toestemming gevraagd voor de eerste oefening van de Koninklijke Marine in de bunker. (Herkomst: Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie: Marinestaf, nummer toegang 2.13.114, inventarisnummer 2123).

In 1953, bij de Watersnoodramp, bleek dat er een ruimtegebrek was in de bunker. De bunker werd onderhouden door het Ministerie van Oorlog. Het Ministerie van Marine was toen nog een apart ministerie, naast het Ministerie van Oorlog waar de Koninklijke Landmacht en Koninklijke Luchtmacht onder vielen. De marine moest daarom een ander beveiligd onderkomen zoeken.

Er is overwogen om een nieuwe bunker te bouwen in Den Haag als beveiligd onderkomen voor de marine. Waarschijnlijk speelde de kosten een rol in de keuze om uiteindelijk een bunker van de WOII te hergebruiken als beveiligd hoofdkwartier voor de Koninklijke Marine. In 1960 kwam de bunker aan de Van Ouwenlaan in Den Haag ter beschikking en verliet de Koninklijke Marine de Julianabunker.

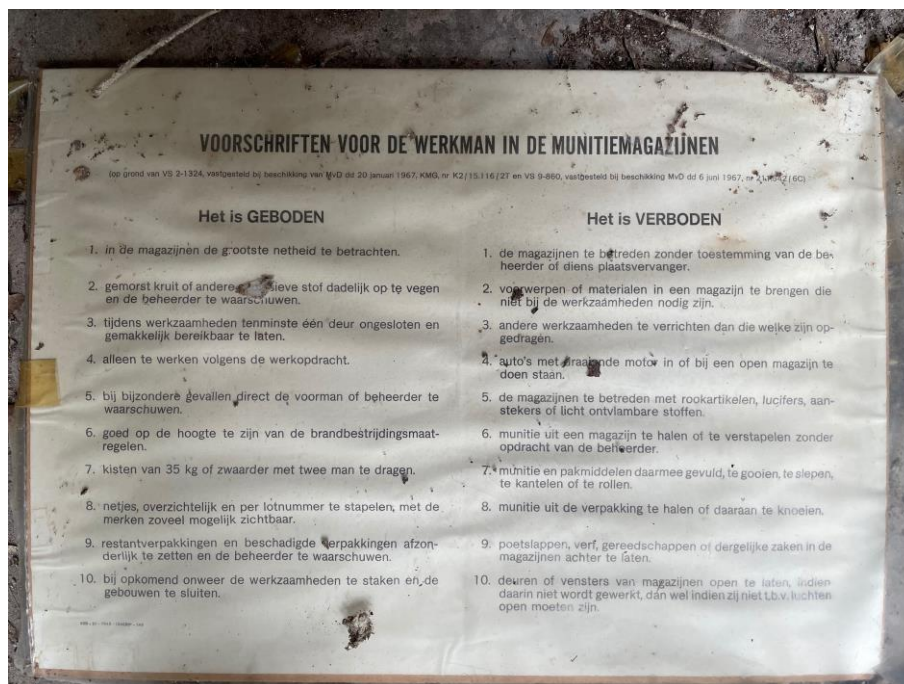
Autogarage en chauffeursruimte van Prinses Julianakazerne

De Commandopost Clingendael was gedurende de KO verweven met het functioneren van de Prinses Julianakazerne, waar het hoofdkwartier van de Koninklijke Landmacht was gevestigd. Om deze reden heeft Commandopost Clingendael ook twee opvallende functies vervuld als chauffeursruimte en munitieopslag voor de Julianakazerne.

In de oostelijke garage, ruimte 094, parkeerden de chauffeurs van de generaals van de Koninklijke Landmacht de auto's. Hier hadden ze ook de mogelijkheid om klein onderhoud aan de auto's te plegen. Er ontstond een behoefte aan een goede ruistrimte voor de chauffeurs en daarom is in 1967 onder het schilddak van de bunker een chauffeursruimte gecreëerd, ruimte 161 en 162. In 1988 is deze verder uitgebreid met een nieuwe ruimte en twee dakramen, ruimte 160.

Munitieopslag – Prinses Julianakazerne

In de voorbunker is tijdens de KO munitie opgeslagen in de ruimtes 002B, 003, 004B en 095. Archiefonderzoek moet hier meer duidelijkheid over geven. Vermoedelijk werd hier munitie opgeslagen voor de naastgelegen Prinses Julianakazerne. Overblijfselen in de voorbunker laten dit zien, maar er zijn in het onderzoek geen aanwijzingen gevonden die dit ondersteunen. De voorschriften, zoals aangetrokken in de voorbunker, laten zien dat deze voorschriften zijn vastgesteld in 1967, waardoor de munitieopslag tenminste tot na 1967 heeft plaatsgevonden.

89. Voorschriften voor de werkmans in de munitiemagazijnen, zoals aangetroffen bij de oostelijke ingang van de voorbunker. Deze voorschriften zijn vastgesteld in 1967.

Defensie Schietvereniging (DSV)

In 1969 is de vergunning verleend door de gemeente Wassenaar voor het dichtzetten van de galerij op de begane grond van de bunker. Dit betreft de west- en noordzijde van de bunker,

waarvan op de NIMH afbeeldingen te zien is dat deze na WOII nog open waren. Het doel van het dichtzetten van de galerij was om deze ruimte effectief te kunnen gebruiken. Dit creëerde ruimte voor de westelijke garage, ruimte 093, en de schietbanen op de begane grond (ruimte 093A t/m 093G) en op de eerste verdieping van de rondgang (ruimte 162C). Begin jaren '70 zijn deze schietbanen gerealiseerd.

De schietbanen werden eerst gebruikt door de Militaire Schietvereniging Hoofdkwartier Koninklijke Landmacht (MSV HKKL), die begin 1963 was opgericht. In de loop van de jaren is daar de schietvereniging van de Marine, MVM bijgekomen. Deze twee verenigingen hebben hun krachten per 1 januari 1982 gebundeld in de Defensie Schietvereniging (DSV) 's Gravenhage.

90. Deur van ruimte 093 naar 093A, wat de entree was van de Defensie Schietvereniging.

De vereniging had beschikking over een bar in ruimte 093A, een grote schietbaan met schietgalerij (12 pistoolbanen) in ruimte 093B en twee kleine schietbanen met schietdoelen (klein kaliber geweerbanen) in ruimte 162C. De wanden en het plafond van de schietbanen waren geheel bekleed met geluidsisolerend materiaal. De schietbanen in de ruimte 162C hadden zelfs een ingehangen plafond. Twee tot drie keer in de week werd er in de schietclub geschoten. Het geluidsisolerende materiaal zorgde ervoor dat het geluid van de schietbanen in de bunker niet of nauwelijks te horen was.

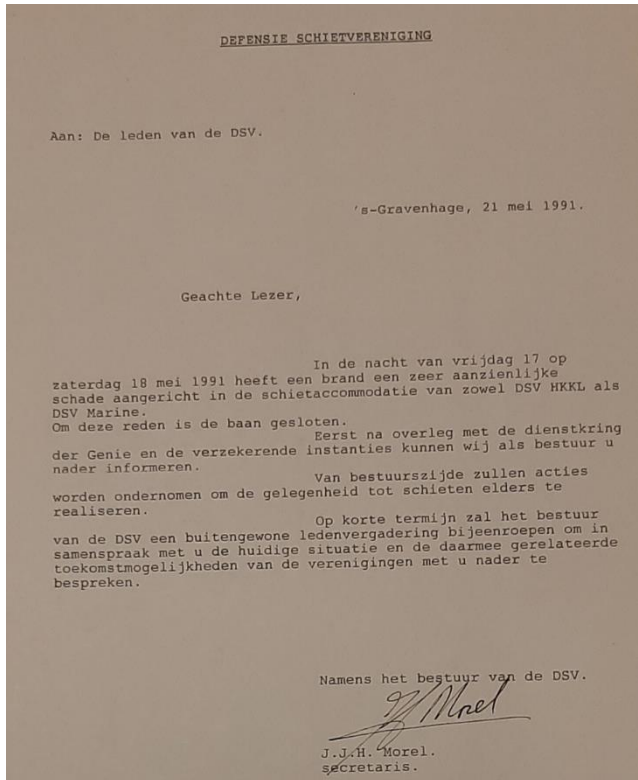
91. Schietbaan op de begane grond (ruimte 093B) met dubbele schietopstelling. Foto 1975. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2001_203-75-01)

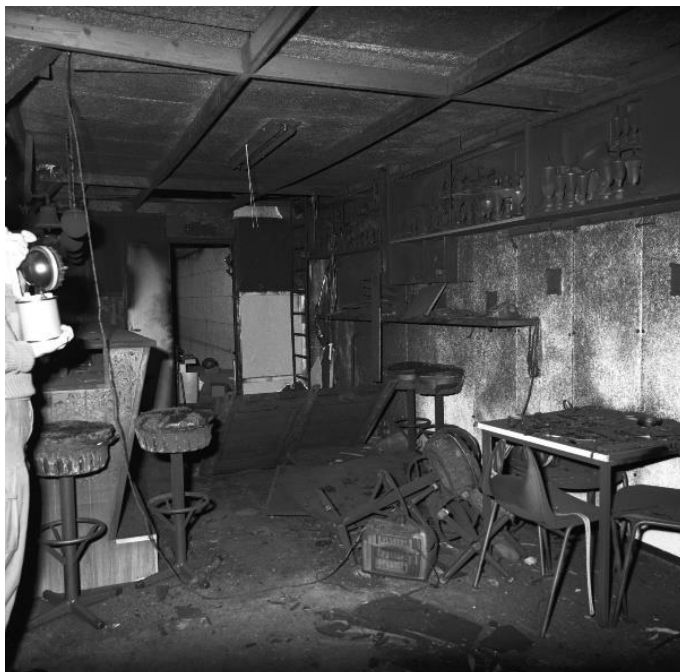
92. Schietbaan op de eerste verdieping aan de noordzijde van de bunker (ruimte 162C). De draagbalken van het bunkerdak zijn zichtbaar. De rest van de wandbekleding en het plafond is erin geplaatst ter aankleding van de ruimte en als geluidsisolatie. Foto 1991. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2001_91-2-02-1815-C15)

Het gebruik van de baan eindigde toen de schietbaan in de nacht van 17 op 18 mei 1991 uitbrandde. De brand ontstond door kortsluiting in een radio die op de schietopstelling in ruimte 093B stond. Door het vele isolatiemateriaal verspreidde de brand zich snel. Een dichte branddeur kon voorkomen dat de brand oversloeg naar ruimte 093A, maar het luik tussen ruimte 093B en 162C kon niet voorkomen dat de brand ook de bovengelegen bar en twee schietbanen (ruimte 162C) aantastte. De rook ging via de trappen naar boven richting de zolderruimte en de observatietoren. Doordat de rookontwikkeling een hele nacht heeft kunnen voortduren, waren er giftige gassen vrijgekomen. De schietbaan is daarna niet meer in gebruik geweest.

Na de brand zijn de restanten van de schietbaan bijna geheel verwijderd, met uitzondering van de bar in ruimte 093A en de tussenverdieping 093G, welke niet door de brand werden aangetast, de schietopstelling van ruimte 093B en de drie schietdoelen van de schietbanen, welke waarschijnlijk te complex waren om te demonteren en verwijderen.

93. Brief Defensie Schietvereniging aan leden DSV over brand van 17 op 18 mei 1991. (Herkomst: Verenigingsarchief DSV HKKL)

94. Schietbaan na de brand (ruimte 162C, kijkend vanuit de noordwesthoek van de rondgang, richting het oosten) op de eerste verdieping. Foto mei 1991. Op deze afbeelding is te zien dat hier een verlaagd plafond hing en tussenwanden stonden. Ook is hier een tweede bar te zien op de eerste verdieping. Op de achtergrond is de klimtrap te zien die naar de zolderverdieping leidt en staat het luik open die daar nu ook nog zit. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2001_91-2-02-1815-C8)

95. Ruimte 162C, de noordwesthoek van de rondgang, gezien richting het noordoosten. Dit is de tweede bar van de schietbaan op de eerste verdieping, met het schuine dak van de bunker en een verlaagd plafond. Deze ruimte is sterk aangetast door de rookontwikkeling van de brand beneden. Foto mei 1991. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2001_91-2-02-1815-C10)

96. Schietbaan na de brand (ruimte 162C) op de eerste verdieping. Rechts de klimtrap naar de zolderverdieping. Foto's mei 1991. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummers 2001_91-2-02-1815-A2 en 2001_91-2-02-1815-A1)

97. Schietbaan na de brand. Deze afbeelding is gemaakt in ruimte 093A in oostelijke richting. Foto mei 1991. Hier is goed de enorme rookontwikkeling van de brand te zien, maar ook hoe de (brand)deur heeft voorkomen dat de brand de bar in ruimte 093A aantastte. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2001_91-2-02-1815-D1)

Beveiligd communicatieknooppunt

Vanaf januari 1984 heeft het verbindingcentrum de bunker verlaten. Het verbindingcentrum kon in de bunker niet meer voldoen aan de moderne eisen die aan een beveiligd communicatienetwerk werden gesteld, waarover later in deel 1 een nadere toelichting wordt gegeven. De bunker bleef echter fungeren als communicatieknooppunt van civiele en militaire communicatiekabels. Deze kabels kwamen nog steeds uit in de Julianabunker, via de kelderruimte in ruimte 030 en 030B. In de Julianabunker lag een zogenaamd afleverpunt en sommige radioverbindingen kunnen op afstand worden bediend. Deze werden ondergebracht in een beveiligde kooi van Faraday, in ruimte 028. In de kooi stonden servers, onder andere servers van het NAFIN-netwerk. NAFIN (Netherlands Armed Forces Integrated Network) is een defensie glasvezelnetwerk dat alle belangrijke locaties in Nederland met elkaar verbindt, waaronder de Julianabunker. Dit is de laatste gebruiker/functie van de Julianabunker geweest, totdat de bunker in 2013 werd ontmanteld en buiten gebruikt raakte.

In 2013 heeft de Koninklijke Landmacht de bunker definitief verlaten. In 2019 is Commandobunker Clingendael gerenoveerd en is medio 2021 het verkoopproces van de bunker begonnen. Het Rijksvastgoedbedrijf streeft met de verkoop van overtollig vastgoed maatschappelijke meerwaarde na. De naastgelegen Julianakazerne is in 2018/2019 getransformeerd tot wooncomplex.

Functie per ruimte

Veel is bekend over de functies van ruimtes in de bunker tijdens de KO. Ook dit is onderdeel van het functioneren van Commandopost Clingendael tijdens de KO. Deze informatie wordt hieronder weergegeven, waarin de functie van elke ruimte, wanneer mogelijk, wordt toegelicht.

Van sommige ruimtes is geen extra informatie of functie gevonden, of wordt een bepaalde functie vermoed, maar kan dit niet met zekerheid worden vastgesteld. Dit wordt dan vermeld. Er is voor gekozen om elke ruimte te benoemen, ook wanneer geen informatie over deze ruimte beschikbaar is. Merk op dat de ruimtenummering niet opvolgend is. Dit komt omdat door de tijd heen ruimtes zijn vergroot, verkleind en gewijzigd waardoor ruimtenummers zijn aangepast en verdwenen.

De informatie die over de ruimtes in de Commandopost Clingendael is verzameld in dit onderzoek (veldwerk, interviews, archiefonderzoek), ligt met name bij personen die hier in de jaren '70, '80 en '90 werkzaam zijn geweest, waardoor informatie over het gebruik in de jaren '50 en '60 ontbreekt. De video van het NIMH uit 1964 die het verbindingscentrum laat zien, onderstreept echter ons vermoeden dat het functioneren van de bunker tijdens de KO niet sterk is gewijzigd.

Toegang en begane grond

Buitenterrein - Het terrein werd betreden via het buitenhek, deze stond meestal open. De minder hoge rangen van de Julianakazerne, inclusief de Julianabunker, parkeerden hun auto op de parkeerplaats aan de oostzijde van de bunker. De hogere rangen parkeerden namelijk hun auto op het parkeerterrein van de kazerne zelf. En de allerhoogste rangen hadden een chauffeur die de dienstauto in ruimte 094 parkeerde.

Het buitenterrein werd verlicht door lantaarnpalen, welke er nu ook nog staan.

001 - De westelijke ingang van ruimte 001 werd gebruikt als ingang van de bunker. Deze is altijd zo laag geweest, een hoogte van ongeveer 1,85m. Buiten deze ingang stond aan de oostzijde een wachthuisje waar de marechaussee de identiteit controleerde. Deze was 24/7 bemand. Hier vond de eerste pascontrole plaats. "Het was altijd een koud huisje. Soms brachten we koffie of thee". In de jaren '80 en '90, toen de bunker niet meer bemand was, lag hier ook de sleutel tot ruimte 030B (hoofd-kabelruimte), zoals op de deur van ruimte 030B wordt vermeld. Dit wachthuisje stond er nog in 2003. Het is niet bekend wanneer het huisje is verwijderd en waar deze naartoe is verplaatst.

98. Ingang Commandopost Clingendael, met de ordonnansen en hun motoren en rechts het wachthuisje en marechaussee. Jaartal onbekend, maar waarschijnlijk omstreeks 1980. Herkomst: Historische Collectie Verbindingdienst, Amersfoort)

99. Ingang Commandopost Clingendael met het wachthuisje, 2003. (Herkomst: persoonlijke collectie kpl1 Sieger van der Veen)

001B / 001C (1948-1983) - Na de lage entree bevinden zich twee ruimtes (001B/001C) die werden gebruikt voor opslag. Hier werd met name afval bewaard totdat het werd opgehaald.

002 (1948-1983) – In de jaren '70 en '80 stonden deze deuren vaak open voor natuurlijke ventilatie in de bunker. Tijdens vredetijd liep men vanuit ruimte 002 direct ruimte 005 binnen. In oorlogstijd zou deze toegang vanuit ruimte 002 gesloten zijn en zou men eerst door de sluis (ruimte 004) moeten gaan. Deze sluis is dus nooit voor die functie gebruikt.

004 en 004A (1964 - 2013) – Deze ruimte is in 1964 tot stand gekomen. De sluis werd nooit gebruikt. In ruimte 004A staan momenteel nog enkele servers. Het is onbekend waarom deze hier staan, maar waarschijnlijk zijn ze destijds hier tijdelijk geplaatst en niet meer weggehaald.

005 (1948-1983) – In de gang (ruimte 005) bevindt zich het hek naar het verbindingcentrum. Deze is al op een plattegrond van 1964 aanwezig. Voorheen stond hier een bruin gaashek, vergelijkbaar met het hekwerk bij de trappen op de eerste verdieping. Het is niet bekend wanneer deze is vervangen door het huidige hekwerk, maar vermoedelijk rond 1964.

Volgens de geïnterviewden was het hek tot 1984 wit geschilderd, wat ook op onderstaande afbeelding zichtbaar is. Wanneer deze rood is geschilderd, is niet bekend, maar waarschijnlijk na 1983. Het hek was altijd dicht en kon elektrisch en handmatig worden geopend en gesloten. Rechts van het hek bevindt zich een bel. Aan de binnenzijde van het verbindingcentrum, aan de westelijke zijde van de deur naar ruimte 014, bevindt zich een knop om de deur vanaf de binnenzijde van het verbindingcentrum te openen.

100. Hek naar verbindingdienst (ruimte 005). Dit hekwerk is hier nog wit geschilderd. Jaartal onbekend, maar waarschijnlijk omstreeks 1980. (Herkomst: Historische Collectie Verbindingdienst, Amersfoort)

In ruimte 005 was ook de trap naar de eerste verdieping, welke bovenaan is afgesloten met een hekwerk. De eerste verdieping werd alleen gebruikt tijdens oefeningen (CIMEX/WINTEX). Buiten deze oefeningen kwam hier eigenlijk niemand.

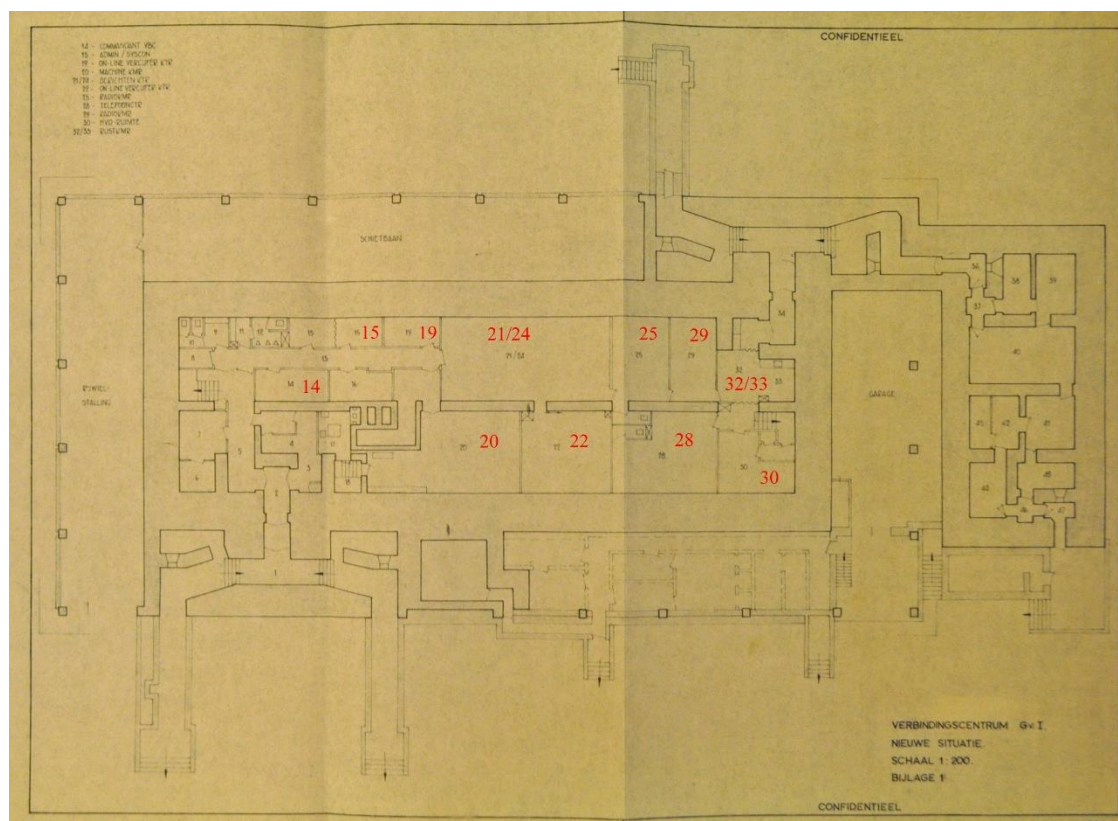
006 / 007 (1948 - 1983) – Er was een tweede pascontrole bij de ordonnans (ruimte 007). De deur van deze ruimte is in tweeën gedeeld, zodat er een soort receptiefunctie ontstaat. De ordonnansen ontvingen namelijk ook de berichten die moesten worden doorgezonden. De ordonnansen mochten niet het verbindingscentrum betreden, omdat de berichten strikt geheim waren. Overdag waren er meestal zes of zeven ordonnansen aanwezig, in de avond drie of vier ordonnansen en 's nachts was er vaak maar één ordonnans aanwezig (jaren '70 en '80). De ordonnans had in ruimte 006 een klein zithokje, maar ze stonden meestal buiten bij het hek. Hun motoren stonden buiten opgesteld of in ruimte 093, de westelijke garage.

101. Op de achtergrond de bunker te zien met rechts van de ingang het wachthuisje van de Marechaussee. Foto 1963. (Herkomst NIMH, objectnummer 2155_002130)

Ruimtes van het verbindingscentrum

Het grootste gedeelte van de begane grond werd van 1948 tot 1984 gebruikt door de verbindingdienst, als verbindingscentrum vbdcen GV. De onderstaande informatie heeft betrekking op de periode 1948 tot 1984. Gezien de plattegrond uit ca. 1970 zijn een paar ruimtes gewijzigd. Vanuit wordt gegaan dat de plannen zoals die staat beschreven ook zijn uitgevoerd. Het sluit in ieder geval wel aan met de sporen ter plaatse en ander archiefmateriaal. Na het vertrek van de verbindingdienst in december 1983, heeft de Oorlogsstaf BLS de ruimtes aangepast voor hun gebruik. De functie per ruimte na 1984 is onbekend.

102. Ongedateerde plattegrond, die gezien de andere stukken op circa 1970 is te dateren. In het bijschrift (linksboven op de tekening) wordt de functie van een aantal vertrekken benoemd. De betreffende ruimtenummers zijn ter verduidelijking in rood bijgeschreven: Ruimte 14: commandant VBC, Ruimte 15: admin/syscon, Ruimte 19: on-line vercijfer ktr, Ruimte 20: machine kmr, Ruimte 21/24: berichten ktr, Ruimte 22: on-line vercijfer ktr, Ruimte 25: radiokmr, Ruimte 30: HVD ruimte, Ruimte 32/33: rustkamer. (Herkomst: NIMH, Kazernes, legerplaatsen, gebouwen, 406, inv.nr. 327).

008 - In deze ruimte stond een papiervernietiger.

009 – Damestoilet.

011 – Herentoilet.

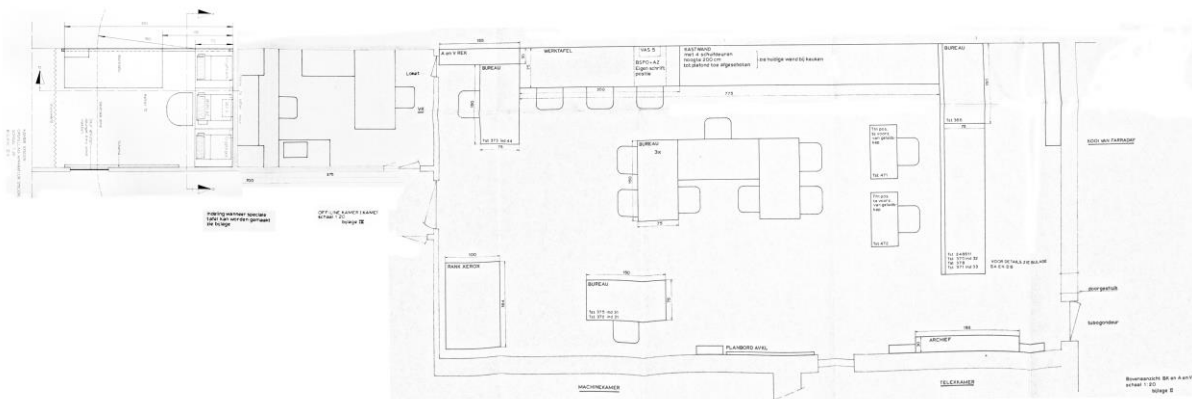
013 – De gang van het verbindingscentrum. Aan het einde zat een deur naar ruimte 021. Het was niet de bedoeling dat mensen buiten het verbindingscentrum hoorden wat in ruimte 021 werd gezegd of ontvangen.

014 - Dit was het kantoor van de Commandant Officier van Dienst. Dit was de hoofd van de afdeling Verbindingsdienst. Dit was in de jaren '70 en mogelijk begin jaren '80 Adj. Verbindingsdienst Theo Kappers. Hier stond toen een ronde tafel met twee stoelen en achterin zijn bureau.

015 – Dit was het kantoor van de Plaatsvervangend Commandant Verbindingen. Eind jaren '70 tot 1983 was dit Elleke Overbeke. In de ruimte stonden twee bureaus. Het tweede bureau was voor een sergeant.

016 - Dit was de ruimte voor de huishoudelijk dienst, Sergeant Majoor Onderofficier. Deze persoon was verantwoordelijk voor de voorraad van o.a. wc-papier, pennen, schoonmaak, afval, etc. Alles wat nodig was om goed te functioneren in het verbindingencentrum.

019 - Dit was een belangrijke ruimte in het verbindingencentrum, het vertaalkantoor of 'cryptokamer'. "Hier werden berichten behandeld van offline versleutelde of te coderen telegrammen met de hoogste classificaties (zeer geheim, eyes-only, cosmic top secret/atomal). Om hier te werken moest je door de inlichtingendiensten (MID/BVD) apart worden gescreend". In de ruimte stond een kluis voor de sleutels voor het ontcijferen. De deur van de ruimte zat op slot. Er was wel een doorgeefluik naar ruimte 021, het berichtenkantoor van het verbindingencentrum. Omstreeks 1970 waren dit nog twee vertrekken, de off-line kamer en de sysconkamer.

103. Uit drie afzonderlijke tekeningen samengestelde plattegrond uit het begin van de jaren zeventig van het noordelijke deel van het verbindingencentrum. Hierbij wordt de tussenmuur tussen de oorspronkelijke ruimten 16 en 17 gesloopt en wordt vervangen door een vouwmuur. Tegelijkertijd wordt een nieuwe wand geplaatst waardoor ruimte 19 (off-line kamer) wordt verkleind. Naderhand is de ruimte weer vergroot tot zijn huidige omvang. In de off-line kamer is de indeling met bureaus etc. ingetekend. In ruimte 19 rechts een bureau en links de opstelling voor de telex (zie ook volgende afbeelding). Geheel rechts is in ruimte 025 de tekst *kooi van Fa[r]raday* vermeld. (Herkomst: NIMH, Kazernes, legerplaatsen, gebouwen, 406, inv.nr. 327).

104. Illegaal gemaakte foto's het vercijferkantoor met links het luik naar het berichtenkantoor en rechts de archiefkast met daarin de aan de muur vastgeschroefde kluis met cijferslot waarin codeboekjes werden bewaard. (Herkomst: privé collectie kpl1 Sieger van der Veen, 1979)

021 - Dit was het berichtenkantoor. Hier werden de berichten ontvangen en doorgestuurd. De berichten hadden een bepaalde mate van urgentie: onmiddellijk, spoed, routine, enz. Deze urgentie gaf aan hoeveel tijd men had om de berichten te verwerken. Via het luik werden berichten doorgegeven naar 019 (decodering) of 024 (telex).

Op het berichtenkantoor werd bepaald wie het berichtenverkeer zou oppakken dat via telex of radio binnenkwam. Het vercijferkantoor stond hier buiten. Zij deden dit helemaal zelf, omdat het zo geheim was dat niemand de berichten mocht zien. Het bericht ging via de telex of via een ordonnans eruit. Alles wat via de ordonnans werd doorgestuurd, ging via A&V (ruimte 022).

In de hoek (noordwestkant) hing een televisie. Er liep een lange kabel naar een kleine antenne op dak. Hoe de kabel precies liep, is niet bekend. "Het signaalverlies was in iedere geval zó hoog dat het beeld vrijwel altijd sneeuwde (ruis)" Waarschijnlijk liep de kabel via de trap, eerste verdieping, trap naar de zolderruimte en naar de oostelijke toren.

Er kwamen weleens andere militairen in het verbindingscentrum. Bijvoorbeeld de militairen die contact onderhielden met de Nederlandse troepen in het buitenland. Zij werden geacht niet te kijken of te luisteren wanneer ze het berichtenkantoor passeerden naar ruimte 025, waar de radiodienst zat.

105. Berichtenkantoor (ruimte 021). Met rechts de officier van Dienst, tegen de muur het routingboard. Daaronder stond omstreeks 1980 een grote kopieermachine. Rechts tegen de muur hangt een plank. Deze is nu nog aanwezig in deze ruimte. Jaartal onbekend, maar waarschijnlijk omstreeks 1980. (Herkomst, Historische Collectie Verbindingsdienst, Amersfoort)

022 - In deze ruimte zaten de A&V (adressering en vermenigvuldiging) en de E&A (eindcontrole en archivering). Bij de A&V werden binnengekomen berichten uitgetypt, gekopieerd en geadresseerd op enveloppen. Aan de zuidzijde stonden (voor)ponsmachines voor uitgaand verkeer, die per telex uit moesten worden verstuurd. Berichten werden daar voorgeponst (bandje van gemaakt). Berichten die binnenkwamen via telex werden hier uitgetypt.

In de noordoosthoek was een aparte, glazen ruimte. Hier zat E&A, ook wel het ‘aquarium’ genoemd. Elke dag werd in deze ruimte al het berichtenverkeer nagekeken en opgeslagen.

024/024A – Tot 1984, toen de verbindingsdienst deze ruimtes gebruikten, was dit één ruimte, waarschijnlijk zonder tussenmuur die de gang scheidt van ruimte 024. Ook in de video uit 1964 van het NIMH is te zien dat dit één ruimte is. Deze ruimte is pas na 1983 opgesplitst, waarschijnlijk door de Oorlogsstaf BLS.

De ruimtes waren bestemd voor de telexafdeling. Hier had men verbindingen met o.a. de marine, luchtmacht, Buitenlandse Zaken, PTT, etc. Men werkte in ploegen van vier telexisten + “baas”, in 24-uursdiensten.

106. Haakje in ruimte 024 waaraan banden van telexberichten werden opgehangen.

In deze ruimte van de telexafdeling werden voornamelijk telexberichten ontvangen en verstuurd. Er staat nog een telexapparaat in de ruimte. De banden werden 24 uur bewaard en aan haakjes aan de muur gehangen, zie afbeelding hierboven. Enkele van deze haakjes hangen er nog. “Alles wat voorgeponst werd, werd nog een keer nagekeken. Er mochten geen fouten worden gemaakt. Daarna ging het pas de deur uit”.

107. Telexruimte, ruimte 024 en 024A. Beide ruimtes waren hier nog samengevoegd als één ruimte. Jaartal onbekend, maar waarschijnlijk omstreeks 1980. (Herkomst: Historisch Collectie Verbindingsdienst, Amersfoort)

108. 1957: Milva's in de telexcentrale in de bunker bij het Hoofdkwartier Generale Staf in de Prinses Julianakazerne (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummers 2001_N0000946-11 en 2001_N0000947-05)

025 - Dit was een van de twee radiokamers van het verbindingscentrum. Hier werd contact gelegd met onder andere Suriname, Libanon en Sinai. Deze ruimte werd rond 1980 steeds minder gebruikt en was vooral tijdens oefeningen in bedrijf. Waarschijnlijk was de tussenwand met de gang 031E tot 1983 nog niet aanwezig, en is deze later aangebracht als aanpassing voor waarschijnlijk de Oorlogsstaf BLS.

In de muren van deze ruimte is rondom gaas aangebracht, ook in de gang 131E. Mogelijk is dit gaas in de jaren '70 aangebracht ter beveiliging van het cryptografisch beveiligd verbindingssysteem (kooi van Faraday). Hier is verder geen informatie over gevonden.

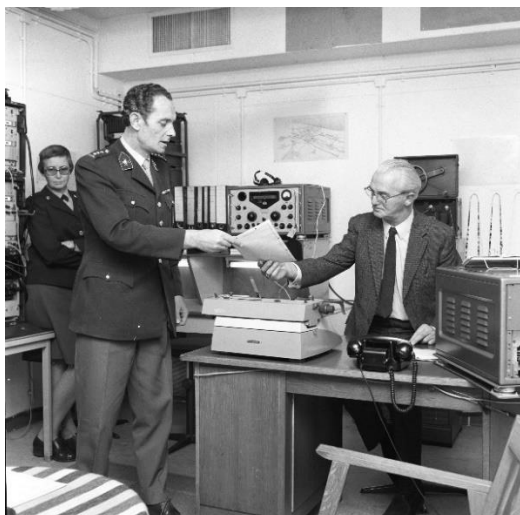

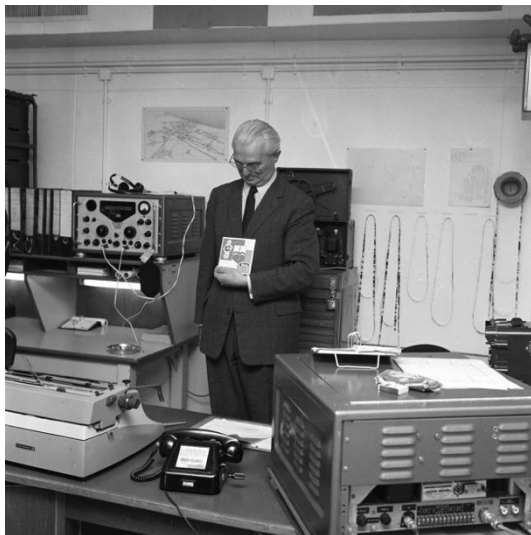
109. Radiokamer (ruimte 025). Jaartal onbekend, maar waarschijnlijk omstreeks 1980. (Herkomst: Historisch Collectie Verbindingsdienst, Amersfoort)

110. Ruimte 025: Radiokamer. Foto 1980. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummers 2001_939-80-A8 en 2001_939-80-A10)

028A/028B/029 - Dit is de tweede radiokamer. Hier zat onder andere de enige ambtenaar in de bunker, de heer Hulsebosch. Hij was chef radio en gaf leiding aan de groep overwegend dienstplichtige telegrafisten en deed zelf ook mee aan de monitoring van bijvoorbeeld de SACEUR korte golf alarmerings-radiofrequenties. "Hij was erg goed in zijn werk, hij was echt de radioman". Vanuit deze ruimte werd in 1975 het laatste bericht gestuurd naar de Nederlandse troepen in Suriname, alvorens de onafhankelijkheid van Suriname. Ter gelegenheid van dit historische moment zijn foto's gemaakt in deze ruimte. Deze geven een mooi inzichtje in hoe de ruimte er toen uitzag. Merk op dat de tussenmuur met gang 031, rechts van de witte inbouwkasten, toen nog niet aanwezig was. Deze is pas na 1983 aangebracht.

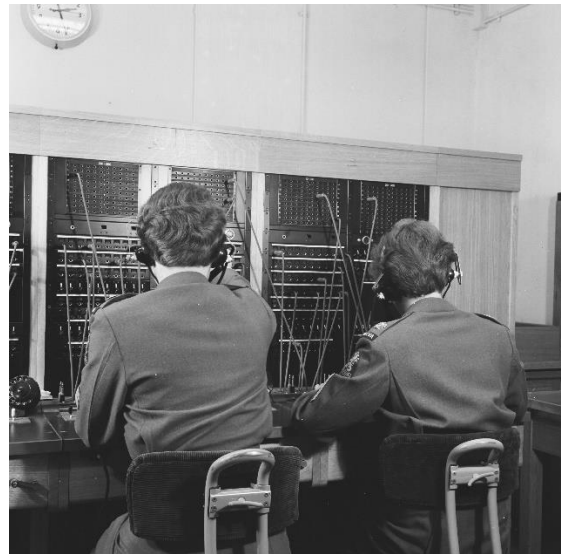
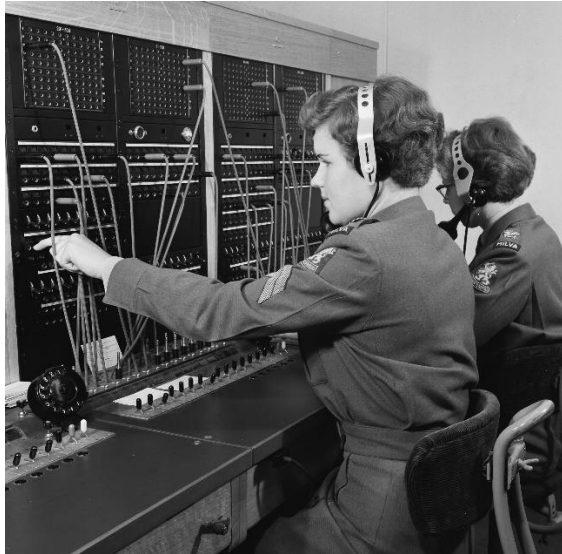

111. Ruimte 028AB/029: De heer Hulsebosch, enige ambtenaar werkzaam in de bunker. Verzending van het laatste telegram naar de Troepenmacht in Suriname door de chef radiokamer. Foto 1975. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummers 2001_577-75-01, 2001_577-75-03, 2001_577-75-04, 2001_577-75-06, 2001_577-75-07, 2001_577-75-08 en 2001_577-75-09)

028 - Tenminste tot 1984, en mogelijk tot begin jaren '90, gaf de noordelijke ingang tot ruimte 028, vanuit gang 131E, toegang tot toiletten. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zat hier ook al het sanitair van het appartement van Seyss-Inquart.

In ruimte 028, vanaf de oostelijk ingang vanuit ruimte 031, stond tenminste in de jaren '70 en '80 de Oorlogs Militaire Eind Centrale Den Haag (OMEC GV). Deze werd gebruikt tijdens oorlogstijd en oefeningen, zoals CIMEX- en WINTEX-oefeningen. De deur herinnert hier nog aan, waarop 'Telefooncentrale' staat. De A-compagnie 543 van Vbdcen had onder andere een verbindingscentrum in Den Haag en een telefooncentralepeloton. De OMEC GV maakte deel uit van het telefooncentralepeloton. Het vbdcen GV in de Commandopost Clingendael had als organisatie-eenheid geen telefooncentrale. Bij het binnengaan van ruimte 028 keek men schuin links op de bedientafels. Deze deur was buiten oefeningen gesloten, waardoor de medewerkers van het verbindingscentrum geen toegang hadden tot ruimte 028.

112.1957: Milva's in de telefooncentrale in de bunker bij het Hoofdkwartier Generale Staf in de Prinses Julianakazerne (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummers 2001_N0000947-02 en 2001_N0000946-12)

113. Oorlogs Militaire Eind Centrale Den Haag (OMEC GV) in ruimte 028. Jaartal onbekend, maar waarschijnlijk omstreeks 1980. (Herkomst: Historisch Collectie Verbindingsdienst, Amersfoort)

De kooi van Faraday is vermoedelijk begin jaren '90 geplaatst. De kooi van Faraday was het antwoord op de strengere richtlijnen met betrekking tot beveiligd (militair) communicatieverkeer, onder andere van de NAVO. In de kooi zijn servers geplaatst die onder andere zijn aangesloten op het NAFIN-netwerk. Het Netherlands Armed Forces Integrated Network (NAFIN) is een defensie glasvezelnetwerk dat alle belangrijke locaties in Nederland met elkaar verbindt, waaronder de Commandopost Clingendael. Deze kooi van Faraday vormt het beveiligde communicatieknooppunt wat vanaf 1984 tot 2013 in de bunker was gevestigd. De communicatiekabels kwamen uit op de bunker, en daarom heeft men er waarschijnlijk voor gekozen om een beveiligd communicatieknooppunt te realiseren in plaats van alle communicatiekabels te weerleggen. Ruimte 028 werd gedurende deze periode alleen betreden door monteurs om storingen op te lossen en schakelwerkzaamheden uit te voeren.

030/030B - Deze ruimte was de hoofd-kabelruimte met verdelers. De huidige schakelkasten herinneren hier nog aan. Deze ruimte was altijd op slot en er kwamen alleen monteurs. Op een notitie op de deur is te lezen dat de monteurs de sleutel tot de ruimte konden halen bij de marechaussee, waarschijnlijk de marechaussee in het wachthuisje voor de bunker. Deze melding heeft daarom waarschijnlijk betrekking op de periode na 1983, toen de bunker onbemand was.

031 – Het gedeelte van de gang voor ruimte 029 is pas na 1983 ontstaan. Nadat het verbindingscentrum in 1983 de bunker had verlaten, heeft de Oorlogsstaf BLS deze ruimtes aangepast. Toen is de scheidingswand tussen ruimte 029 en dit gedeelte van de gang aangebracht. Vóór 1983 was dit gedeelte van de gang nog afgescheiden van het oostelijke gedeelte door middel van een deur. Deze deur staat nog in ruimte 030B, waarop 'Verbindingscentrum' staat.

In het noordelijke gedeelte van gang 031 staan enkele grote houten kasten. Deze werden gebruikt voor voorraad voor het verbindingscentrum, onder andere van etenswaar en snacks. "Een van de medewerkers [van het verbindingscentrum] had CADI-dienst [kantinedienst]. Deze persoon was verantwoordelijk voor de verkoop van de producten en de financiële verantwoording".

In de gang staat naast de oostelijke ingang tot ruimte 028 een airco. Deze is in de jaren '90 neergezet om ruimte 028 extra te koelen. Het ventilatiesysteem van de bunker was onvoldoende om de kooi van Faraday en ruimte 028 koel te houden. In de kooi van Faraday staan namelijk servers die warmte afgeven. De kooi heeft zijn eigen koelsysteem, welke uitstoot buiten de kooi maar in de afgesloten ruimte 028. De airco koelde dus ruimte 028. In documentatie dat op de airco is aangetroffen is te lezen dat de airco tenminste in 2010 nog is onderhouden. Het is niet bekend of de airco daarna nog operationeel was.

De trap naar de eerste verdieping aan de oostzijde van de bunker werd tijdens de KO niet gebruikt. Hiervan zat het hek dicht. Vermoedelijk werd deze trap alleen gebruikt tijdens WINTEX- en CIMEX-oefeningen op de eerste verdieping, om vanuit hier gemakkelijk de keukenbunker te bereiken.

032 - Het huidige keukentje is waarschijnlijk iets nieuwer dan het keukentje dat hier de jaren '70 stond. Wellicht is deze na 1983 vernieuwd. Er stond tot 1984 een elektrische kookplaat en langs de muren stonden twee bankjes waar de staf van het verbindingencentrum koffie kon drinken.

033/033A – Dit was de doorgang vanuit de hoofdbunker naar de keukenbunker met een sluisstelsel van gasdeuren. Tijdens oefeningen at de Oorlogsstaf in de keukenbunker. Buiten oefeningen was deze doorgang ook geopend.

034 – Nooduitgang bunker, gelegen buiten de sluis van ruimte 033. Deze nooduitgang is tijdens de KO aangebracht in de noordelijke WOII-toegang tot de bunker. Het is een typische KO-nooduitgang van een bunker: een smalle doorgang, niet te verwarren met de nooduitgang van een gemiddeld gebouw. In de bunker staan verschillende pijlen richting de nooduitgang. De nooduitgang werd niet gebruikt en was geen toegang of uitgang van de bunker.

034A – Niet bekend.

Keukenbunker

De keukenbunker is aan het begin van de KO aangepast met een luchtbehandelingsinstallatie en kookapparaten voor het opwarmen van voedsel. De keukenbunker kan gasdicht worden afgesloten, zodat tijdens een oorlogssituatie men tussen de hoofdbunker en keukenbunker kon lopen. Wellicht dat de tussengelegen sluis de overdruk in de hoofdbunker en keukenbunker moest behouden.

Het is na 1964 waarschijnlijk niet meer de bedoeling geweest dat de keukenbunker nog zou worden gebruikt voor het bereiden van voedsel en daarom doet de keukenbunker in de KO niet meer recht aan zijn naam. In 1964 is wel de luchtbehandeling en keukenapparatuur aangepast, maar daarna is de keukenbunker alleen nog gebruikt om tijdens oefeningen het voedsel dat in de Julianakazerne werd bereid, op te warmen. De Oorlogsstaf en de staf van het verbindingencentrum kon hier dan de maaltijd nuttigen. In de zijruimtes van de keukenbunker stonden dan stoelen en tafels opgesteld.

103/104 – Toegang tot keukenbunker met sluisstelsel dat niet werd gebruikt.

105 – Mogelijk werd deze ruimte gebruikt voor het nuttigen van de maaltijd tijdens CIMEX-/WINTEX-oefeningen in de hoofdbunker.

106 – Luchtbehandelingsinstallatie noordelijk deel van de keukenbunker.

107 – Keuken, waar voedsel dat in de Julianakazerne was bereid kon worden opgewarmd. Dit gebeurde alleen tijdens CIMEX-/WINTEX-oefeningen.

De schilderingen in de keukenbunker en in ruimte 034 zijn eind jaren '70 aangebracht door een dienstplichtige van het verbindingencentrum. Diegene had een artistieke achtergrond en kon tijdens rustige uren in het verbindingencentrum de creativiteit gebruiken om de bunker wat “op te fleuren”. Diegene heeft de naam ‘*bunkerbar*’ aangebracht, waarschijnlijk ironisch bedoeld omdat hier het eten werd genuttigd.

108 – Waterpomp en waterdrukketel van de keukenbunker.

109 - Mogelijk werd deze ruimte gebruikt voor het nuttigen van de maaltijd tijdens CIMEX-/WINTEX-oefeningen in de hoofdbunker.

110 – Keuken. Verder niet bekend.

111 – Luchtbehandelingsinstallatie zuidelijk deel van de keukenbunker.

Hier waren tijdens de Koude Oorlog de noodvoedselpakketten opgeslagen, waarschijnlijk voor gebruik tijdens oorlogstijd.

112/113/114 – Uitgang keukenbunker aan zuidzijde. Deze toegang werd tijdens de KO niet gebruikt, wellicht alleen voor het vervoeren van de maaltijden tijdens CIMEX-/WINTEX-oefeningen.

115 – Niet bekend. Mogelijk opslag.

Oostelijke garage + chauffeursruimte

094 – De garage werd gebruikt door de chauffeurs van de generaals en mogelijk andere hoge functies binnen de Koninklijke Landmacht, die op de naastgelegen Prinses Julianakazerne werkzaam waren of hier op bezoek waren. Hier konden de chauffeurs ook wat klein onderhoud plegen aan de auto's en de auto's wassen. De garage was de wacht- en poetsplek voor de chauffeurs.

Vanuit deze functie als parkeergarage voor de naastgelegen Julianakazerne, is er in 1967 ook een chauffeursruimte ingericht onder het schilddak boven de garage, welke in 1988 is uitgebreid met nog een ruimte.

160 – Dit is de uitbreiding van de chauffeursruimte die in 1988 is aangelegd. Hier konden de chauffeurs ook slapen. Aan de buitenkant van deze chauffeursruimten, vanuit ruimte 162A en 162D, is goed te zien hoe de chauffeursruimte is ingebouwd in de rondgang op de eerste verdieping.

161 – Dit was de eerste chauffeursruimte, aangelegd in 1967. Hier konden de chauffeurs wachten totdat ze weer werden opgeroepen. Hier stonden tafels, stoelen en banken. Soms zaten de chauffeurs te zonnen op het dak van de keukenbunker, welke via de dakkapel te bereiken is.

Mogelijk is ruimte 161 aan het begin van de KO eerst nog gebruikt als verblijfsruimte of appartement voor de beheerder van Commandopost Clingendael.

162 – De trap naar de chauffeursruimte. Vanuit deze trap is ook de tussenverdieping boven de voorbunker toegankelijk, ruimte 80.

162A – Geen functie. Hier komen ventilatiepijpen van de voorbunker uit, die de munitieruimtes in de voorbunker ventileerden. En hier staat kast 99A voor de luchtinlaat van de dieselmotoren in ruimte 020 (machineruimte).

162D – Geen functie. Hier staat nog wat achtergebleven rommel. Ook staat hier kast 99B voor de luchtinlaat tijdens oorlogstijd.

Westelijke garage + schietbanen

Het verhaal van de schietbaan wordt hierboven in detail beschreven.

093 – Dit is de westelijke garage. Deze werd gebruikt voor opslag, onder andere voor de vlaggenstokken van de naastgelegen Julianakazerne die er nu nog liggen. Hier stonden van 1948 tot 1984 ook de motoren voor ordonnansen. Midden in ruimte 093 liggen betonnen platen waaronder de verbindingkabels liggen die de kelderruimte van de hoofdbunker aan de westzijde verlaten.

093A – De bar van de schietbaan, met daarboven een tussenverdieping met toiletten. Dit was ook de entree tot de schietbaan van de Defensie Schietvereniging. Vanuit de bar is er een doorgang naar ruimte 093B, de grote schietbaan, en de kleine schietbanen op de eerste verdieping van de rondgang, ruimte 162.

093B – De grote schietbaan welke in 1991 is afgebrand, met ventilatieroosters en een nooduitgang. Hier ontstond de brand. Wat nog rest is de schietgalerij en de kogelvanger.

093C – 093G – De houten tussenverdieping boven de bar (093A). Op deze verdieping staan de toiletten en is de doorgaande trap naar ruimte 162 erboven.

162C – De twee kleine schietbanen, met een kogelvangers. Achter de kogelvanger van de westelijke schietbaan staan nog enkele interieuronderdelen die hier zijn achtergebleven, waaronder wandplaten en tafels van de oorspronkelijke schietbanen. Ook is hier goed te zien waar de wanden stonden en het verlaagd plafond hing, waardoor een goed beeld te maken is van de oorspronkelijke inrichting. De noordelijke schietbaan was duidelijk kleiner.

In de noordwesthoek van de rondgang stond een tweede bar in een aparte ruimte. Deze is op historisch foto's van na de brand te zien, zie hierboven de toelichting bij de Defensie Schietvereniging als gebruiker.

Voorbunker

De voorbunker is het gedeelte ten zuiden van de hoofdbunker. Deze heeft twee eigen ingangen en is alleen van buiten te bereiken en niet bereikbaar vanuit de hoofdbunker. Bij de bouw van de hoofdbunker waren deze ruimtes waarschijnlijk onderdeel van het loopgraafstelsel rondom de hoofdbunker. De ruimtes zijn in de KO hergebruikt.

002B – Munitieopslag. Hier zijn tijdens de KO sterkere bunkerdeuren ingezet. Het is niet bekend tot wanneer munitie in deze ruimtes werd opgeslagen.

003 – Munitieopslag.

004B - Munitieopslag. Hier zijn tijdens de KO sterkere bunkerdeuren ingezet.

006A – Opslag, verder onbekend.

007A – Opslag, verder onbekend.

095 – Deze ruimte bestond tot omstreeks 1986 uit twee afzonderlijke ruimtes, wat op oude plattegronden is te zien, waarvan de westelijke ruimte voor munitieopslag werd gebruikt. Hier herinnert het rode bordje aan de muur nog aan. Het oostelijke gedeelte van deze ruimte is gedurende de KO waarschijnlijk al langer gebruikt voor kabeltoevoer. Later, toen er meer verbindingkabels werden gelegd, is de tussenmuur verwijderd, evenals de tussenmuur met de gang, om meer ruimte te creëren voor de communicatiekabels die nu nog in deze ruimte liggen op een betonnen bak.

In deze ruimte is goed te zien dat de oude communicatiekabels een gasdichte doorgang door de bunkermuur hebben, en nieuwere communicatiekabels door een gat liggen die met purschuim is dichtgezet.

Waarschijnlijk liggen de communicatiekabels ten zuiden van deze ruimte in een grote lus. Deze lus moest voorkomen dat de kabels zouden breken wanneer de bunker bij een bomaanval zou schudden.

096 – De gang van de voorbunker die de ruimtes met elkaar verbindt.

097 – Olieopslag, waar de olietanks staan. Tijdens WOII stonden hier (ook) wateropslagtanks.

Eerste verdieping – Oorlogsstaf BLS

De functie van de ruimtes op de eerste verdieping zijn met minder zekerheid vast te stellen. Deze ruimtes waren ingericht en operationeel, maar zouden pas tijdens oorlogstijd worden gebruikt door de Oorlogsstaf BLS. Ook zijn hier enkele keren de CIMEX- en WINTEX-oefeningen gehouden.

De personen die zijn geïnterviewd konden meer informatie geven over enkele ruimtes. Het huidige interieur van ruimtes vertelt ons ook meer over de functie. Tenslotte stonden op enkele toegangsdeuren van ruimtes nog hun voormalige functie. Op basis hiervan is de onderstaande functieverdeling opgesteld, gebaseerd op vermoedens. Het is mogelijk dat de functie per ruimte wisselde naar gelang men dit efficiënter vond. Daarom valt de functie per ruimte niet met zekerheid vast te stellen. Toch geeft onderstaande uiteenzetting wel een beeld van het functioneren van de Oorlogsstaf BLS tijdens oefeningen.

De werklocaties van de secties G1 t/m G9 bevonden zich met name aan de binnenzijde van het U-vormige gangenstelsel.

101 – Het commandocentrum voor de Oorlogsstaf BLS werd betreden via de trap aan de westzijde. Dit hek was gesloten wanneer er geen oefeningen waren.

101A – Het oostelijke gedeelte van de gang. Voor ruimte 138 stond waarschijnlijk een koffiehoeke en een kopieermachine.

127 – Toiletten.

128 – Niet bekend.

129 - Syscon (System Controller). Deze afdeling viel onder het commando verbindingen en had het gehele toezicht over de verbindingcentra en de knooppunten op verbindingstechnisch gebied.

131 - Syscon (System Controller). Majoor Stenger was hiervan leidinggevende.

114. In ruimte 131 zit in de bunkerschil een rubberen koker, waardoor een kabel liep richting de oostelijke toren voor een antenne. Dit gat in de bunkerschil, inclusief de rubberen koker, is in de Koude Oorlog aangelegd.

132 – Dienstploeg SSOV (Speciale Stafofficier Verbindingen).

133 – Onbekend.

134 – Onbekend.

135 – Liason NTC (Liaisonofficier Nationaal Territoriaal Commando).

136 – Onbekend.

137 – BLS - GRP.

Deze ruimte en enkele ruimtes ten westen hiervan, zijn in 1981 tot 1982 drie maanden gebruikt door militairen van de naastgelegen Julianakazerne, toen hun werkruimte in de kazerne werd verbouwd.

138/138A – Toiletten.

139 – Onbekend. Waarschijnlijk was deze ruimte onderdeel van de naastgelegen operatiekamers, ruimtes 140 en 141. Mogelijk was hier een kantinefunctie gevestigd tijdens oefeningen.

139A – Onbekend. Gezien de telefoonlijnen was die wellicht een telefooncentrale tijdens oorlogstijd. Tijdens WOII zat hier ook een telefooncentrale.

139B – Gezien het formaat en telefoonaansluiting was dit waarschijnlijk een telefooncel.

140 – In deze ruimte vonden tijdens oorlogstijd en oefeningen de briefings van de afdelingshoofden plaats. Dit vond dagelijks plaats om 9:00 uur.

141 – Dit was de ruimte Operatie. De centrale ruimte in de commandopost tijdens oorlogstijd. Het interieur dat in deze ruimte is overgebleven, onderstreept dit.

142 – SOMOB (Speciale stafofficier Mobilisatie)

143 – Onbekend.

144 – Onbekend.

145 – Onbekend.

146 – Onbekend.

147 – G3 (sectie operatiën van de Oorlogsstaf BLS)

148 – Trap naar zolderverdieping.

149 – Wellicht postruimte, gezien het raam en de postvakken in de ruimte.

150 – Secretariaat.

“Met oefeningen liepen we [verbindingsdienst BLS] met enige regelmaat naar boven. Berichtenverkeer ophalen of wegbrengen, die voor WINTEX binnenkwamen. Ruimte 150 was soort van secretariaat. Hier werd berichtenverkeer vanuit de verbindingsdienst afgeleverd en werd het verdeeld over de staven op de eerste verdieping”.

151 – Onbekend.

153 - Onbekend.

154 - Onbekend.

155 - Onbekend.

156 – Onbekend, maar tevens doorgang naar de achterliggende ruimte 140.

157 – Hoofd G2 (sectie veiligheid en inlichtingen van de Oorlogsstaf BLS)

158 - Onbekend.

159 - Onbekend. Mogelijk secretariaat, maar de oostelijke trap werd eigenlijk niet gebruikt. Dit was dus geen plek waar mensen de eerste verdieping zouden betreden of verlaten.

Zolderverdieping

De zolderverdieping werd eigenlijk niet gebruikt tijdens de KO, met uitzondering van ruimte 91 en 203.

201 – Afgesloten ruimte voor luchtuitlaat.

202 – Ongebruikt en grotendeels nog in dezelfde staat als tijdens WOII. De grootste verandering in deze zolderruimte is de toevoeging van kabels ten behoeve van elektriciteit en kabels naar de antennes op de torens.

203 – In deze ruimte zijn tijdens de KO stopcontacten toegevoegd, maar geen telefoonlijnen. Dat is opvallend. Waarschijnlijk is deze ruimte en ruimte 91 erboven aan het begin van de KO gebruikte door de radiodienst, die via antennes op het dak berichten ontving. Hier is verder geen bewijs voor gevonden. De oranje elektrakabels in deze ruimte zijn overal in de bunker aan het begin van de KO aangebracht, waarschijnlijk in 1948. Het bewijs zijn de oranje elektrokabels in ruimtes 203 en 91. Gezien de hoge dreiging van een bombardement tijdens WOII, is het onwaarschijnlijk dat in deze ruimtes een verbindingdienst werkzaam was. Kortom: de oranje elektrakabels zijn in de KO aangebracht. Bovendien zitten in deze ruimtes alleen stopcontacten voor elektra, en geen telefoonaansluitingen, wat aangeeft dat hier wellicht een radiodienst gevestigd was.

204 – De sluis van de zolderverdieping, met daarin de toegang tot de luchtinlaatschacht.

87 + 88 – Toiletten op zolderverdieping. Deze werden tijdens de KO niet intensief gebruikt en zijn ook niet meer aangepast. Hier staan nog de originele stenen gootstenen en wc's uit WOII.

91 – In deze ruimte zijn tijdens de KO stopcontacten toegevoegd, maar geen telefoonlijnen. Dat is opvallend. Waarschijnlijk is deze ruimte en ruimte 203 eronder aan het begin van de KO gebruikte voor de radiodienst, die via antennes op het dak berichten ontving.

401 + 402 + observatieplatforms – Deze ruimtes zijn tijdens herstelwerkzaamheden in 2019 geheel vernieuwd ten behoeve van de afwatering en omdat de observatieplatforms in zeer slechte staat waren. Deze ruimtes zijn in de KO niet gebruikt, behalve voor antennes. In ruimte 402 is nog een gat in de noordwand zichtbaar waardoor een kabel naar buiten kon gaan, om daar naar een antenne op het observatieplatform te gaan. Deze kabel is terug te herleiden naar ruimte 131.

De installaties en systemen in de bunker

De machinekamer staat vol met installaties, machines, apparaten, buizen en (elektra)kasten. In het ruimteboek (deel 2 van dit rapport) wordt de machinekamer kort besproken. Echter, het interieur van de machinekamer bestaat uit installaties die in een bredere context moeten worden geplaatst, in relatie tot elkaar en tot andere installaties en interieuronderdelen in de bunker. Pas dan kunnen deze installaties en systemen beter worden begrepen. Daarom worden in dit hoofdstuk de installaties en systemen in de bunker nader toegelicht aan de hand van afbeeldingen. Dit zijn de installaties in de machinekamer, maar ook de andere installaties in de bunker met betrekking tot elektra, water, warmte en het luchtbehandelingsstelsel.

Wijzigingen in ruimtes 020, 020A, 017 en 018

De machinekamer staat niet op zichzelf. De installaties in de machinekamer zijn verbonden met andere installaties in de bunker, zoals de luchtkanalen, kooi van Faraday en waterbronnen. De volgende vier ruimtes vormen het 'kloppend hart' van de hoofdbunker:

- Ruimte 020: machinekamer
- Ruimte 020A: luchtbehandelingssysteem
- Ruimte 017: verwarmingsruimte
- Ruimte 018: drinkwatervoorziening

115. Ruimte 020 met de Duitse luchtzuiveringsinstallatie. Foto 1947. (Herkomst: beeldbank NIMH, objectnummer 2155_003713)

Na de WOII stonden de luchtbehandelingsinstallaties van de Duitse bezetter nog in de machinekamer. Dit is te zien op de foto's van de bunker uit 1947. Deze installaties zijn waarschijnlijk bij de grootschalige renovatie in 1948 verwijderd. Het grootste deel van de huidige installaties dateren echter van de update in 1958. Het is niet bekend of er tussen 1948 en 1958 nieuwe installaties zijn geplaatst of dat de Duitse installaties tot 1958 zijn gebruikt.

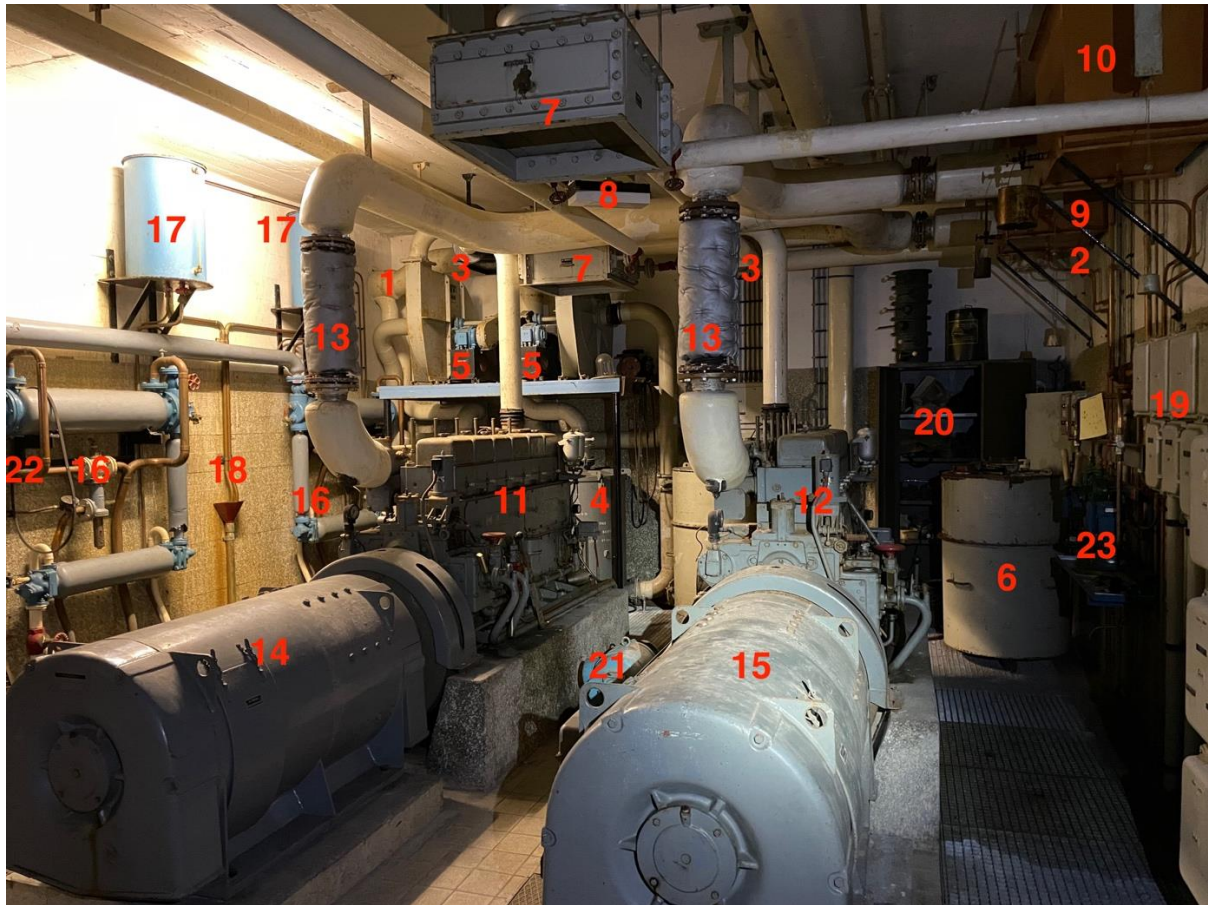
Begin jaren '90 zijn de laatste aanpassingen gedaan in de machinekamer. Deze aanpassingen zijn ten behoeve van de kooi van Faraday in ruimte 028 en andere maatregelen om de communicatieverbindingen veilig en stabiel te maken volgens de toen geldende eisen, en om de onbemande bunker vanaf begin jaren '90 automatisch en eventueel op afstand goed te laten functioneren.

Ruimte 017 is momenteel de verwarmingsruimte. In WOII was dit het stookhok en was ruimte 017 groter. Er was toen vanuit ruimte 002 een doorgang naar ruimte 017 en 018 en verder naar ruimte 020, zie afb. 33 en 35. Bij de grootschalige renovatie van 1964 is het stookhok verkleind om de sluis (ruimte 004 en 004A) te creëren en is daarmee deze doorgang naar de machinekamer verwijderd. De ketel uit WOII werd vervangen door een moderne verwarmingsinstallatie. De deur van ruimte 018 naar ruimte 020 herinnert nog aan deze WOII-plattegrond, omdat op beide zijden van deze deur de Duitse benaming van de achtergelegen ruimte zichtbaar is. Op de zijde van ruimte 020 naar 018 staat *Schleuse und Brunnenanlage* (sluis en waterbron), verwijzend naar de waterbron in de achtergelegen ruimte 018 en de sluis ten tijden van WOII in ruimte 002. Op de zijde van ruimte 018 naar 020 staat *Maschinenraum*. Dit wijst erop dat er hier een doorgaande route lag van ruimte 002 richting ruimte 020, een route die bij de aanpassingen in 1964 is verwijderd.

In ruimte 020A staan nog steeds de luchtkanalen voor luchtinlaat en luchtuitlaat, net als tijdens WOII. Deze schachten zijn nog steeds de luchtvoorzieningen tijdens vreedetijd. Tijdens de KO zijn hier moderne luchtbehandelingsinstallaties en –kanalen aan toegevoegd om het werkklimaat in de bunker te verbeteren.

Installaties in ruimte 020

Met behulp van een afbeelding met nummers worden hieronder de verschillende installaties en interieuronderdelen van de machinekamer benoemd en nader toegelicht.

116. Installaties in ruimte 020, met nummer.

1. Inlaat verse lucht in de noordoosthoek van de machinekamer, waar verse lucht binnenkomt vanuit kast 99B in de rondgang van de bunker. Deze inlaat is tijdens de bouw van de bunker al aangelegd. Dit is de luchtinlaat van verse lucht tijdens oorlogstijd. In kast 99B zit een fijnstoffilter. In de machinekamer gaat deze verse lucht naar de koolstoffilters (twee grijze tonnen, nummer 4). Vanuit hier gaat de gefilterde lucht via de gasventilatoren naar de aanzuigventilator in ruimte 020A.

Dit buizensysteem in de noordoosthoek kan worden gewijzigd met behulp van het dichtzetten en openzetten, om de capaciteit te vergroten (twee koolstoffiltertonnen en gasventilatoren) of wanneer er tijdens oorlogstijd geen gasaanval is en daarom de koolstoffilters (grijze tonnen) niet hoeven te worden gebruikt, en deze met andere buizen kunnen worden omzeild.

De dubbele aanwezigheid van twee gasventilatoren en twee tonnen met koolstoffilters wijst erop dat men de capaciteit kon vergroten.

2. In de zuidoosthoek zit de inlaat van verse lucht vanuit kast 99A. In de kast 99A zit een fijnstoffilter. Deze inlaat is tijdens de bouw van de bunker al aangelegd. Deze verse lucht gaat via deze buizen naar de twee dieselmotoren. Alvorens de verse lucht de dieselmotoren bereikt, passeert elk van de twee buizen van luchtinlaat een zwarte filterkast die aan het plafond hangen, nummers 3.

3. Dit zijn twee filterkasten die aan het plafond hangen en onderdeel zijn van het buizensysteem voor verse lucht naar de dieselmotoren. Op de afbeelding zijn deze twee kasten ietwat verscholen achter andere buizen. Het is niet bekend welk filter in deze kasten zitten. De fijnstoffilter zit tenslotte al eerder in het systeem, in kast 99A. Deze kasten hebben ook een luchtcontrolepunt om de lucht gecontroleerd naar de dieselmotoren te laten vloeien.
4. De verse lucht vanuit de noordoosthoek gaat via twee grijze tonnen. Deze tonnen zijn koolstoffilters. Deze twee grijze tonnen hebben het vuljaar 1965. Er zijn twee tonnen en twee gasventilatoren. De tweede koolstoffilter zorgt voor extra capaciteit wanneer nodig en kan dan worden aangesloten aan het systeem.
5. Vanuit de koolstoffilters gaat de gefilterde verse lucht via de gasventilatoren 1 en 2 rechtstreeks naar aanzuigventilator van het luchtbehandelingssysteem. Met de gasventilatoren haal je de lucht binnen. De gasventilator 2 zorgt voor extra capaciteit wanneer nodig.
6. Er staan ook twee witte tonnen in de machinekamer. Deze staan los en zijn hier waarschijnlijk als opslag geplaatst. Ze dienen als extra capaciteit tijdens een oorlogssituatie. Het zijn waarschijnlijk ook twee koolstoffilters, net als de grijze tonnen (nummer 4), maar wellicht een ander type, met het vuljaar 1961. Het is niet bekend waarom ze hier zijn geplaatst ter opslag. In 2015, bij het eerdere onderzoek, zijn deze witte tonnen hier namelijk niet aangetroffen.
7. Dit zijn twee koelventilatoren om de machineruimte zelf te verkoelen.
8. De lamp van de machinekamer.
9. Olietank 1. Dit was dagtank 1. Beide dagtanks hangen hoog aan de muur voor een constante aanvoer. De twee olie dagtanks hebben een vlotter om de brandstof gecontroleerd en stabiel te laten lopen. En ze hebben een handpomp.
10. Olietank 2, dagtank 2.
11. M.A.N. dieselmotor uit 1957. De twee generatoren staan op een betonnen ondergrond. Dit is het machineplaatje:

12. M.A.N. dieselmotor 2 uit 1957. Dit is het machineplaatje:

13. Beide dieselmotoren hebben een eigen uitlaat. Deze uitlaten zijn buizen met een warmtebeschermer en een compensator/trillingsdemper, want de generator trilt enigszins. De uitlaatbuizen gaan via de zuidoosthoek naar boven, richting ruimte 162A waar ze langs de kast 99A, door het dak aan de zuidkant van de bunker, naar buiten lopen.

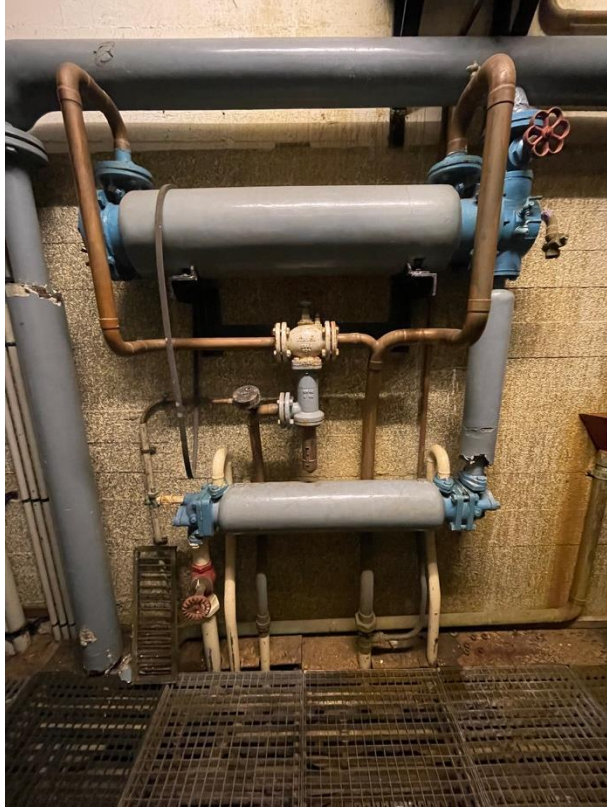
14. Dieselmotor 1 is verbonden met generator 1 van de firma A. van Kaick uit 1956. Dit is het machineplaatje:

15. Generator 2 van de firma A. van Kaick uit 1956. Dit is het machineplaatje:

16. Het eerste koelwatersysteem voor de generatoren. Het tweede koelwatersysteem staat in de noordoosthoek van de machinekamer, tegen de noordwand aan. Elke generator heeft dus zijn eigen koelwatersysteem.

17. Twee blauwe watertonnen, dagtanks.

18. Dit is een controlepunt voor de water-dagtanks. Als de watertank blijft doorlopen, is hier te zien dat er water overloopt en er waterverspilling is.

19. Meterkasten. Een opvallende stoppenkast is de reservekast voor NAFIN. Deze is speciaal bestemd voor de kooi van Faraday in ruimte 028 en heeft daarom in de jaren '90 deze functie gekregen, wat er met stift is opgeschreven.

20. Opbergkast.

21. Dit is een aandrijfband met motor. Dit apparaat is hier los geplaatst tussen de generatoren. In de jaren '80, '90 en '00, toen er geen permanente bemanning meer in de bunker aanwezig was, maar de bunker nog wel een belangrijk beveiligd communicatieknooppunt en het commandocentrum voor de Oorlogsstaf BLS was, was de bunker operationeel en werd er wel onderhoud gepleegd. Een van de regelmatige onderhoudswerkzaamheden was het opstarten van de generatoren, die operationeel moesten zijn voor tijdens oorlogstijd. Daar hielp deze aandrijfband bij. Het is voor de onderhoudsmonteurs dus handig als deze standaard tussen de generatoren staat. Hier stond de aandrijfband niemand in de weg, want er kwam verder niemand in deze ruimte.
22. Links van de warmwaterinstallatie en rechts van de toegangsdeuren tot ruimte 020 hangen andere stoppenkasten. Deze vallen net buiten de afbeelding met genummerde objecten. Dit zijn enkele belangrijke schakelaars.

23. Pomp NSA en pomp cv. Dit is waarschijnlijk ook een vrije recente installatie, waarschijnlijk uit eind jaren '80 of jaren '90. Deze installatie zorgt voor een automatisch olievoorziening voor de dieselmotor (NSA) en verwarmingsinstallatie (cv). Hier kon de olietoevoer automatisch worden bediend, omdat de bunker niet meer bemand was. Deze installatie heeft ook een handbediening, de hendel.

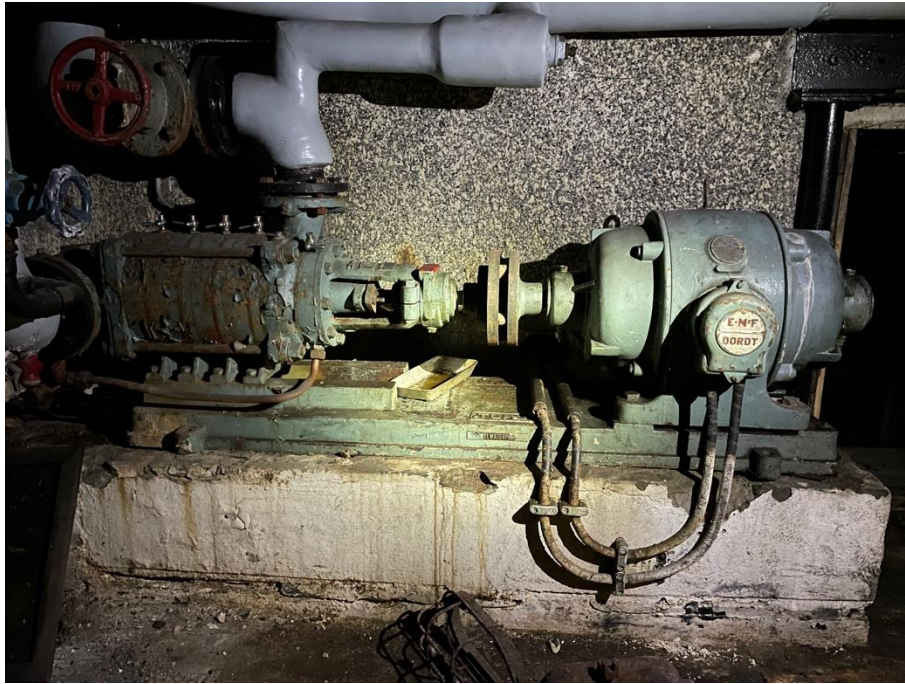

Aan de zuidwest kant van de machinekamer staan andere schakelkasten. Op deze schakelkasten kunnen allerlei installaties in de bunker worden bediend en beheerd, zoals bijvoorbeeld ventilatoren.

Met hieronder close-ups van deze schakelkasten.

In de zuidwesthoek van de machinekamer staat, verscholen onder het luchtbehandelingssysteem, de waterpomp van firma E.M.F. Dordt, die verbonden is met de watervoorzieningen in ruimte 018.

Opvallend: naast de dieselmotor 2 (nummer 12) liggen twee lossen luchtdrukventielen, waarschijnlijk afkomstig uit de achtergelegen opbergkast en hier tentoongesteld.

Het luchtbehandelingssysteem in de bunker

Op een historische foto uit 1948 is te zien hoe tijdens WOII de luchtverversingsinstallaties in de machinekamer stonden, waar nu de dieselmotoren en generatoren staan. Tijdens de KO is het luchtbehandelingssysteem in de bunker vernieuwd en aangepast, gedeeltelijk gebaseerd op de situatie zoals deze in WOII is aangelegd, maar verder aangepast aan nieuwe eisen. De installaties van het huidige luchtbehandelingssysteem dateren grotendeels uit de jaren '60 en '70.

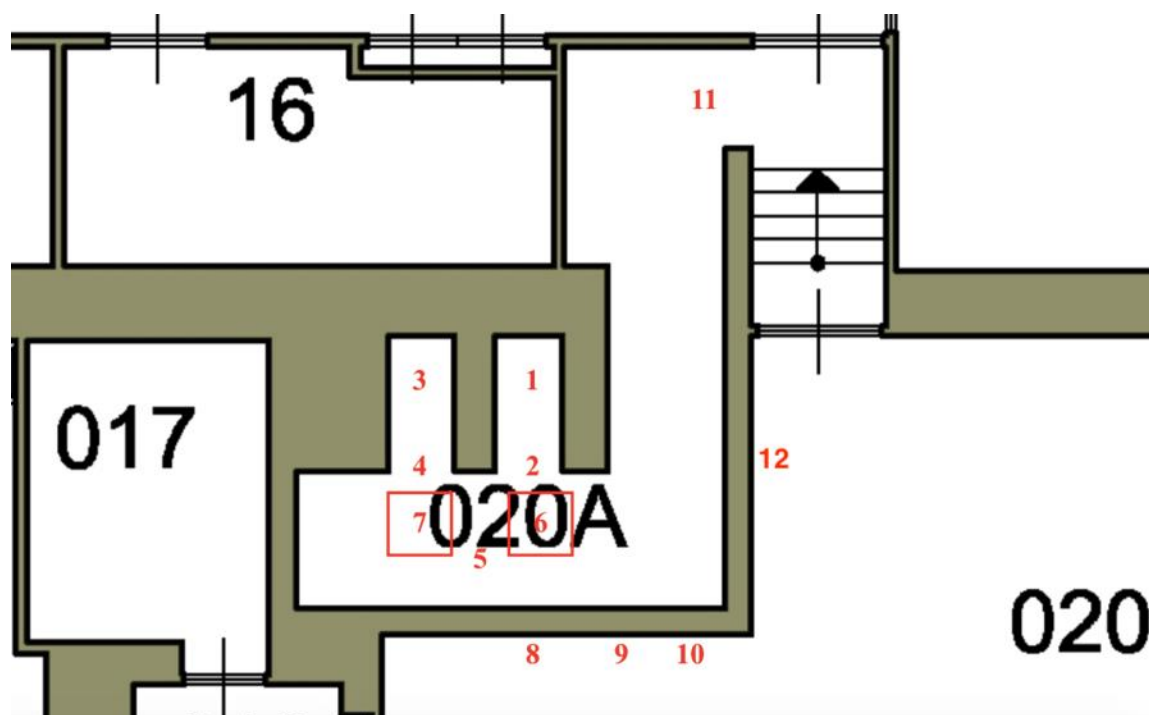
Dit systeem loopt door de gehele bunker, ook via kokers, tussenruimtes, kanalen en schachten die niet toegankelijk zijn. In het ruimteboek wordt dit systeem per ruimte kort genoemd, maar wordt niet het gehele systeem toegelicht. Daarom wordt in dit hoofdstuk het gehele luchtbehandelingssysteem toegelicht aan de hand van afbeeldingen om zo het grotere plaatje te kunnen schetsen.

Er was gedurende de KO een luchtinlaatsysteem voor tijdens vreedetijd en tijdens oorlogstijd. Dit zijn twee verschillende systemen die op elkaar aansluiten. Daarom worden deze systemen hieronder apart besproken.

Ruimte 020A

De centrale ruimte in het luchtbehandelingssysteem is ruimte 020A. Dit is een gedeelte van de machinekamer (ruimte 020) welke duidelijk is afgescheiden van de rest van de machinekamer. Ook op de plattegrond is deze ruimte apart aangeduid.

Ruimte 020A bestaat uit de schachten van de luchtinlaat en luchtuitlaat en de daarop aangesloten luchtkanalen en luchtventilatoren voor verse lucht (luchtinlaat). Daaronder, ook in ruimte 020A maar in de kelderruimte, bevinden zich luchtkanalen voor de vieze lucht (luchtuitlaat), met ook een luchtventilator voor de luchtuitlaat.

117. Plattegrond ruimte 020A.

In afb. 117 hierboven is op de plattegrond van de bunker ingezoomd op ruimte 020A. De rode nummers verwijzen naar:

1. Schacht luchtinlaat.
2. Gasdeur van schacht luchtinlaat.
3. Schacht luchtuitlaat.
4. Gasdeur van schacht luchtuitlaat.

5. Gasdeur die luchtinlaat en luchtuitlaat scheidt, bedoeld voor de monteur.
6. Valluiken in de kelderruimte die de luchtkanalen van luchtuitlaat en luchtinlaat met elkaar kan verbinden of juist kan afsluiten.
7. Rooster onder de gasdeur naar schacht luchtuitlaat. Onder dit rooster zit een ventilator die de vieze lucht naar de luchtuitlaat kan ventileren.
8. Opening tot het luchtkanaal voor onderhoud.
9. Aanzuigventilator van luchtkanaal verse lucht.
10. Gasdeur die toegang geeft tot het kanaal van luchtuitlaat in de kelderruimte van ruimte 020A en, via valluik 6, tot de schachten.
11. Luchtkanalen van luchtinlaat en luchtuitlaat.
12. Verwarmingselement in luchtkanaal waardoor warme lucht de bunker in kan worden geventileerd.

Hieronder wordt het systeem van luchtinlaat en luchtuitlaat nader toegelicht, tijdens zowel vreedstijd als oorlogstijd.

Luchtinlaat verse lucht oorlogstijd

Tijdens oorlogstijd dient de verse lucht van buitenaf extra te moeten worden gefilterd. Deze filtering was tijdens vreedstijd niet nodig. Daarom is er een apart systeem van luchtinlaat van verse, gefilterde lucht tijdens oorlogstijd. Kast 99B voor de luchtinlaat naar de machinekamer,

welke staat in de rondgang buiten de bunker, maar onder het schilddak, in ruimte 162D, aan de noordzijde van de bunker, is een luchtinlaat met een fijnfilter. De lucht wordt aangezogen vanuit ruimte 162D, via de roosters in de deuren van deze kast. Na de filter gaat de verse lucht via de buis richting de machinekamer, ruimte 020.

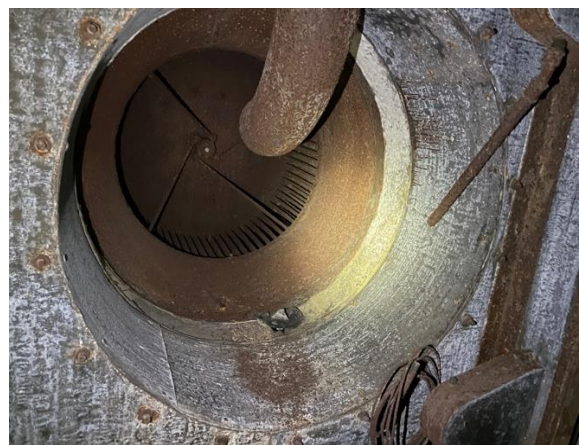
De buis van de luchtinlaat vanuit kast 99B loopt onder het plafond van ruimte 021 en komt in de noordoosthoek van de machinekamer ruimte 020 binnen. Dit is de witte buis die op de afbeelding hiernaast onder het plafond loopt.

Tijdens oorlogstijd is de luchtinlaat vanuit kast 99B in de machinekamer aangesloten op de de koolstoffilters (grijze tonnen), waarin de lucht wordt gefilterd. Dit zijn twee tonnen, serie 386 met als vuljaar 1965. Vanuit de tonnen wordt de lucht via de witte buizen naar de gasventilatoren 1 en 2 en uiteindelijk naar de aanzuigventilator geleid.

Deze filters hebben een bepaalde capaciteit. Wanneer er meer capaciteit nodig was, konden beide koolstoffilters worden aangesloten.

Het is ook mogelijk dat er oorlogsdreiging is, maar geen gasaanval. Dan zijn de koolstoffilters niet nodig. Het buissysteem kan met dichtzetten en openzetten de grijze koolstoffilters daarom ook omzeilen en rechtstreeks naar de gasventilatoren gaan.

De aanzuigventilator van buiten en vanbinnen. Op de linker foto is bovenin de witte buis zichtbaar waarmee de lucht vanuit de gasventilatoren de aanzuigventilator bereikt. Op de rechter foto is de binnenkant van de aanzuigventilator zichtbaar, met bovenin dezelfde buis die de lucht voor de ventilator het luchtkanaal indrijft.

In deze aanzuigventilator komt de verse lucht tijdens oorlogstijd en vreedstijd samen. Hierna gaat de lucht in dezelfde luchtkanalen via het verwarmingselement naar de ruimtes in de bunker.

Luchtinlaat verse lucht vredestijd

Tijdens vredestijd is het niet noodzakelijk om de verse lucht te filteren. Daarom wordt tijdens vredestijd de verse lucht rechtstreeks vanuit de buitenlucht aangetrokken en het luchtkanaal ingezogen.

De luchtinlaat tijdens vredestijd begint op de zolderverdieping. Via ventilatieroosters in de oostelijke toren en boven de ramen komt verse lucht in de tussenruimte boven ruimte 402, waar het via de tussenruimte ten oosten van ruimte 402 en het grote gat aan de oostzijde van de toren (zichtbaar op afbeelding) op de zolderverdieping komt.

Tijdens vredestijd zou de buitenste gasdeur in de sluis in ruimte 204 openstaan. Achter de binnenste deur van de sluis zit een rooster, waarachter de schacht van de luchtinlaat zit. Deze loopt direct naar beneden naar ruimte 020A, vanwaar deze via een open deur van de luchtinlaat en de aanzuigventilator het luchtkanaal in wordt gezogen.

In ruimte 020A staan (panelen voor) stoffilters onderaan de luchtinlaatschacht (foto links) en in het luchtkanaal voor de aanzuigventilator (foto rechts). De aanzuigventilator zuigt de verse lucht het luchtbehandelingskanaal in waarna het in de bunker kan worden verspreid.

Tijdens oorlogstijd zijn de luchtinlaatschacht en luchtuitlaatschacht kwetsbare toegangen tot de bunker voor ABC-besmette lucht. Daarom kunnen deze beide onderaan de schachten in ruimte 020A worden afgesloten met een gasdeur. Als de schachten dichtzitten, dient de verse lucht te worden ingelaten via de luchtinlaat tijdens oorlogstijd.

Luchtinlaat tijdens oorlogstijd en vreedstijd

Vanaf de aanzuigventilator in ruimte 020A loopt het luchtinlaatsysteem zoals deze wordt gebruikt tijdens zowel oorlogstijd als vreedstijd. Hier komen beide systemen namelijk samen in hetzelfde kanaal.

Deze lucht wordt door de aanzuigventilator aangezogen. Daarna passeert deze lucht het verwarmingselement, zie afbeelding hiernaast. In de bunker staat geen radiator, maar staan slechts enkele elektrische verwarmingen. Om toch te kunnen voorzien in een aangenaam warm klimaat, wordt er daarom warme lucht geventileerd. In het luchtkanaal wordt de verse lucht opgewarmd. De opwarming wordt uitgevoerd door de verwarmingsinstallatie in ruimte 018, maar vindt plaats in het luchtkanaal bij het verwarmingselement.

Bij de ingang van de machinekamer, in ruimte 020A, staan grote luchtbehandelingskanalen. Rechts op de linker afbeelding is de toegangsdeur van de machinekamer zichtbaar, in ruimte 020A. Vanuit deze luchtbehandelingskanalen wordt verse lucht de bunker in geventileerd naar de begane grond en eerste verdieping. Deze kanalen kunnen hier op vier plekken worden dichtgezet om de luchtdoorstroming te regelen. Dit staat aangegeven met bordjes ‘dicht’.

Verse lucht wordt van boven in de ruimtes van de bunker geventileerd, terwijl vieze lucht vanaf de vloer richting de kelderruimte wordt weggezogen. Dit systeem van ventileren (blazen) en aanzuigen zorgt voor een werkbaar klimaat in de bunker. De realiteit was echter dat de militairen die gedurende de Koude Oorlog permanent in het verbindingscentrum vbdcen GV op de begane grond van de bunker werkzaam waren, het klimaat juist als “muf” omschrijven. De mufheid kan ook worden veroorzaakt doordat de bunker vochtig was, vergelijkbaar met een vochtige betonlucht die als muf wordt geïnterpreteerd, en doordat men in de bunker sigaretten rookte tijdens het werken. Echter, blijkbaar was de luchtventilatie in de bunker niet helemaal optimaal.

In ruimte 025 is bovenin een voorbeeld zichtbaar van een luchtinlaatkanaal in de bunker die aan het plafond hangt, zoals deze veel op de begane grond van de bunker is uitgevoerd.

Ruimte 129. In het midden is de luchttoevoer kanaal te zien. Dit kanaal staat verticaal op de vloer en ventileert vanaf het plafond verse lucht de ruimte in. Dit is een voorbeeld van een luchtinlaatkanaal die veel is toegepast in de ruimtes op de eerste verdieping van de bunker.

Een ventilatiemogelijkheid in ruimte 140. Opvallend is dat hier een andere methode van ventileren is aangebracht, waarbij handmatig de ventilatie kan worden aangezet. Deze ruimte was de commandoruimte van de Oorlogsstaf BLS, welke tijdens oefeningen is gebruikt en tijdens noodsituatie zou worden gebruikt. Blijkbaar was hier behoefte aan een extra ventilatiemogelijkheid die handmatig kon worden bediend. Waarschijnlijk is deze handmatige ventilatie daarom later aangebracht, in de jaren '70 of '80.

Verwarmingsruimte

Ruimte 017 is de verwarmingsruimte. Hier staat een olietel. Dit is een olietel van de firma Buderus uit 1987, een relatief late toevoeging aan de bunker. De bunker wordt verwarmd door middel van het ventileren van warme lucht door de luchtbehandelingskanalen.

Door de dikke betonnen muren en dak van de bunker, is de bunker van zichzelf vrij koel. Daardoor hoeft de bunker niet extra te worden gekoeld.

Deze installatie verwarmt de verse lucht in het luchtkanaal in ruimte 020, vlak na de aanzuigventilator.

Luchtuitleat tijdens vreedestijd en oorlogstijd

De *toevoer* van verse lucht in de afzonderlijke ruimtes van de bunker gebeurt vanaf kanalen onder het plafond: vanuit horizontale luchtkanalen die onder het plafond hangen of vanaf verticale luchtkanalen die op de vloer staan met een rooster vlak onder het plafond.

De *afvoer* van vieze lucht, daarentegen, gebeurt vanaf de vloer en gangen. De luchtinlaat duwt de lucht richting de vloer. Via roosters in deuren en via kasten op de vloer wordt de lucht weggezogen, vaak via de gang, richting de kelderruimte. In de kelderruimte wordt de vieze lucht afgevoerd via aanzuigventilatoren en luchtkanalen naar ruimte 020A.

Op enkele plekken in de bunker staan kasten op de vloer. Door aanzuigventilatoren in de kelderruimte wordt vieze lucht door deze kasten weggezogen richting de kelderruimte, van waar de vieze lucht naar ruimte 020A wordt afgevoerd.

In alle deuren van de ruimtes in de bunker zitten roosters. De schone lucht wordt van boven de ruimte ingeblazen, waardoor de vieze lucht via de vloer en het rooster in de deur richting de gang wordt geduwd. Vanuit de gang wordt de vieze lucht dan uiteindelijk richting de kelderruimte gezogen door het luchtbehandelingsstelsel met de luchtaanzuigventilator. Bijvoorbeeld via het rooster in ruimte 008.

Het afzuigen gebeurt door aanzuigventilatoren. De aanzuigventilatoren bevinden zich in de kelderruimte. Op de afbeelding is (sterk ingezoomd) de aanzuigventilator onder de gang van ruimte 024 zichtbaar.

In de kelderruimte van ruimte 020A ligt het luchtkanaal van vieze lucht (luchtuitlaat). Deze afbeelding geeft een inkijkje vanuit ruimte 020 in de kelderruimte van ruimte 020A. Deze ruimte wordt afgesloten met een luchtdichte deur. De aanzuigventilator onder de luchtuitlaatschacht zuigt via dit kanaal de vieze lucht aan vanuit de kelderruimte.

Dit is de kelderruimte van ruimte 020A, gezien in westelijke richting. Hier zaten twee valluiken, die momenteel ontbreken, maar waarvan de geleiding nog wel zichtbaar is. Op een tekening in het RVB-archief is zichtbaar hoe het systeem van deze twee valluiken werkte. Het bovenste valluik opende of sloot de opening bovenin. Het onderste valluik opende of sloot de doorlaat op de achtergrond, die nu is dichtgezet met een metalen plaat. Dit systeem van valluiken maakte het systeem mogelijk van luchtuitlaat tijdens vreedetijd en tijdens oorlogstijd.

Luchtuitlaat tijdens vredestijd

Achter de metalen plaat op de afbeelding hierboven bevindt zich de aanzuigventilator van de luchtuitlaatschacht. Tijdens vredestijd was het bovenste valluik gesloten en de onderste open. Dan kon de vieze lucht via de opening op de achtergrond (thans afgesloten met metalen plaat) ontsnappen richting de luchtuitlaatschacht.

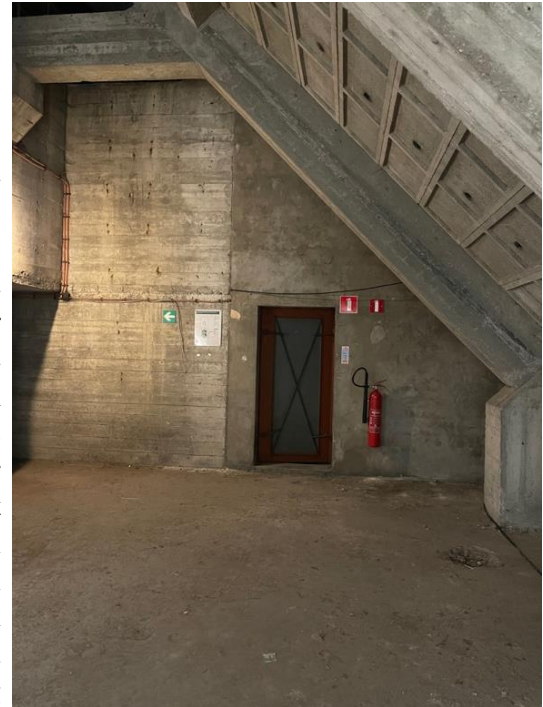
Zicht op het rooster onder de toegangsdeur tot de luchtuitlaatschacht. Bovenaan op de afbeelding is de gasdeur zichtbaar van de schacht van luchtuitlaat (linker schacht). Onder het rooster is de aanzuigventilator zichtbaar die de vieze lucht aanzuigt vanuit de kelderruimte, zodat de vieze lucht via de luchtuitlaatschacht kan worden afgevoerd naar de zolderruimte.

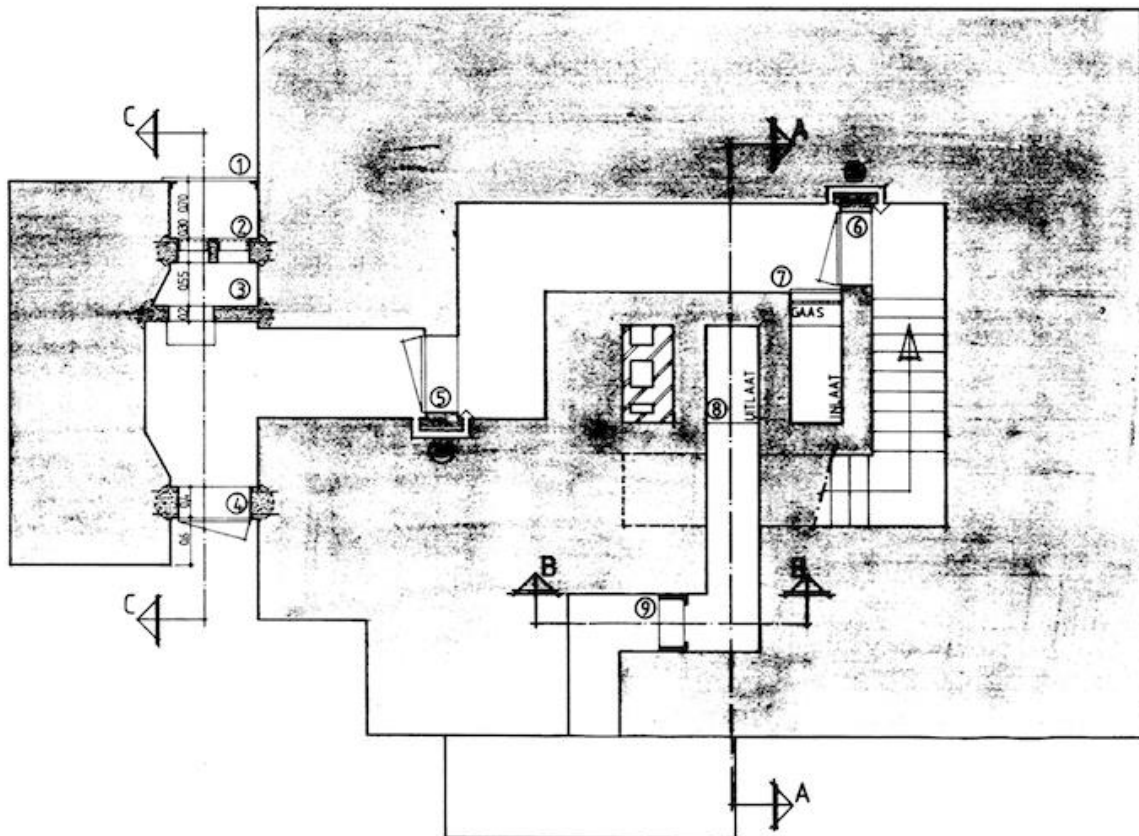
Onder is de gasdeur zichtbaar naar de achtergelegen luchtuitlaat in ruimte 020A. Daarachter ligt de linker schacht voor luchtuitlaat. Op de vloer ligt het rooster, waaronder de aanzuigventilator staat voor luchtafvoer (zie vorige afbeelding). Tijdens vredestijd ging vieze lucht via de achtergelegen schacht naar de zolderruimte.

De gasdeur heeft een overdrukklep. Op de gasdeur staat 'Bei gasgefahr tür zu U V ... auf', wat slecht leesbaar is waardoor de gehele tekst niet is te lezen. Dit laat zien dat deze deur uit WOII oorspronkelijk op deze plek is geplaatst. De luchtuitlaatschacht is namelijk een kwetsbare plek voor het binnenkomen van ABC-besmette lucht vanuit de zolderruimte. Deze deur kan worden dichtgezet om de schacht van de luchtuitlaat dicht te zetten tijdens oorlogstijd.

Het zicht omhoog in de schacht van de luchtuitlaat, vanuit ruimte 020A. Bovenin zit de zolderverdieping. Deze schacht is verstevigd met een betonnen wand, omdat dit natuurlijk een kwetsbaar gedeelte van de bunker is.

Zicht op de ingang van ruimte 201 op de zolderverdieping, in oostelijke richting. Hierachter komt de schacht van de luchtuitlaat uit. Aan de linkerzijde van deze wand is duidelijk de betonnen wand van de bunker te zien, terwijl aan de rechterzijde een gepleisterde bakstenen muur staat. De gasdeur dateert waarschijnlijk van WOII. Deze deur moest ervoor zorgen dat de vieze lucht niet kon ontsnappen naar de zolderruimte, maar via de aangesloten luchtkanalen in het observatieplatform de bunker zou verlaten. Op de deur staat 'Deur dichtlaten s.v.p.', wat een tekst is uit de KO en natuurlijk een waarschuwing is dat het niet de bedoeling is dat deze deur openstond en vieze lucht kon ontsnappen uit ruimte 201.

Plattegrond 'nieuwe situatie' van de luchtinlaat en luchtuitlaat op de zolderverdieping, ontwerp uit 1976. Het is een ontwerp door de Genie en daarmee een militair ontwerp. Dit plan is nooit uitgevoerd, maar de plattegrond geeft wel mooi de positie weer van de luchtinlaatschacht in de

sluis, de luchtuitlaatschacht naar het zuiden richting ruimte 201 en de schoorsteen en rookgaskanalen. Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB.

Ruimte 201. De schacht van de luchtuitlaat komt hier uit op ruimte 201, zoals te zien is op de bovenstaande plattegrond.

In ruimte 201, in de noordoosthoek, zit bovenin een groot gat in het beton. De vieze lucht gaat via dit gat en het afgescheiden ventilatiekanaal van ruimte 401 naar de ventilatieroosters in de tussenruimte boven ruimte 401, in de westelijke toren. Aan de rechterzijde van de foto en op de achtergrond is de gepleisterde bakstenen muur te zien die ruimte 201 afscheidt van de rest van de zolderverdieping, waardoor ruimte 201 een afgescheiden ruimte is die bewust luchtdicht is gemaakt, met uitzondering van de luchtuitlaatkanalen.

Deze gepleisterde muur is opvallend. Het doorkruist aan de noordzijde van deze muur namelijk een munitieopslagplek uit WOII. Dit wijst erop dat deze muur na de bouw van de bunker is aangebracht, maar waarschijnlijk wel in WOII. Een latere toevoeging dus tijdens WOII.

Via deze roosters op de westelijke observatietoren ontsnapt de vieze lucht uit de bunker. Aan de westzijde van de westelijke toren bevinden zich ook twee ventilatieroosters. En boven de ramen bevinden zich ventilatieroosters die ook de tussenruimte boven ruimte 401 ventileren.

In de schoorsteen op de bunker, ten westen van het westelijke observatieplatform, komt de luchtuitleet van de twee rookkanalen en een schoorsteenpijp vanuit ruimte 017 uit. Er is te zien dat het zuidelijke rookkanaal is dichtgezet. Ook vanaf ruimte 017 is één rookkanaal van de olietel en één schoorsteenkanaal zichtbaar. Het meest zuidelijk kanaal is blijkbaar niet in gebruik.

Luchtuitlaat tijdens oorlogstijd

Hierboven is de luchtuitlaat tijdens vreedetijd toegelicht. Tijdens oorlogstijd zijn de luchtuitlaatschacht en de luchtinlaatschacht kwetsbare plekken. Daarom hebben beide schachten in ruimte 020A een gasdeur. In een oorlogssituatie zouden beide schachten worden afgesloten met de gasdeuren. Hoe kan de vieze lucht dan worden afgevoerd?

De vieze lucht kan tijdens oorlogstijd *niet* worden afgevoerd via de hierboven beschreven manier, want de uitlaatschacht is gesloten. Een belangrijke manier waarop vieze lucht toch kon ontsnappen, is via de overdrukventielen die door de gehele bunker zijn aangebracht. Doordat er tijdens oorlogstijd overdruk werd gehouden in de bunker, kon via deze overdrukventielen de vieze lucht ontsnappen zonder dat er lucht van buiten de bunker binnen kon komen. Het is niet toevallig dat deze overdrukventielen met name in de toegangen (sluizen), toiletten en keukenruimtes zit.

Er is daarnaast een systeem van luchtcirculatie aangebracht. Dit gebeurt met de hierboven al besproken valluiken in ruimte 020A. Hiernaast is weer dezelfde afbeelding van de kelderruimte van ruimte 020A toegevoegd, gezien in westelijke richting. Hier zaten twee valluiken, die momenteel ontbreken, maar waarvan de geleiding nog wel zichtbaar is. Op een tekening in het RVB-archief is zichtbaar hoe het systeem van deze twee valluiken werkte.

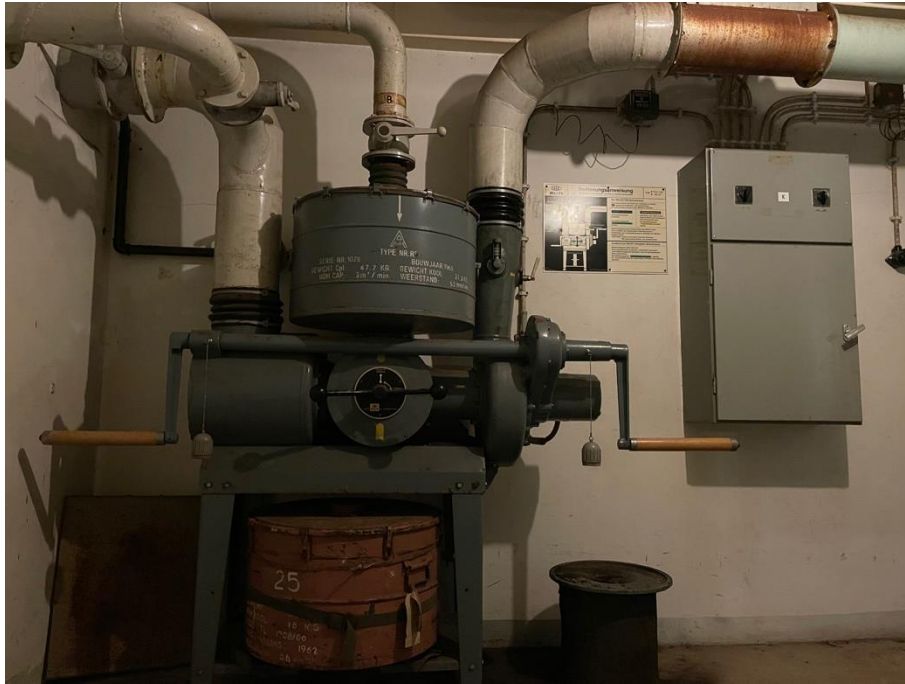
Tijdens oorlogstijd kon de vieze lucht niet worden afgevoerd via de achtergelegen aanzuigventilator en luchtuitlaatschacht, via de opening die momenteel is dichtgemaakt met een metalen plaat. Daarom werd met het onderste valluik deze doorgang dichtgezet. De bovenste valluik werd opengezet, zodat de vieze lucht hier het luchtkanaal van verse lucht kon betreden. Daarom staan in het luchtkanaal hierboven, vlak voor de aanzuigventilator, nog enkele stoffilterpanelen.

De valluiken konden ook een beetje worden opgezet of gesloten, om zo nog wel vieze lucht te laten ontsnappen en een beetje luchtcirculatie te houden.

Tijdens oorlogstijd was dit het systeem van luchtuitlaat, waarbij tijdens oorlogstijd vieze lucht ontsnapte via overdrukventielen en er een systeem van luchtcirculatie kon worden gestart. Luchtinlaat van verse lucht en zuurstof via kast 99B was gewoon mogelijk tijdens oorlogstijd.

Luchtbehandelingssysteem keukenbunker

De keukenbunker bestaat eigenlijk uit twee afzonderlijke bunkers die samen zijn gevoegd. De keukenbunker staat los van de hoofdbunker. Daarom heeft de keukenbunker ook twee afzonderlijke luchtbehandelingssystemen.

In ruimte 106 staat de luchtzuiveringsinstallatie van het noordelijke deel van de keukenbunker. Deze is in 1958 geplaatst en bevat een koolstoffilter. Vanuit de installatie loopt een witte buis omhoog voor de luchtinlaat van verse lucht. Het buizensysteem stamt nog uit WOII. Het bruine, 'roestige' gedeelte in deze buis bevat het verwarmingselement om de lucht op te warmen, om hiermee warme lucht de bunker in te blazen. Dit element is tijdens de KO toegevoegd aan het WOII-buizensysteem.

In ruimte 111 staat de luchtzuiveringsinstallatie van het zuidelijke deel van de keukenbunker, welke overeenkomstig is aan de installatie van het noordelijke deel van de keukenbunker maar in ruimte 111 ontbreekt de koolstoffilter.

De keukenbunker is in het tweede deel van de KO niet intensief gebruikt. Eigenlijk werd in deze periode de keukenbunker alleen gebruikt voor het opwarmen van maaltijden gedurende oefeningen in de bunker. Dit eten werd bereid in de naastgelegen Julianakazerne. Dit zal de reden zijn geweest dat het luchtbehandelingssysteem in de keukenbunker in deze periode niet meer is geüpdate.

De luchtuitlaat in de keukenbunker tijdens vreedetijd gebeurde via ventilatiekanalen in het dak van de keukenbunker. Tijdens oorlogstijd gebeurde de luchtuitlaat via de overdrukventielen.

Waterbronnen

Het is opvallend dat Commandopost Clingendael drie waterbronnen heeft. Tijdens een oorlogssituatie, en natuurlijk met name bij een aanval met nucleaire, chemische of biologische wapens, was het water van buiten de bunker mogelijk besmet. De eigen waterbronnen zorgden voor vers, schoon drinkwater.

De eerste waterbron is de oorspronkelijke waterbron die in WOII is aangelegd. Deze bevindt zich in ruime 018, maar is tijdens de KO om onbekende reden dichtgezet. Deze waterbron bevindt zich hier nog ergens in de grond.

De tweede waterbron van de hoofdbunker ligt in ruimte 020. Deze is waarschijnlijk tijdens de KO aangelegd. De waterbron is de ronde afdichting, wat zich onder het rooster van de vloer van ruimte 020 bevindt. Rechts op de afbeelding, buiten beeld, ligt de noordelijke generator. Op de afbeelding is rechts van de waterbron een stijl te zien die tussen de gasdeuren van ruimte 002 hoort te staan maar hier om onbekende reden is gedeponerd.

Deze waterbron is momenteel niet aangesloten op het leidingnet van de bunker, maar het is mogelijk deze verbinding weer aan te leggen omdat op slecht een halve meter van deze waterbron een leiding ligt.

De keukenbunker was een afzonderlijke bunker die kon worden afgesloten van de hoofdbunker. Wellicht dat daarom een afzonderlijke waterbron is aangelegd in de keukenbunker. Het is niet bekend of deze tweede waterbron is aangelegd tijdens de bouw van de keukenbunker (1943) of aan het begin van de Koude Oorlog (1948).

De waterbron van de keukenbunker bevindt zich in ruimte 108 en is vergelijkbaar met de waterbron in ruimte 020.

Ruimtelijke en functionele samenhang met andere objecten

Zoals de Commandopost Clingendael vanuit een historisch perspectief zeer gelaagd is, is de relatie van de bunker met andere objecten in de omgeving net zo gelaagd. Dezelfde gelaagdheid komt ook naar voren in de verschillende namen die aan deze bunker zijn gegeven. Daarom wordt hieronder de relatie van Commandopost Clingendael met andere objecten in dezelfde historische gelaagdheid verteld, te beginnen bij de Tweede Wereldoorlog.

Seyss-Inquartbunker - Tweede Wereldoorlog⁴⁰

De Seyss-Inquartbunker is de benaming die verwijst naar de Tweede Wereldoorlog (WOII). Arthur Seyss-Inquart was de Rijkscommissaris van bezet Nederland gedurende WOII. Hij woonde op het landgoed Clingendael. *Stützpunkt* Clingendael lag binnen het gebied van de Atlantikwall en daarom heerste er in dit gebied een hoge dreiging van aanvallen van geallieerde groepen. Terwijl andere overheids- en militaire diensten van de Duitse bezetter landinwaarts verhuisden, bleef Seyss-Inquart in Den Haag, in het politieke centrum van Nederland. Daarom werd er rond maart 1942 begonnen met de bouw van een veilige schuilplaats tegen luchtaanvallen aan de rand van het landgoed Clingendael.

Dat is de reden dat de Seyss-Inquartbunker dichtbij de woonlocatie van Seyss-Inquart ligt, aan de rand van het landgoed. Zo kon Seyss-Inquart bij een aanval schuilen in deze sterke bunker. Bij een plotseling aanval had hij ook een schuilruimte in de kelder van het huis Clingendael.

De naastgelegen *Polizei-Waffenschule III* (Polizeikaserne), thans Prinses Julianakazerne, is ook tijdens WOII door de Duitse bezetter gebouwd, voor de bezetting van het *Stützpunkt* Clingendael en voor de bescherming van Seyss-Inquart en zijn staf. De bouw hiervan is begonnen in mei 1942.⁴¹

De Seyss-Inquartbunker was opmerkelijk groot en bood daarmee een veilig onderkomen aan Seyss-Inquart en zijn staf, maar ook aan waarschijnlijk Rauter (de tweede persoon in bezet Nederland tijdens WOII) en aan de manschappen van de naastgelegen Polizeikaserne. Al vrij snel na de bouw van de bunker liepen de spanningen hoog op en verhuisde Seyss-Inquart landinwaarts naar Apeldoorn. In het Apeldoornse landhuis waar hij woonde en werkte is ook een bunker gebouwd, als veilig onderkomen voor Seyss-Inquart. Deze bunker heet ook Seyss-Inquartbunker.

Julianabunker - 1948 tot 2013

Vlak na WOII nam de Koninklijke Landmacht de Polizeikaserne in gebruik als hoofdkwartier en doopte deze om tot Julianakazerne. De bunker was een integraal onderdeel van het hoofdkwartier van de Landmacht in de naastgelegen Julianakazerne en werd daarom vanaf 1948 Julianabunker genoemd. De geschiedenis van de Julianabunker is vervlochten met de Prinses Julianakazerne. De militairen die hun werkplek hadden in de Julianabunker, maakten gebruik van de mess in de Julianakazerne; de chauffeurs van de generaals in de Julianakazerne parkeerden de auto en verbleven in de Julianabunker; munitie van de Julianakazerne lag opgeslagen in de voorbunker van de Julianabunker; zelfs de vlaggenposten van de Julianakazerne liggen nog steeds opgeslagen in de Julianabunker. Het is één geheel, waarbij de Julianabunker het beveiligde onderkomen is van de kazerne.

⁴⁰ Zie voor een uitvoerige beschrijving van de bouw en Tweede Wereldoorlog-geschiedenis van de bunker de beschrijving in de eerste hoofdstukken van dit rapport.

⁴¹ Zie een uitvoerige beschrijving van de geschiedenis van de Prinses Julianakazerne Hoof en van der Zee (2006) *De Prinses Julianakazerne, De geschiedenis van een markant Haags bouwwerk*.

BLS-bunker - Oorlogsstaf BLS

Een belangrijke functie van de Julianakazerne was als commandopost tijdens oorlogstijd voor de Oorlogsstaf van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten (BLS). Dit betekent dat bij een oorlogssituatie de BLS de bunker zou betrekken en vanuit hier het commando zou voeren. Dit is nooit gebeurd, omdat er zich nooit een oorlogssituatie heeft voorgedaan. De BLS deed ook oefeningen in de BLS-bunker. Dit zijn de CIMEX- en WINTEX-oefeningen, zowel op nationaal als internationaal niveau.

De Oorlogsstaf BLS heeft de BLS-bunker eigenlijk nooit verlaten. Er is een nieuwe Operationele Oorlogsstaf BLS opgericht die 24/7 operationeel was en een beveiligd onderkomen kreeg in de Frederikkazerne. In 1989 is de laatste CIMEX-/WINTEX-oefening gehouden in de BLS-bunker. Vlak daarvoor, eind jaren '80, zijn er nog aanpassingen gedaan aan het sanitair en enkele ruimtes op de begane grond van de bunker.

De Koninklijke Marine

Zoals hierboven al is beschreven, heeft de Koninklijke Marine aan het begin van de KO ook de bunker gebruikt, van 1951 tot 1960. Van 1951 tot 1970 heeft de Koninklijke Marine de bunker aan de Badhuisweg 139A gebruikt als telefoon- en telexcentrale. In 1960 kwam de bunker aan de Van Ouwenlaan in Den Haag ter beschikking en verliet de Koninklijke Marine de Julianabunker.

Bunker radiodienst op landgoed Oosterbeek: Vbdcen GV-2

Op het naastgelegen landgoed Oosterbeek zijn tijdens WOII enkele zwaardere bunkers gebouwd, naast de daar aanwezige tankgracht. Het geheel is door de Duitse bezetter aangelegd als onderdeel van *Stützpunkt* Clingendael.

Bunker 134 op de kaart van Ambachtsheer⁴² is een regelbouw 625 type bunker gebouwd door de Duitse bezetter. Deze bunker ligt relatief dichtbij de Commandopost Clingendael. Tijdens de KO is deze bunker zeker tot eind jaren '60 gebruikt door de verbindingdienst van de

⁴² Ambachtsheer (1995) Van verdediging naar bescherming. De Atlantikwall in Den Haag.

Bevelhebber der Landstrijdkrachten, met de naam vbdcen GV-2. GV-2 is het nummer van deze bunker, vbdcen GV-1 was namelijk gevestigd in de Julianabunker. De ordonnansen van de Julianabunker brachten berichten ook naar deze bunker. De KO-overblijfselen zijn nog duidelijk aan deze bunker te herkennen, zoals de betonnen trap richting de ingang van de bunker, de deur en overblijfselen van de plek waar antennes stonden. Toen deze bunker tijdens de KO in gebruik was door de BLS, was het een onderdeel van de Julianabunker. Nader onderzoek en veldwerk in deze bunker kan hier meer duidelijkheid over geven.

Verbindingscentrum - Vbdcen GV

Een opmerkelijke rol van Commandopost Clingendael is de functie van de bunker als knooppunt in het netwerk van militaire en civiele verbindingen in Nederland gedurende de Koude Oorlog. In de bunker was het verbindingencentrum van de Koninklijke Landmacht gevestigd, met de codenaam vbdcen GV, en voorheen vbdcen GV-1. Vanuit de bunker werd belangrijke communicatie onderhouden van het hoofdkwartier van de Koninklijke Landmacht, zowel nationaal als internationaal, onder andere met Nederlandse troepen in het buitenland.

De rol van de Julianabunker als verbindingencentrum in het netwerk van verbindingen, komt het beste naar voren uit de kaart verderop in deze paragraaf. Deze kaart toont de militaire en civiele kabelverbindingen in de regio Zuid-Holland van 1974, 1975 en 1984.

Wat opvalt is dat de Julianabunker een militair object is, maar dat er zowel militaire- als civiele verbindingen lopen. Dit is overigens niet alleen zichtbaar op deze kaart. In de kelderruimte van de bunker en in ruimte 030 en 030B liggen de verbindingenkabels nog. Dit zijn dikke pakketten, want het zijn unieke telefoonkabels, telexkabels en andere communicatiekabels. Deze kabels verbonden het verbindingencentrum vbdcen GV met allerlei andere militaire en civiele objecten in Nederland en de wereld.

Dit waren vaak unieke kabels die alleen werden gebruikt voor de verbinding tussen vbdcen GV en één andere object. Zo had men direct contact zonder dat de ander 'in gesprek' zou kunnen zijn. Ook lagen deze kabels vaak dubbel. Wanneer een kabel defect zou zijn, kon de tweede kabelverbinding worden gebruikt. De kabels verlieten de kelderruimte van de Julianakazerne op twee locaties, in de westwand en zuidwand van de kelderruimte. Ook dit was een extra beveiligingsmaatregel om de kans op het wegvallen van verbindingen te minimaliseren. Tenslotte lagen de kabels buiten de bunker in een lus. Dit zorgde ervoor dat de kabels niet zouden breken bij het schudden van de bunker tijdens een aanval.

Het verbindingencentrum BLS had ook ordonnansen. Zij brachten de ontvangen berichten op motoren naar de geadresseerde. Zij werden de motormuizen genoemd. Deze berichten werden verstuurd naar het verbindingencentrum BLS, verwerkt, uitgetypt doorgestuurd of door de ordonnansen op papier bezorgd.

Het vbdcen GV had een centrale positie in dit netwerk en fungeerde ook als doorgever, om binnenkomende berichten door te sturen naar de ontvanger. Dat wil zeggen dat andere objecten alleen via het vbdcen GV een communicatieverbinding hadden met andere objecten. Ook werden berichten die door het vbdcen GV werden ontvangen via de ordonnansen aan de uiteindelijke ontvanger gegeven. Dit waren vrijwel altijd strikt geheime en staatsgeheime berichten.

Zo is het laatste bericht naar de Nederlandse troepen in Suriname vanuit het vbdcen GV verstuurd, alvorens Suriname onafhankelijk werd. Ook werd vanuit het vbdcen GV het contact onderhouden met de troepen in Libanon en Sinai.

Op de kaart zijn een aantal belangrijke knooppunten zichtbaar in het netwerk van civiele en militaire kabelverbindingen in de regio Zuid-Holland. De Julianabunker was zo'n belangrijk knooppunt. Hieronder worden de belangrijkste andere knooppunten in de regio besproken, omdat zij een belangrijke relatie met de Julianabunker hadden.

Katwijk

Het verbindingscentrum BLS had een radiodienst. Hier had men contact met de Nederlandse troepen die in het buitenland gelegerd waren, zoals in Suriname, Libanon en Sinai. Dit was onderdeel van de verbindingdienst, maar er kwamen ook andere militairen om teleconferenties met de troepen in het buitenland te onderhouden. Via het verbindingscentrum BLS werd het bericht via een kabel verstuurd naar een bunker in Katwijk, omdat hier de antennes stonden die het bericht verstuurde naar troepen in het buitenland. Deze antennes stonden niet bij Commandopost Clingendael om deze bunker minder kwetsbaar te maken voor aanvallen.

Dit bunkercomplex in Katwijk is gebouwd door de Duitse bezetter tijdens WOII en werd tijdens de KO gebruikt als zenderpark voor de Koninklijke Landmacht. Hier stonden de zenders en antennes voor de verbindingen met bijvoorbeeld Suriname, UNIFIL in Libanon en enkele radionetten voor de territoriale commandovoering. Vanaf eind jaren '70 werd dit bunkercomplex ook ingericht voor het Provinciaal Militair Commando Zuid-Holland en werd er daarom ook een ASCON-station met antennemast opgericht.

Oegstgeest en Abtswoude

De NAVO, opgericht in 1948, hechtte veel belang aan een optimale communicatie met de regeringen van de lidstaten, evenals met de commandostructuur van de krijgsmachtonderdelen van de lidstaten. Desondanks waren de communicatieverbindingen in Nederland grotendeels ondergebracht bij de openbare infrastructuur van de PTT, waardoor het Nederlandse militaire communicatienetwerk kwetsbaar was. In de eerste jaren na 1948 heeft de Nederlandse staat geld gereserveerd om de kwetsbaarheid van het openbare PTT-infrastructuur te verminderen door (delen van) deze infrastructuur van de PTT onder te brengen in beschermde onderkomens. Het accent van deze investeringen lag in de regio Den Haag, omdat hier aan het begin van de Koude Oorlog de regeringszetel en de hoofdkwartieren van de Nederlandse krijgsmacht waren gevestigd. Versterkerstations, telegraafoverdraagstation en extra kabelverbindingen werden aangelegd om de kwetsbaarheid van het netwerk te verminderen, onder andere in de bunkers in Oegstgeest en Abtswoude. Zo konden ook kwetsbare objecten, waaronder de Julianabunker, via dubbel gerouteerde verbindingen worden aangesloten op het communicatienetwerk.

In de bunkers in Oegstgeest en Abtswoude werden vitale onderdelen van de PTT-infrastructuur ondergebracht. Daarnaast werden in deze bunkers ook communicatiesystemen van Defensie ondergebracht. Zo was in Abtswoude jarenlang ook een Tape Relay-station (ponsbanddoorzendstelsel) van de Koninklijke Landmacht ondergebracht. In Oegstgeest was in de jaren '60 en '70 een grote handbediende knooppuntcentrale ondergebracht voor de Defensie-abonnees in de regio Den Haag. Bij de automatisering van het handbediende telefoonnetwerk van Defensie aan het begin van de jaren '80 werd een van de drie automatische knooppuntcentrales ook ondergebracht in de bunker in Oegstgeest.

De bunker in Oegstgeest was tevens de oorlogslocatie van het Krijgsmacht Telefoon en Telegraaf Bureau (KTTB). In oorlogstijd zou het KTTB een veilig onderkomen hebben in deze bunker, tezamen met een aantal diensten van de PTT. Tezamen zouden zij in oorlogstijd het Nationaal Telefoon en Telegraaf Bureau (NTTB) vormen. Vanuit de bunker in Oegstgeest zou de gehele telecommunicatie-infrastructuur in Nederland worden beheerd en bestuurd. Een belangrijke bunker dus tijdens oorlogstijd en daarom met belangrijke, beveiligde kabels verbonden met de Julianabunker.

NTC-bunker op de Prins Willem Alexanderkazerne in Gouda

In de jaren '60 is de Prins Willem Alexanderkazerne in Gouda gerealiseerd voor het hoofdkwartier van het territoriaal bestuur, wat tot begin jaren '70 opereerde onder de naam Nationaal Territoriaal Commando (NTC). Aan het einde van de KO opereerden ze onder de naam Nationaal Commando (NATCO).

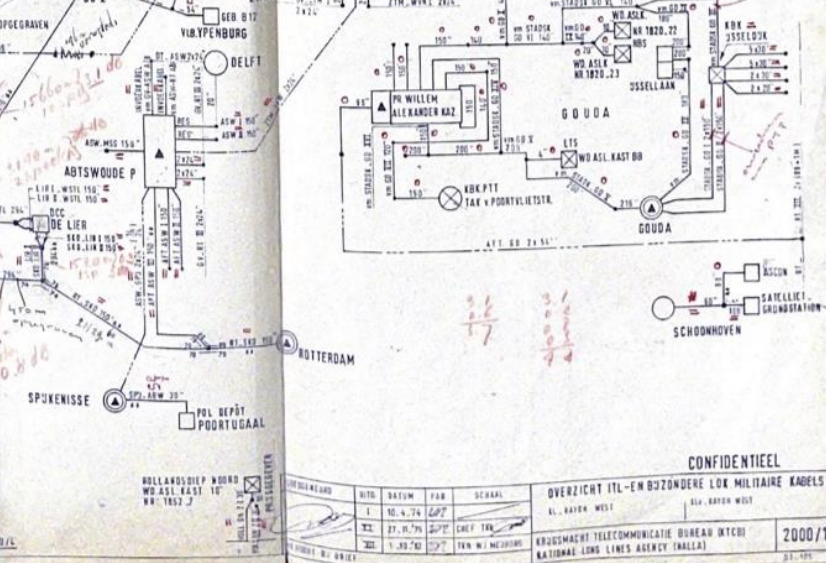
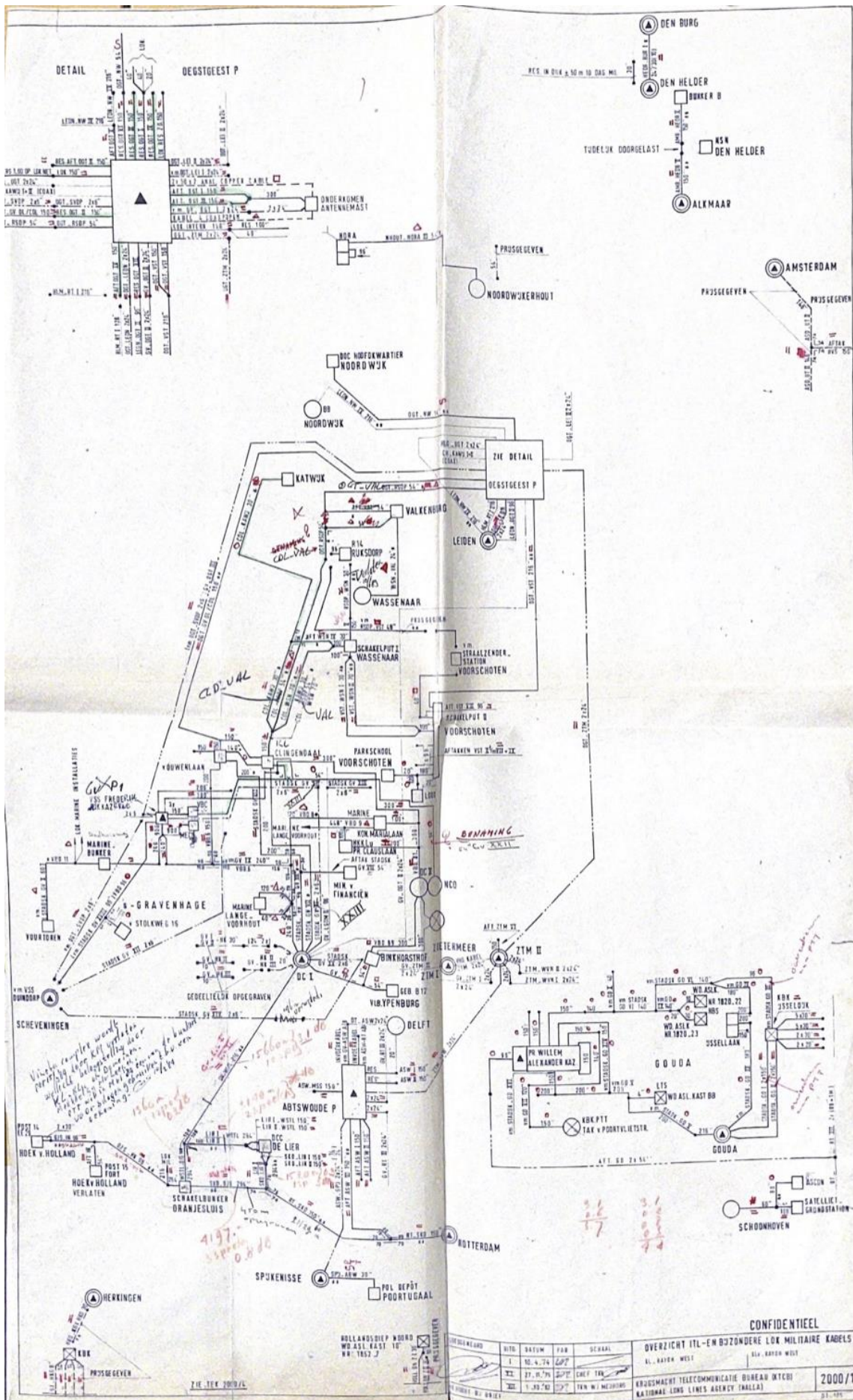
Het NTC heeft een belangrijke rol in de operationele commandovoering en is daarom sterk opgenomen in de telecommunicatie-infrastructuur in de regio Den Haag. Onder een kantoorgebouw op de Prins Willem Alexanderkazerne is midden jaren '70 een bunker ingericht als oorlogscommandopost van de NTC, inclusief een EMP-beveiligd verbindingscentrum dat ook in vreedstijd operationeel was.

Begin jaren '80 werd beslist dat de NTC-commandopost in Gouda tevens de functie kreeg van reserve-commandopost voor de Oorlogsstaf BLS. Hierdoor werden de communicatievoorzieningen van nog groter belang.

Na de beëindiging van de KO werd begin jaren '90 de dreiging vanuit het oosten sterk gereduceerd, werd een grootschalig conflict op de Noord-Duitse laagvlakte onwaarschijnlijk en verdween ook de dreiging van een nucleaire aanval op nationaal grondgebied. Om deze redenen nam het operationeel belang van de commandostructuur in beschermde EMP-beveiligde onderkomens in snel tempo af en werden de commandobunker in de Prins Willem Alexanderkazerne en de Julianabunker operationeel buiten bedrijf gesteld.

Kabelverbindingen met andere objecten

Merk ook op dat er unieke verbindingen lagen tussen de Julianabunker en andere objecten in de regio Den Haag, zoals de noodzetel onder het Ministerie van Financiën (en het Ministerie van Algemene Zaken), waar de regeringsnoodzetel was gevestigd. En de hoofdkwartieren van de Marine (van Ouwenlaan) en Luchtmacht (Binckhorstlaan). Eigenlijk laat deze kaart zien hoe alle belangrijke militaire en civiele objecten in de regio zijn verbonden, met Commandopost Clingendael als belangrijk knooppunt in dit netwerk. Verder lagen er verbindingen met andere militaire objecten in Nederland, welke vaak via Oegstgeest, Abtswoude of Gouda liepen.

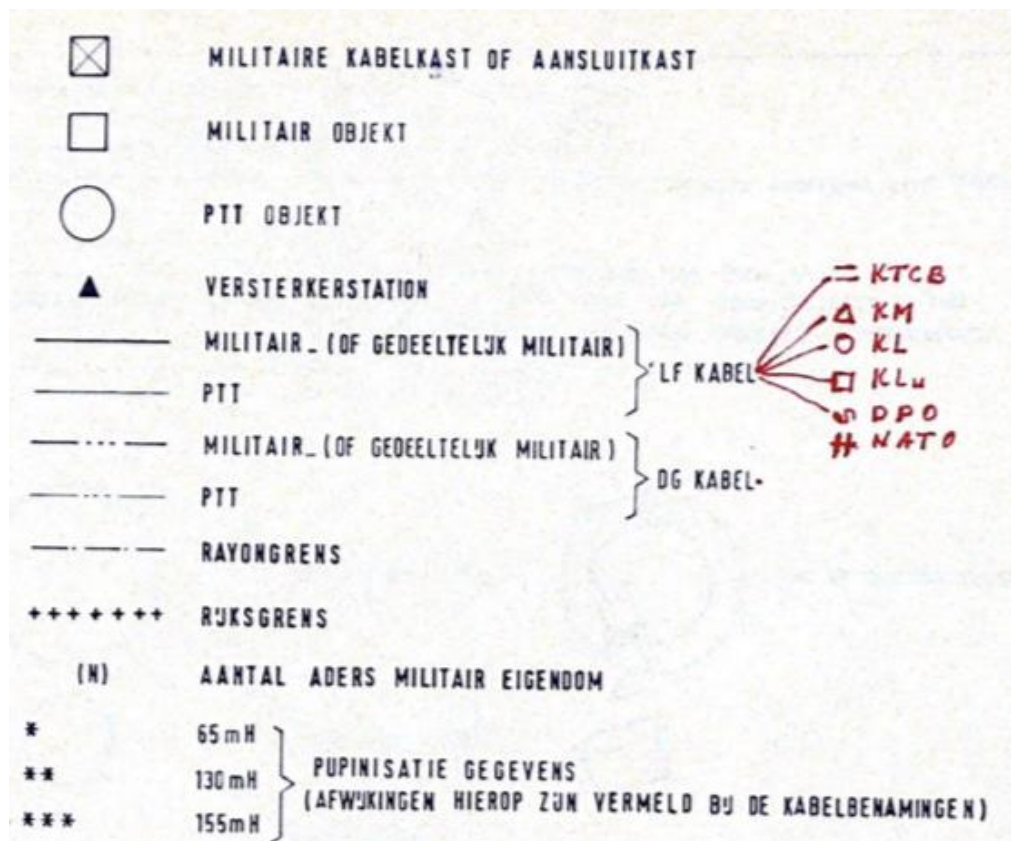
CONFIDENTIEEL

OVERZICHT ITL-EN BZONDERE LOK MILITAIRE KABELS
 NL. BAYEN WEST

NO	WIS	SAFOM	FAK	SCHAAL
1	10.4.74	100	100	100
2	27.10.74	100	100	100
3	1.10.74	100	100	100

KONINGSMACHT TELECOMMUNICATIE BUREAU (KTCB)
 NATIONALE LOKALE LINES AGENCY (NALLA)

2000/1

118. Militaire en civiele kabelverbindingen in de regio Zuid-Holland van 1974, 1975 en 1984. (Herkomst: Historische Collectie Verbindingsdienst, Amersfoort)

Verhuizing naar Frederikkazerne

In december 1983 verhuisde het vbdcen GV van de Julianabunker naar een beschermd onderkomen onder flat 32 op de Frederikkazerne in Den Haag. De belangrijkste reden was dat de Oorlogsstaf BLS meer ruimte nodig had in de Julianabunker. Wat ook een belangrijke beweegreden was, was dat de Julianabunker niet helemaal meer kon voldoen aan nieuwe eisen die werden gesteld aan beveiligde onderkomens in de jaren '70. In de Frederikkazerne waren alle ruimtes van het verbindingscentrum beveiligd met een kooi van Faraday, wat in de Julianabunker niet mogelijk was volgens de moderne eisen.

De verbindingen en kabels bleven echter via de Julianabunker lopen. Er is daarom een grote en zeer beveiligde verbinding gelegd tussen de Julianabunker en de Frederikkazerne. Waarschijnlijk was het te ingewikkeld en daarmee onwenselijk om alle kabels te verleggen richting de Frederikkazerne.

Op de volgende kaart is de situatie van verbindingen in 1994 zichtbaar. De Julianabunker kreeg een kooi van Faraday en de verbindingen hebben tot 2013 via de Julianabunker gelopen.

Tijdlijn - wijzigingen aan bunker vanaf 1945

De bunker heeft na 1945 verschillende wijzigingen en aanpassingen ondergaan. Ook deze wijzigingen zijn onderdeel van het verhaal van de bunker. Daarom wordt in dit hoofdstuk een gedetailleerd overzicht gegeven van alle wijzigingen aan de bunker vanaf 1945.

1945: Loopgraven

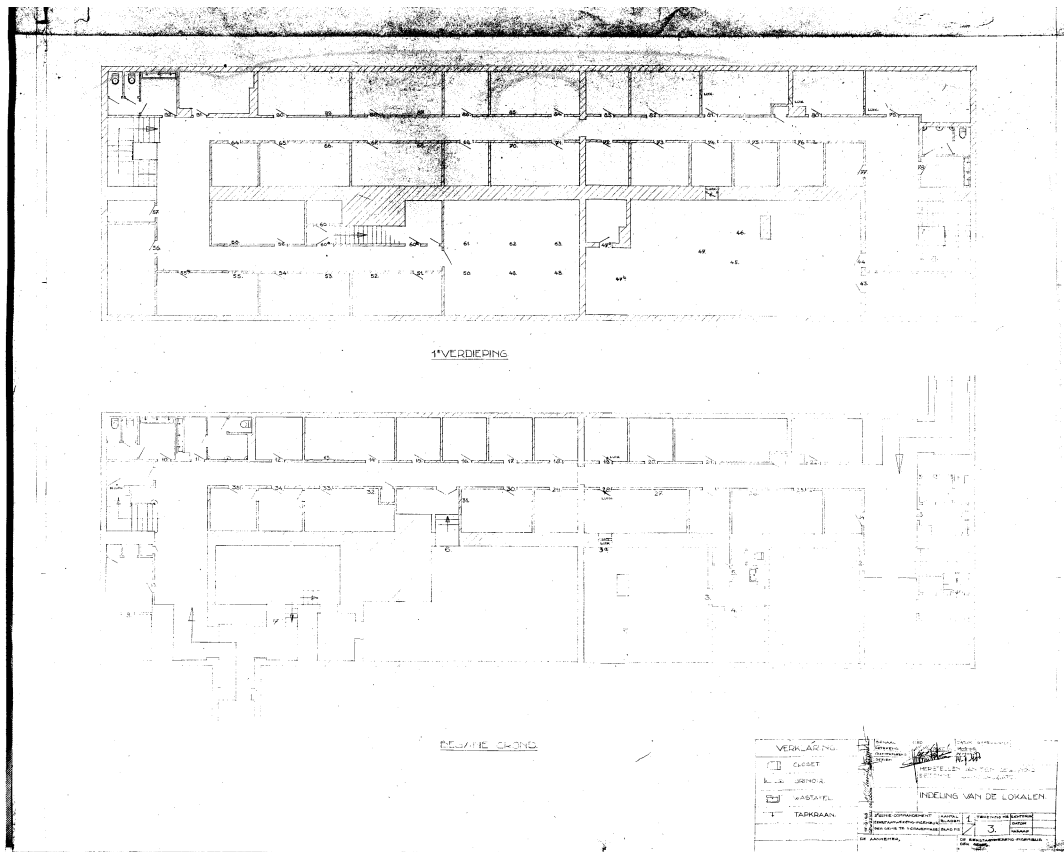
Op de afbeeldingen van het NIMH van 1947 zijn de loopgraven rondom de bunker niet meer zichtbaar. Vermoedelijk zijn deze vlak na de oorlog dichtgegooid en/of verwijderd. Archeologisch onderzoek kan hier meer duidelijkheid over geven.

1948: Herstel dak

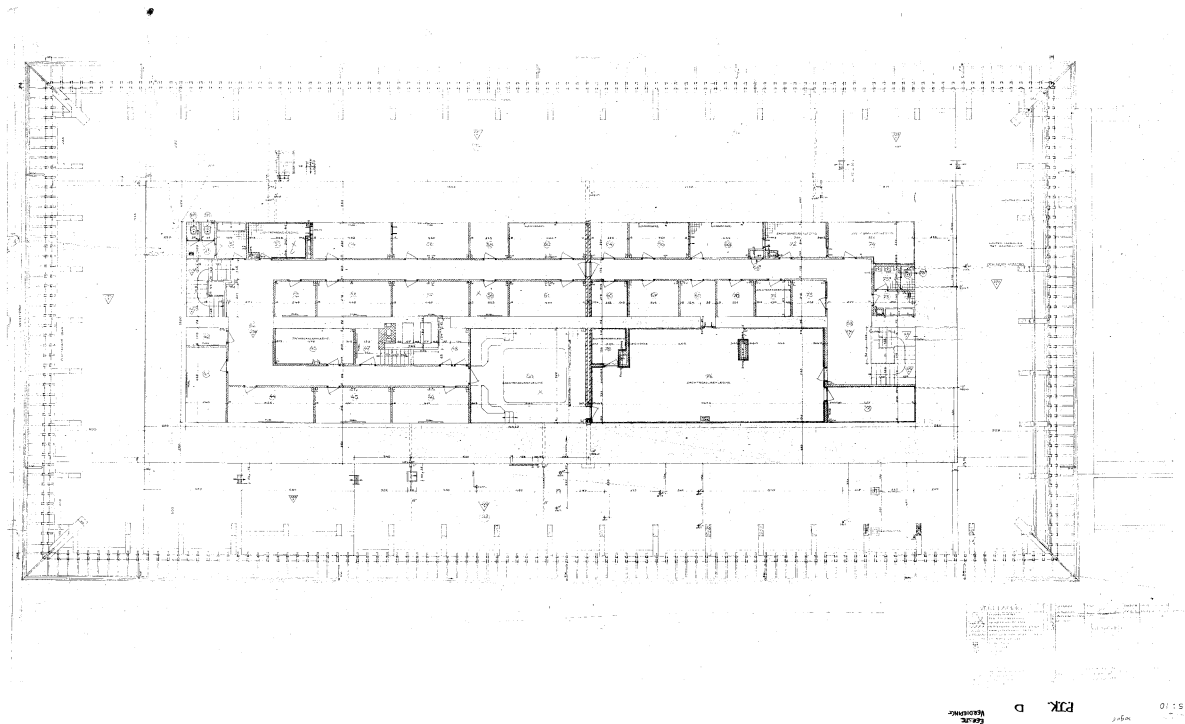
Aan het einde van WOII is door een bominslag de oostzijde van de het dak beschadigd. Het dak is vermoedelijk bij de herstelwerkzaamheden van 1948 gerenoveerd. Hierbij zijn de spantbenen gerepareerd en is de betonnen vloer in de hoek van het gebouw vervangen. De beide vloerbalken aan weerszijden zijn daarbij eveneens hersteld. Daarbij is een houten dak aangelegd. Dit houten dak is duidelijk te herkennen op de zolderverdieping van de bunker.

1948/1949: Maaiveld verlaagd

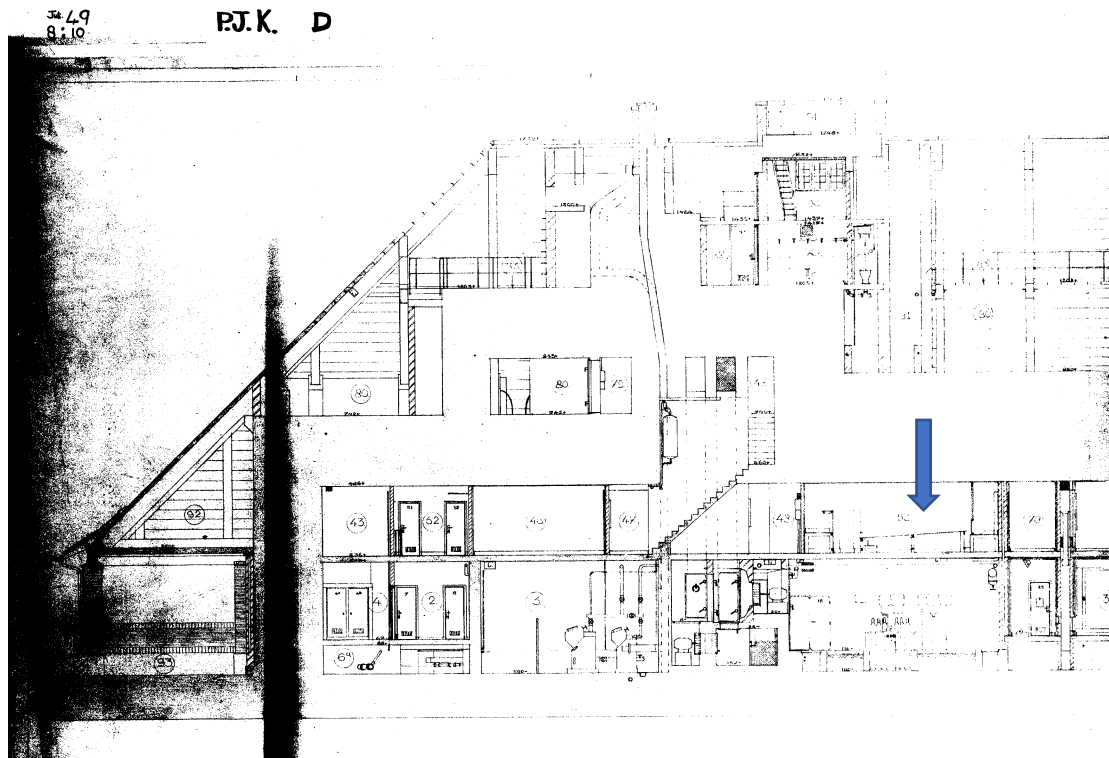
Vermoedelijk is eind jaren '40 het maaiveld aan de zuidzijde van de bunker is verlaagd. Op afb. 45 is te zien dat de aarde al deels is afgegraven.

120. Verbouwingstekening uit 1948 voor het aanpassen van de bunker als crisiscentrum voor de bevelhebber van de landstrijdkrachten (BLS) In de structuur van het gebouw wordt op beperkte schaal ingegrepen. De belangrijkste aanpassingen bestaan uit het samenvoegen van legeringsruimten tot grotere vertrekken ten behoeve van de kantoorfunctie. De beide appartementen of commandoposten worden grotendeels ontmanteld (o.a. opheffen van de sanitaire ruimten). Dit geldt in het bijzonder voor het appartement op de eerste verdieping. Ruimten worden samengevoegd tot grotere vertrekken. Op de eerste verdieping wordt een deel van de legeringsvertrekken aan de zuidzijde afgebroken en vervangen door één grote ruimte. Verder zullen er nieuwe deuren zijn geplaatst, is de luchtbehandelingsinstallatie aangepast en is de elektravoorziening etc. hersteld. Voor zover na te gaan zijn de bestaan de installaties voor luchtbehandeling, warmte en elektra waar mogelijk hergebruikt. Deze zullen echter niet optimaal zijn geweest voor de nieuwe functie. Tien jaar later is het bestaande machinepark vervangen door nieuwe generatoren en een nieuwe luchtbehandelingsinstallatie. Deze is thans nog aanwezig. Of toen ook de verwarming is vervangen, is niet bekend. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

121. De eerste verdieping, vermoedelijk 1949. De kwaliteit van de reproductie is helaas te slecht om de datum te kunnen lezen. Hier is de nieuwe indeling van de bunker zichtbaar. Het betreft een ontwerp tekening, zodat het onzeker is of het ontwerp ook zo is uitgevoerd. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

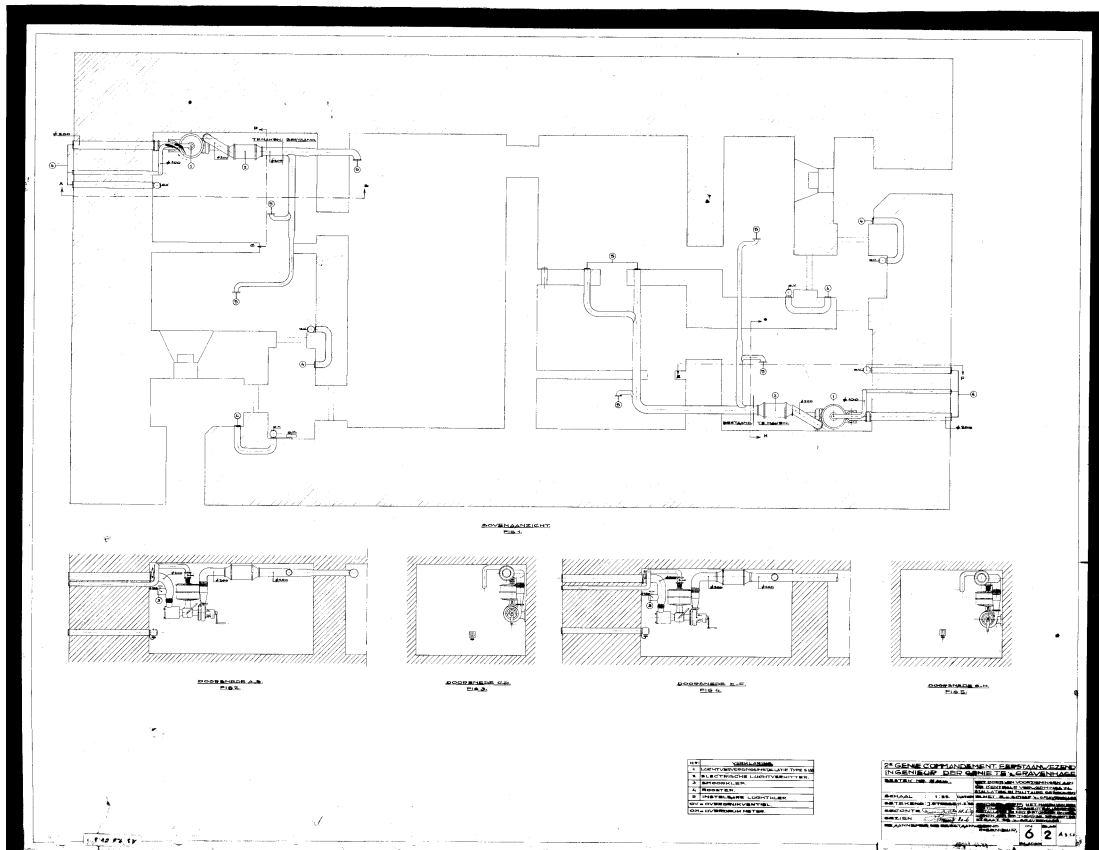
122. Deel van een ongedateerde tekening van de lengtedoorsnede over het gebouw, 1949. Ter plaatse van de eerste verdieping is bij het vertrek ten westen van de scheidingsmuur een tafel met een schuin uitgevoerde bovenzijde zichtbaar. Vermoedelijk is dit het vertrek vanwaar de commando's werden gegeven, de plottafel. Het rechter deel van de tekening ontbreekt helaas. Deze is niet in de verstrekte documentatie aangetroffen. (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

1958-1959: installaties

Na de grote verbouwing aan het eind van de jaren '40 volgt circa tien jaar later de vervanging van de installaties. Er waren, volgens de tekeningen, al eerder plannen om de machinekamer van nieuwe apparatuur te voorzien, maar mogelijk zijn deze niet tot uitvoering gekomen. Het huidige machinepark dateert grotendeels uit 1958. Het is mogelijk dat bij de transformatie van de bunker aan het eind van de jaren '40 de generatoren en de luchtverversing al zijn vervangen en tien jaar later opnieuw. Behalve genoemde tekeningen zijn hiervoor geen concrete aanwijzingen aangetroffen. Uitgebreide wijzigingen zijn in het stuk over de installaties eerder in het rapport beschreven.

1959: luchtzuiveringsinstallaties keukenbunker

In dit jaar zijn de luchtzuiveringsinstallaties (ruimtes 106 en 111) in keukenbunker gewijzigd.

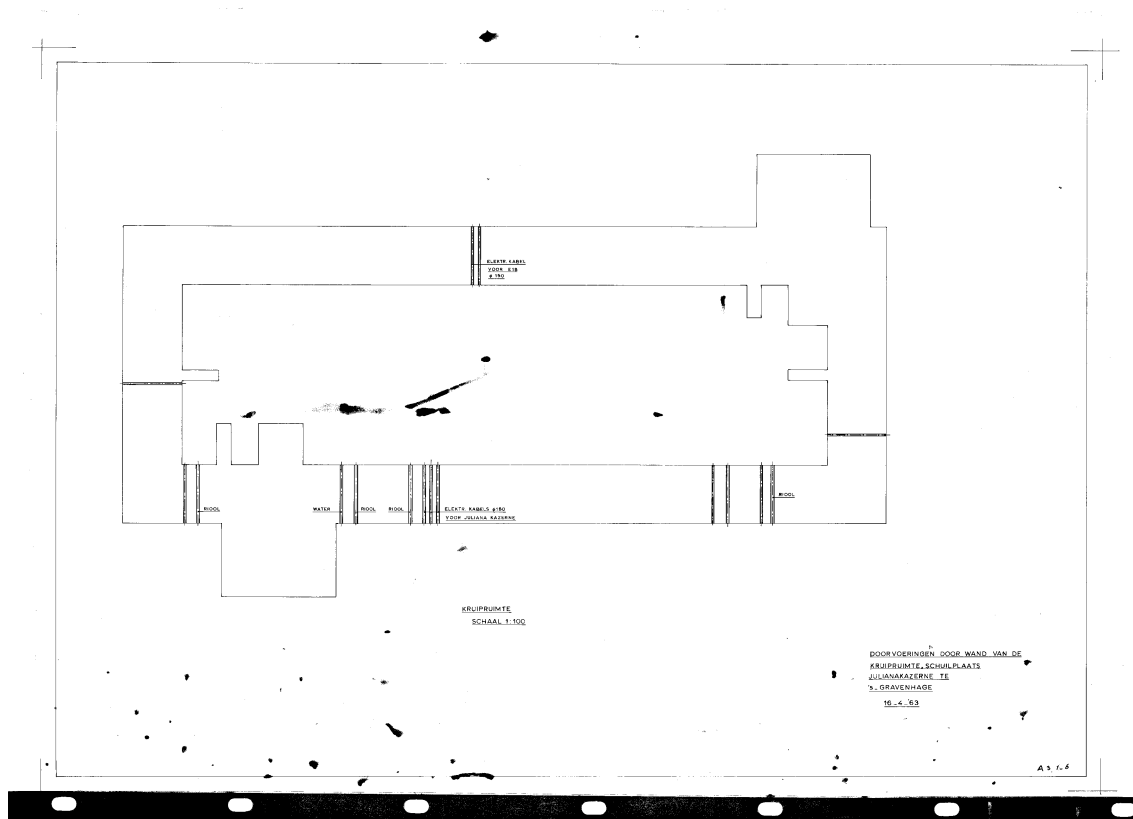
123.1959: Het treffen van voorzieningen aan de CV/luftzuiveringsinstallatie in keukenbunker. (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

1963-1964: ABC-bescherming

In 1963-1964 wordt de toegang tot de bunker gewijzigd om deze geschikt te maken voor de eisen die gesteld werden aan de moderne oorlogsvoering. De toegang aan de achterzijde wordt - op een gassluis met twee vluchtluiken na - dichtgezet. De toegang aan de zuidzijde wordt aangepast aan de vereisten voor ABC-bescherming (Atomair, Biologisch en Chemisch). De ruimte waar de verwarmingsinstallatie oorspronkelijk was opgesteld wordt aanmerkelijk verkleind. De vrijgekomen ruimte wordt benut om een ontsmettingssluis in te richten. Hiervoor worden twee doucheruimten ingericht, evenals een betonnen kist voor besmette kleding met lood gevoerde deur om de betonnen bak stralingsvrij te kunnen afsluiten (ruimten 004 en 004A). Zie ruimteboek voor ontwerp-tekening (1964) van de betonnen kist.

1963: aanleg kabels en leidingen in kruipruimte

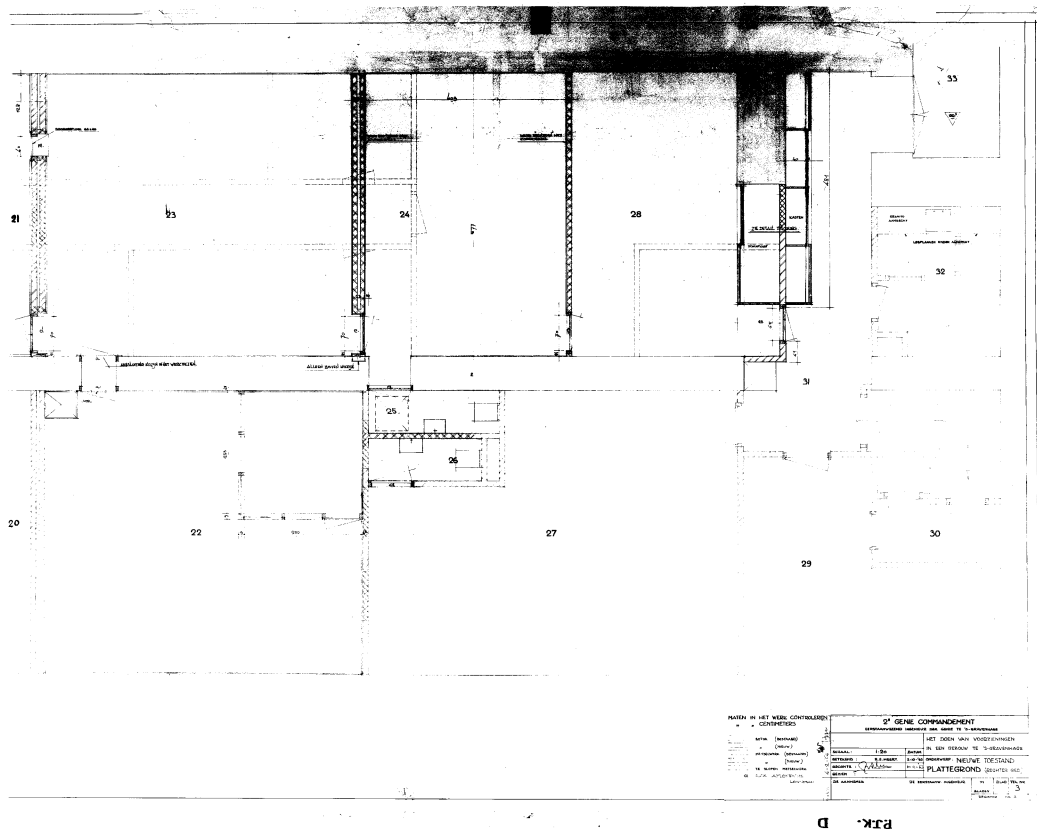
In dit jaar worden extra kabels en leidingen voor riool, water en elektra bij de hoofdbunker aangelegd. Wellicht zijn de doorvoeringen aangelegd voor de nieuwe ABC-bescherming.

124.1963: Doorvoeringen kabels door wand van de kruipruimte. (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

1963: aanpassingen inrichting

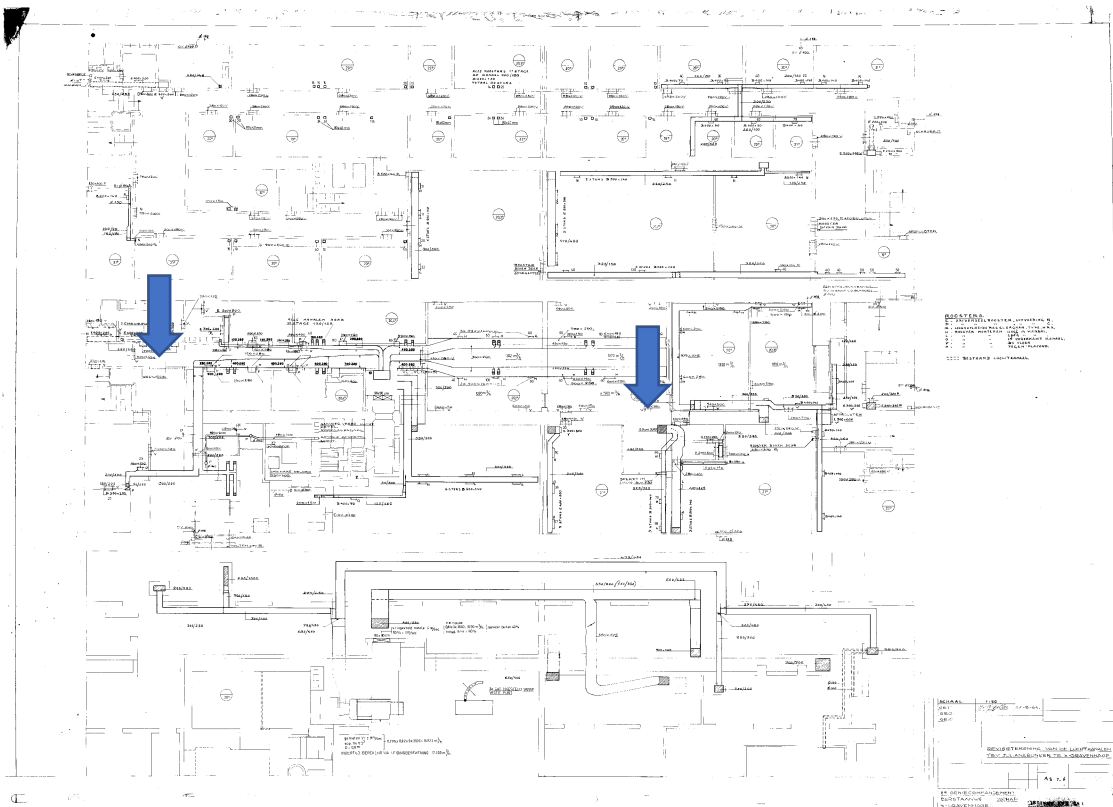
Onderstaande plattegrond laat een paar vroege aanpassingen van de bunker zien. In ruimtes 029 en 031 zijn de schuifkasten al aanwezig. Ook het 'aquarium' in ruimte 022 was ingetekend.

125. Onderdeel van de verbouwing in 1963-1964 is een aanpassing van de inrichting van de bunker. De legeringsvertrekken aan de noordzijde op de begane grond worden samengetrokken tot grotere vertrekken. De bestaande situatie is hier gestippeld weergegeven. Ook blijkt hier dat het voormalige verblijf met commandopost van Seyss-Inquart verder is ontmanteld. De dubbele kastenwand aan de rechterzijde is omstreeks 1964 tot stand gekomen en is nog steeds aanwezig. Ook het grootste deel van het nog aanwezige interieur - bestaande uit de kasten en werktafels van multiplex - dateert uit deze periode (documentatie opdrachtgever). (Herkomst: Coll. digitale bestanden RVB)

1964: hekwerk

Op onderstaande plattegrond staat het hek aan de westzijde naar het verbindingcentrum al ingetekend. Dit is overigens waarschijnlijk een bruin hekwerk, zoals op de eerste verdieping. Het huidige rode hekwerk op de begane grond stamt van een latere periode, welke niet precies bekend is.

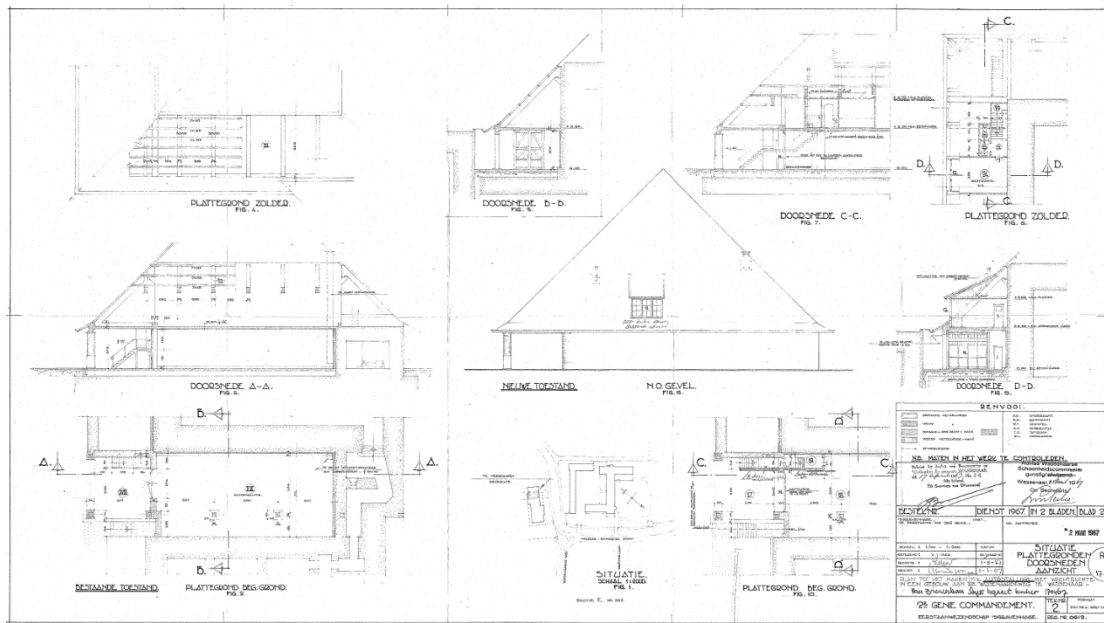
126.1964: hekwerk staat aangegeven (linkerpijl), grote ruimte BG al aanwezig, aquarium 020 (rechterpijl), (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

1967: autostalling en wachruimte

Ruimte 094 is omstreeks 1967 dichtgezet voor het gebruik als autostalling. De voorzijde werd afgesloten door een kanteldeur (door het Rijk aan te leveren). Hierbij is in de noordwesthoek van deze ruimte een ontluichtingskoker aangebracht die via ruimte 162D naar het dak gaat.

De wachruimte (ruimte 161) is in deze tijd ook gerealiseerd. In de ruimte onder het grote dak is een kamer, badkamer en toilet aangebracht als verblijfsruimte voor chauffeurs van de Landmacht. Daglicht werd verkregen door een grote dakkapel.⁴³ De ruimte werd toegankelijk gemaakt door een trap, die aan de oostzijde tegen de kern van de bunker werd gebouwd. Deze trap diende tevens als toegang tot de ruimten op de tussenverdieping aan de zuidzijde van de bunker.

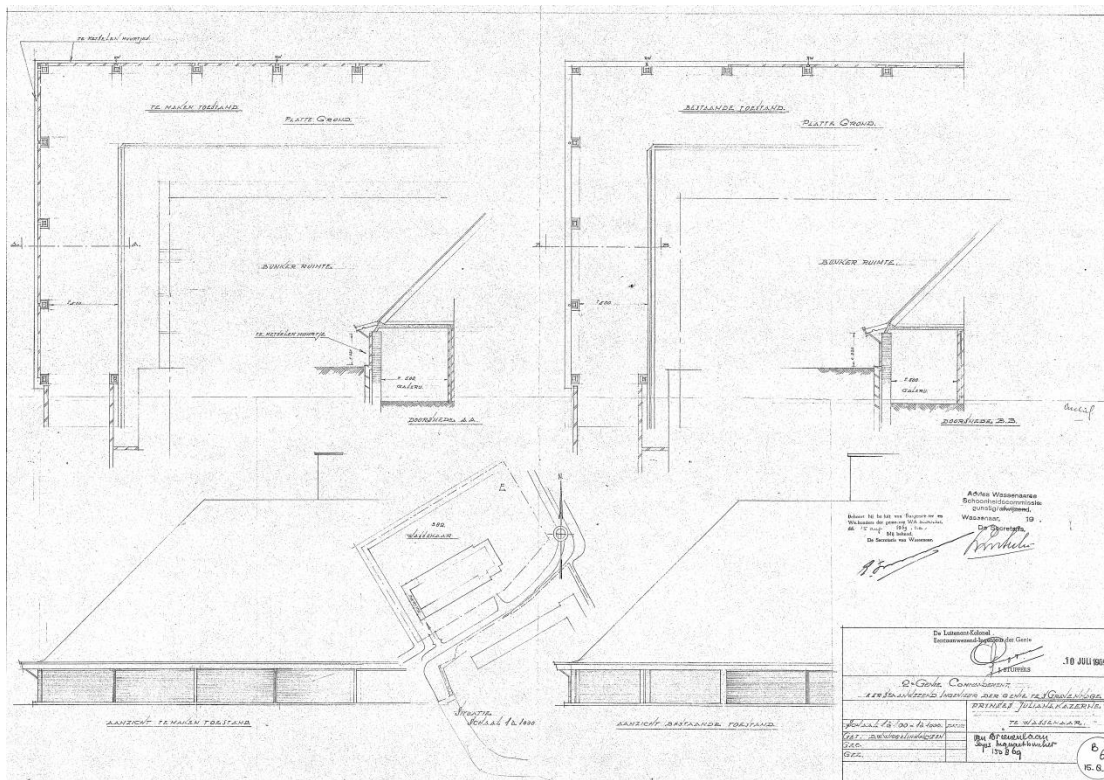
⁴³ Tekeningen documentatie opdrachtgever, verdere herkomst onbekend.

127.1967: Plan voor maken van autostalling met wachtruimte (Herkomst: Coll. Gemeentearchief Wassenaar).

1969: dichtzetten galerij west- en noordzijde

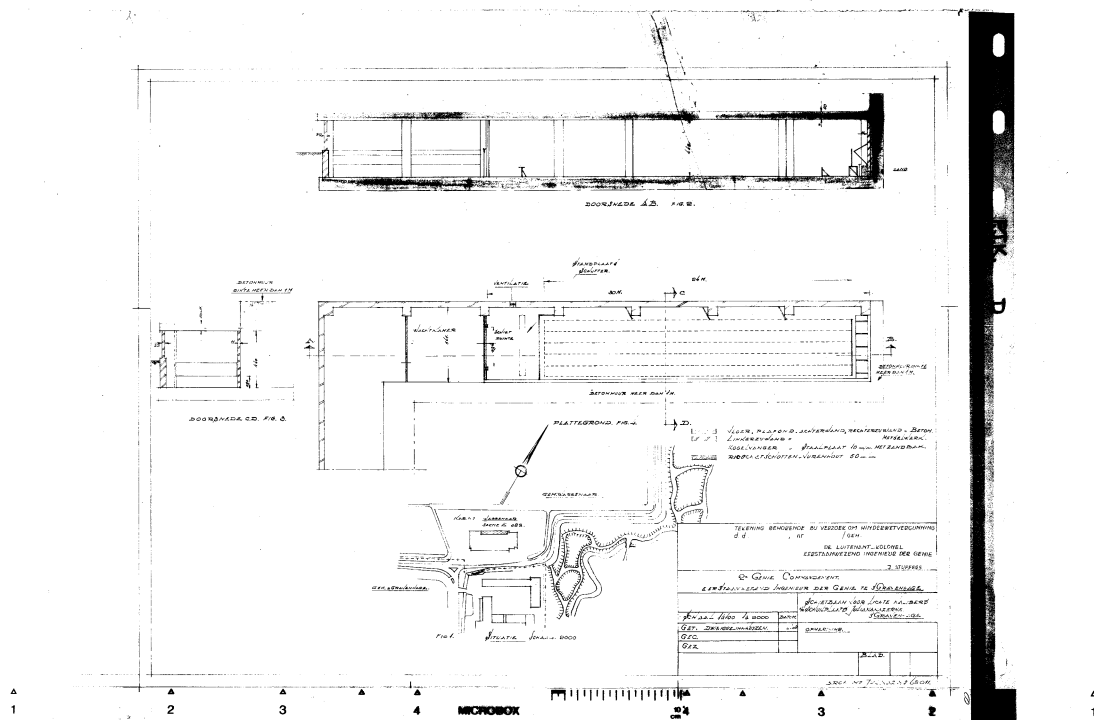
De galerij onder het dakoverstek aan de west- en noordzijde is in 1969 dichtgezet. Hierbij zijn de bestaande bakstenen pilaren blijven staan en de wanden daartussen dichtgezet met bakstenen muren.

128.1969: Dichtzetten galerij aan west- en noordzijde van de bunker (Herkomst: Coll. Gemeentearchief Wassenaar).

1968: schietbaan

De schietbaan heeft een zelfstandige ontwikkeling doorgemaakt. De eerste aanzet is vermoedelijk in 1968⁴⁴ tot stand gekomen toen op de begane grond van de noordelijke ruimte (ruimte 093B) een schietbaan is aangelegd met een eenvoudige opstelling van zes man naast elkaar en ricochet-beschermende materialen in de vorm van 5 cm dikke vurenhouten schotten tegen de kolommen aan de noordzijde.

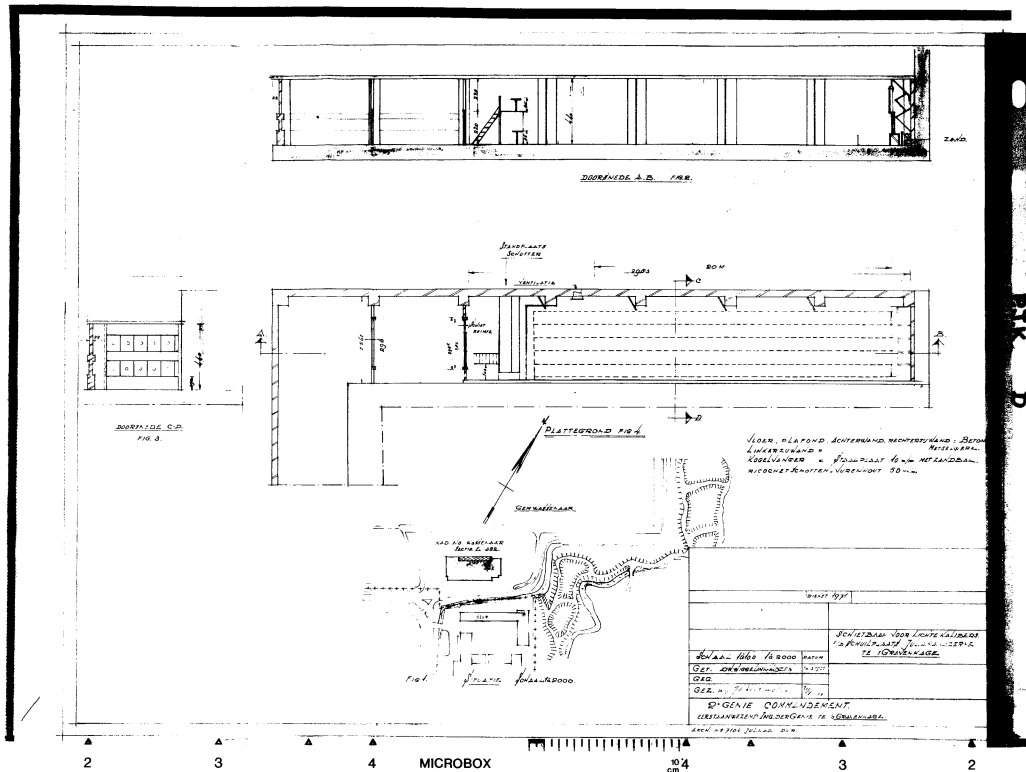

129.1968: Schietbaan lichte kalibers begane grond (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

1971: extra opbouw standplaats schutters

De schietbaan beviel zo goed dat in 1971 een ijzeren inbouw is geplaatst, waardoor de schutters zich twee hoog konden opstellen. Deze is thans nog aanwezig.

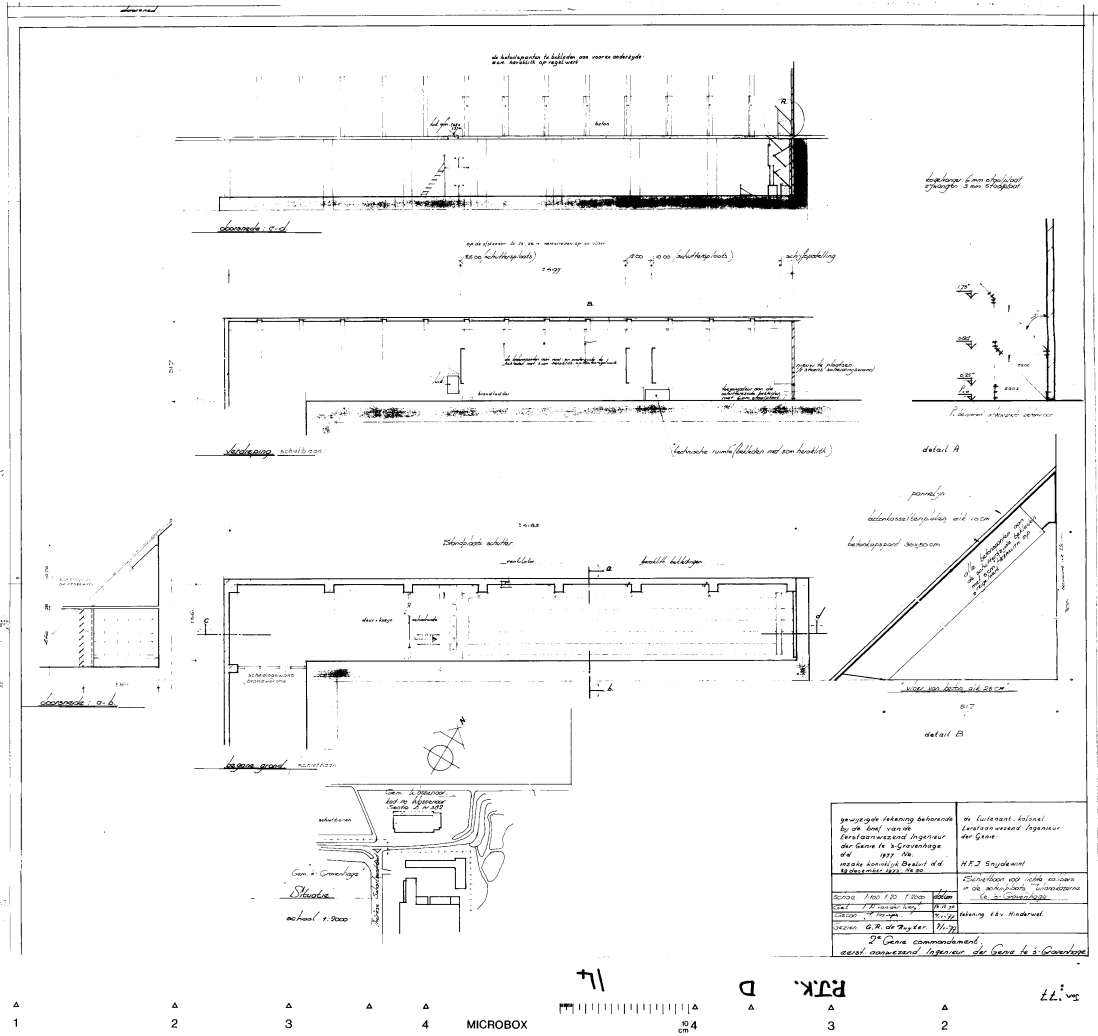
⁴⁴ Op de tekening staat '08, wat zou betekenen dat de baan in 2008 is gebouwd. Dit is aantoonbaar onjuist. Derhalve is het meer aannemelijk dat de datering 1968 is.

130.1971: bouw dubbele standplaats schutters. (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

1976/1977: extra schietbanen eerste verdieping

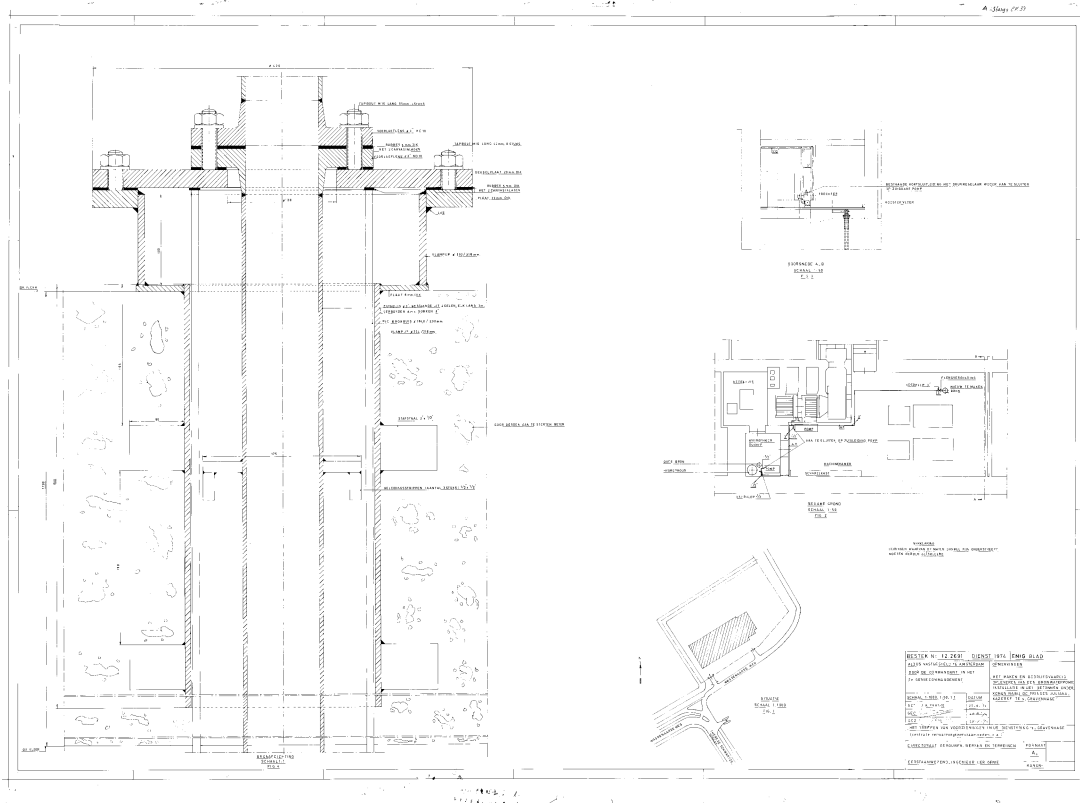
Tevens werden op de rondgang op de eerste verdieping (162C) nog twee kleine schietbanen ingericht. Hiervoor werden de wanden en plafond van de schietbaan met Heraklith-platen (houtwolcementplaten) bekleed. Ook zijn volgens de tekening de spanten boven de ruimte aan de onderzijde voorzien van Heraklith-platen. De inrichting in de noordwesthoek (tussenverdieping met ruimtes 93C/D/E/F/G) behoort bij de schietbanen. Hier waren de wc's gesitueerd.

131.1976-1977: Schietbaan licht kalibers eerste verdieping, 5 cm Heraklith bekleding. (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

1974: nieuwe waterbron

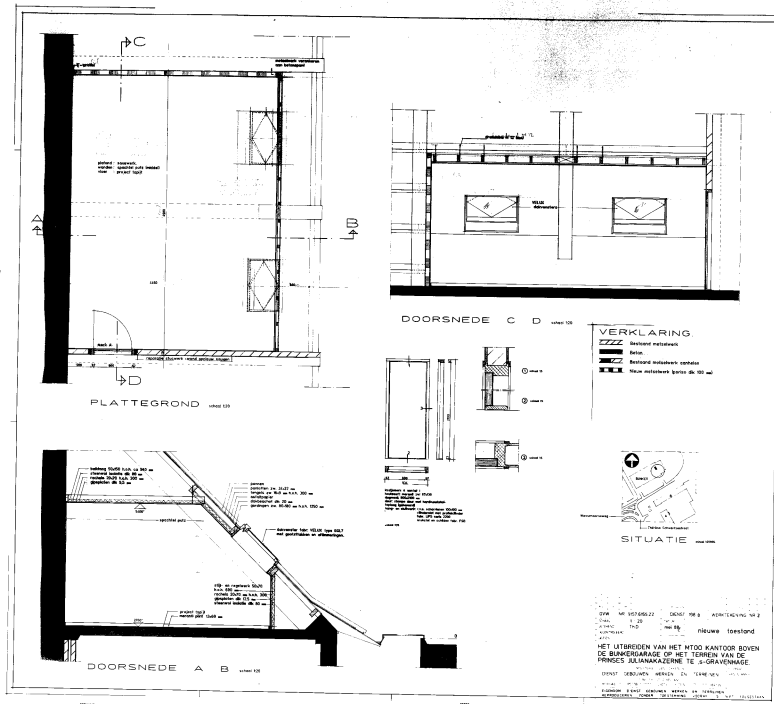
De tweede waterbron van de hoofdbunker wordt vermeld op een plattegrond uit 1974. De waterbron bevindt zich onder het rooster van de vloer van ruimte 020 naast de noordelijke generator. Waarom deze tweede bron is aangelegd is niet duidelijk.

132.1974: Nieuwe bron bij generator in machinekamer. (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

1988: Uitbreiding wachtruimte chauffeurs

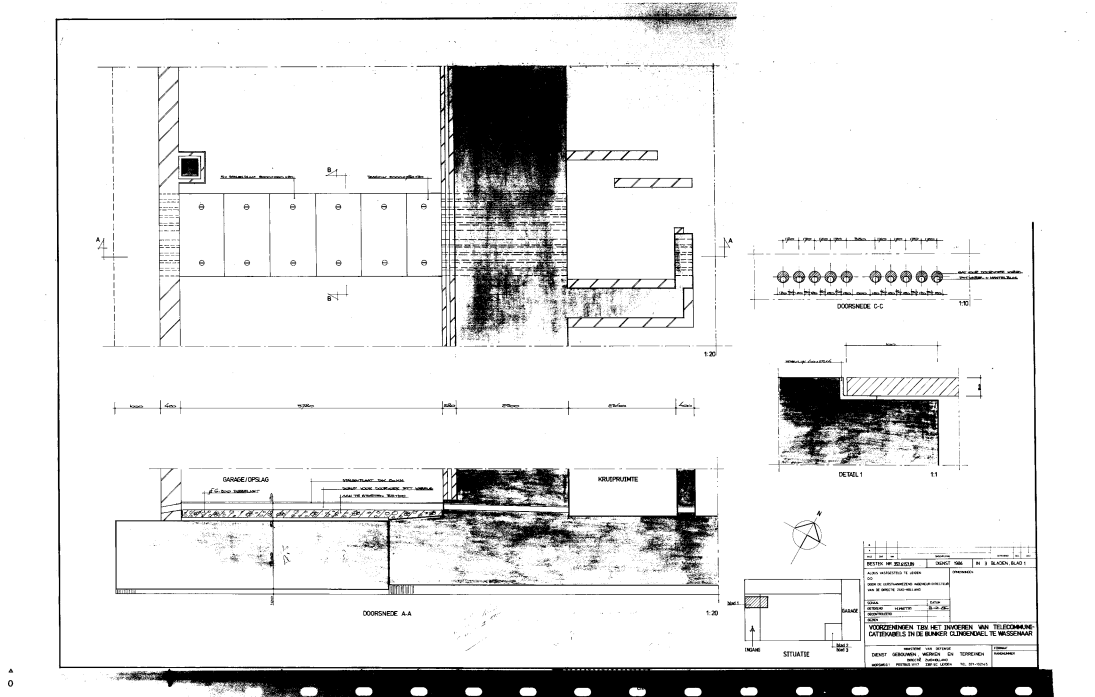
Ten noorden van de wachtruimte voor de chauffeurs (ruimte 161, gerealiseerd in 1967) werd in 1988 een tweede grote ruimte met twee dakramen bijgebouwd. Op dat moment waren de vertrekken in gebruik als kantoorruimte (MTOO-kantoorruimte). (Documentatie opdrachtgever, verdere herkomst onbekend).

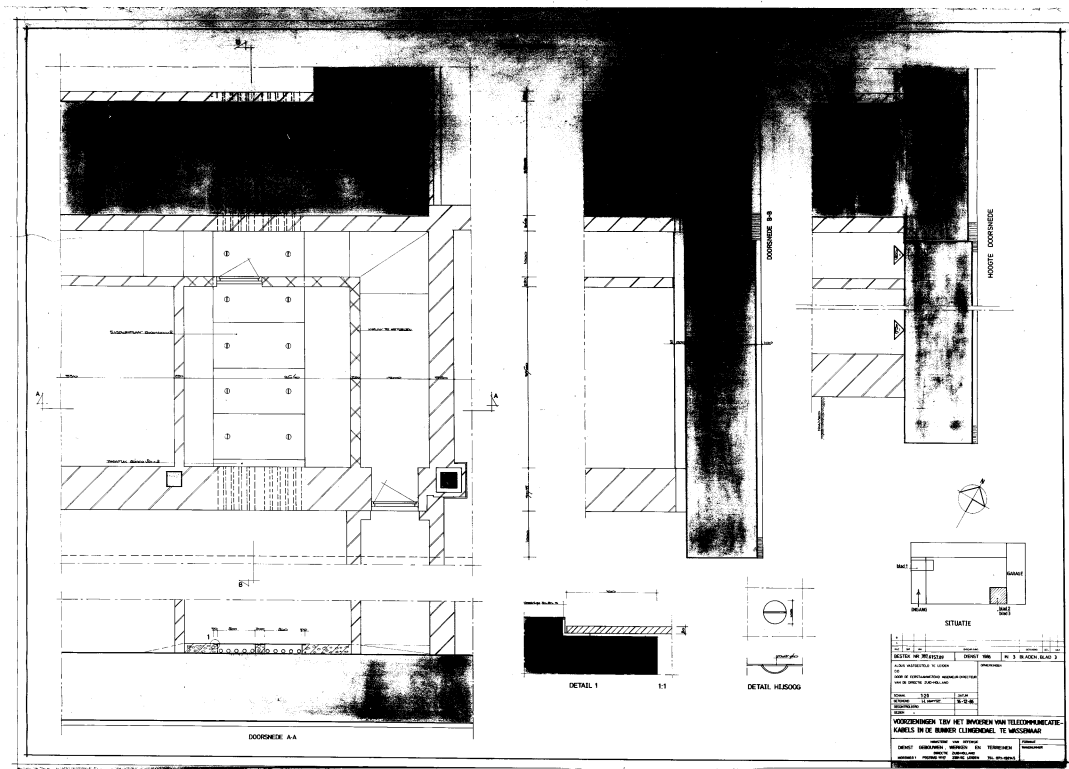
133.1988: Uitbreiding 2 dakramen verblijfsruimte chauffeurs. (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

1986-1989: aanleg kabels

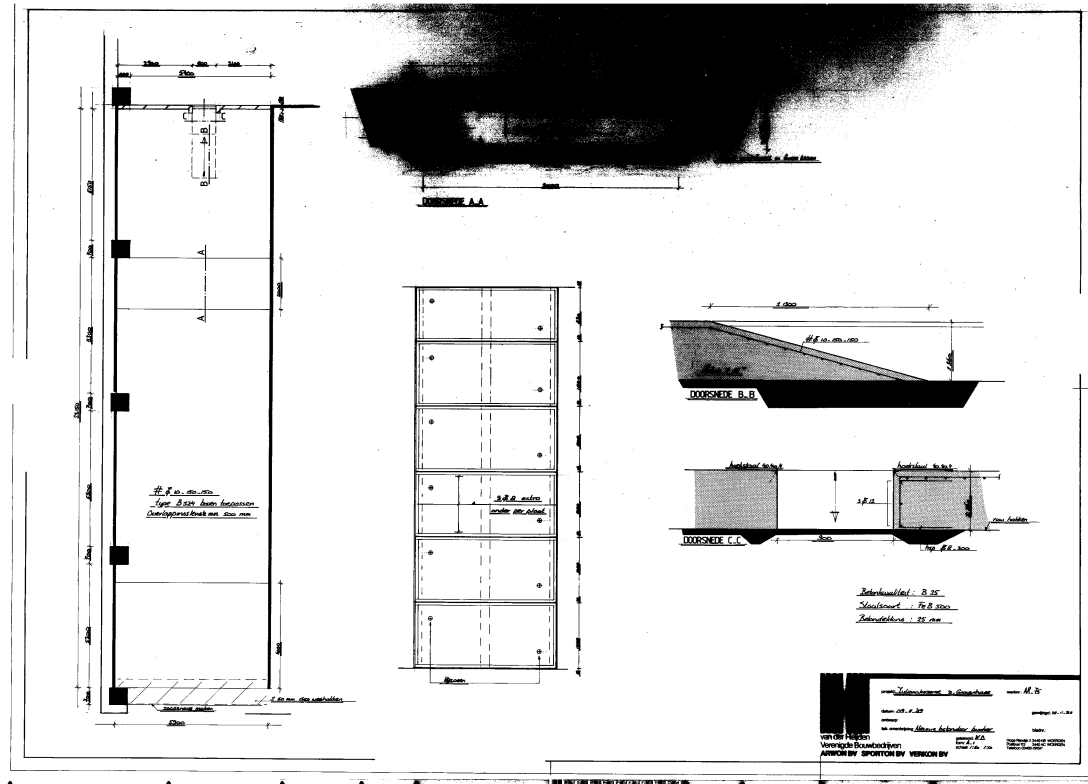
Aan het einde van de Koude Oorlog is de bunker nog een keer verbouwd. Deze verbouwing zal verband hebben gehouden met de verbindingfunctie, die de bunker op dat moment had en die gedurende de laatste fase steeds belangrijker werd. In 1986-1989 zijn nieuwe kabels voor de verbindingen aangelegd, waarvoor ook de bouwkundige structuur van het gebouw aanpassingen onderging. Aan de westzijde is voor de aanleg van de kabels een nieuwe kabelgoot aangelegd. Omdat het zware voorpantser de aanleg belemmerde, is op de bestaande vloer een ongeveer 36 cm dikke gewapend betonnen vloer gestort met een uitsparing voor de kabeldoorvoer. Ook aan de zuidzijde werden nieuwe kabels de bunker ingevoerd. Hiervoor moest wel een van de scheidingsmuren in de vleugel onder het bunkerdak worden afgebroken. Omdat hier de ondergrond minder sterk afgegraven was, deed zich hier niet het zojuist omschreven probleem voor. Door de aanleg van de kabels werd de bunker niet volledig gasdicht.

134.1986: Voorzieningen ten behoeve van het invoeren van telecommunicatiekabels aan westzijde van de bunker naar kelderruimte. (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

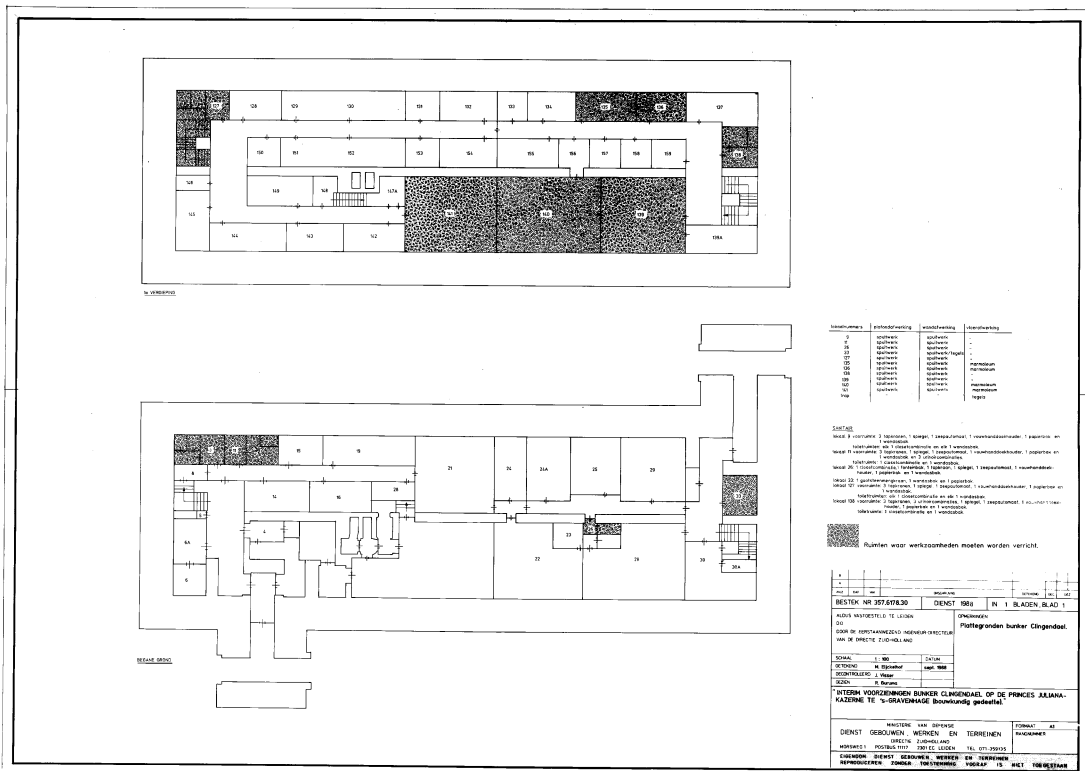
135.1986: Scheidingswand verwijderd in ruimte 095 (kelder zuidzijde) voor aanleg kabels naar ruimte 030. (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

136.1989: Nieuwe betonvloer voor kabels, ruimte 093. (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

1988: werkzaamheden

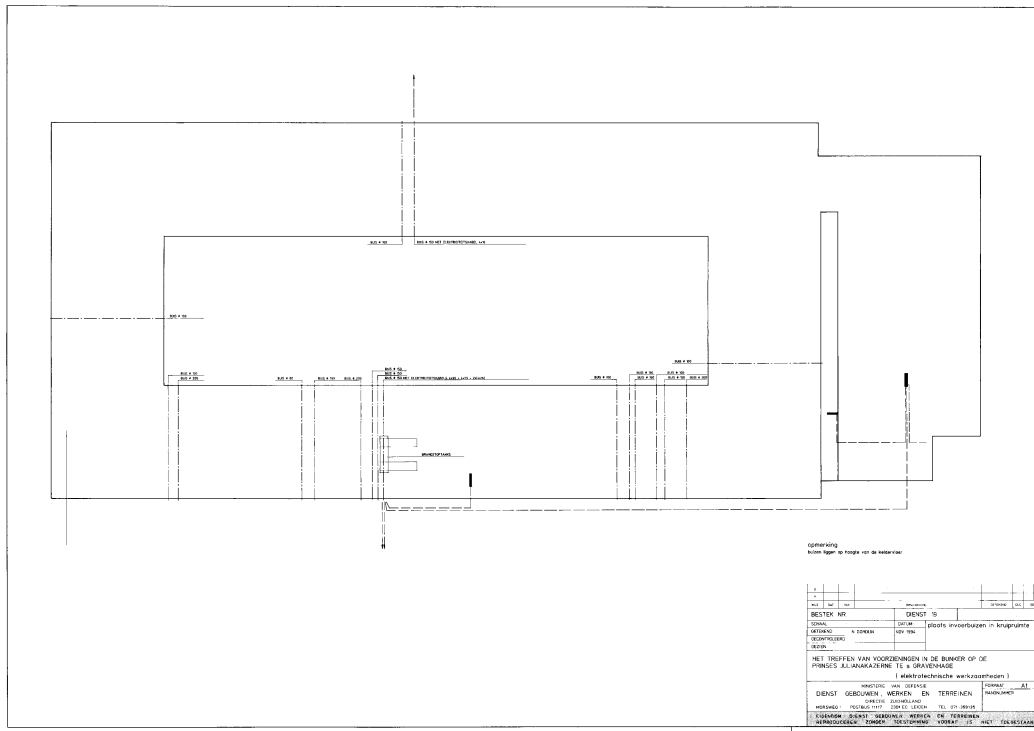
Bij deze verbouwing zijn meerdere werkzaamheden uitgevoerd. Dit betrof het vervangen van sanitair (tapkranen, fonteinbakken, spiegels, zeepautomaten, vouwhanddoekhouders, papierbakken, wandasbakken, closet- en uriniörcombinaties met wandasbakken) op de begane grond en eerste verdieping. Het mag duidelijk zijn dat in die tijd nog volop werd gerookt in de bunker. Daarnaast werden ook enkele ruimtes (009, 011, 026, 033, 127, 135, 136, 138, 139, 140, 141) voorzien van nieuw spuitwerk op de plafond en wanden. Dit geeft aan dat deze ruimtes na 1988 nog zijn gebruikt door de Oorlogsstaf BLS, in ieder geval tijdens de (waarschijnlijk) laatste CIMEX-/WINTEX-oefening in 1989. De trap aan de westzijde is voorzien van nieuwe tegels.

137.1988: Werkzaamheden (nieuw spuitwerk, marmoleum, sanitair) in diverse ruimten. (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

Begin jaren '90: Bouw kooi van Faraday

Begin jaren '90 was de Koude Oorlog ten einde en werd de bunker alleen gebruikt voor het onderbrengen van communicatiesystemen. In deze tijd (exacte jaartal is (nog) niet bekend) is de kooi van Faraday in ruimte 028 gebouwd. Hiervan zijn geen bouwtekeningen gevonden. In 1994 zijn in de kruipruimte extra leidingen aangebracht, wellicht waren deze leidingen noodzakelijk voor de bouw van de kooi van Faraday.

138.1994: Plaats invoerbuizen in kruipruimte. (Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB)

2019: instandhoudingsonderhoud

In april 2019 is instandhoudingsonderhoud uitgevoerd, de werkzaamheden betroffen alleen het buitenwerk. Dit was nodig omdat een behoorlijk aantal pannen van het dak waren gewaaid en de gootconstructie voor ca. 50% eraf was gevallen en het resterende deel behoorlijk verrot was. Hiervoor is de gootconstructie voor 90%, conform de oorspronkelijke tekeningen, vernieuwd en 3.000 van de 30.000 dakpannen vervangen. De gietijzeren hemelwaterafvoeren zijn vervangen door stalen hemelwaterafvoeren.

Tijdens inspectie bleek het metselwerk van beide observatietorens op het dak te zijn ontzet, waardoor een gevaarlijke situatie was ontstaan. Dit is tijdens de werkzaamheden ook vernieuwd. De luchtkoker, die vanuit de garage (ruimte 094) door de bovenliggende ruimte 162D naar het dak gaat, is verwijderde omdat het asbesthoudend materiaal bevatte.

Waarom de bunker is verlaten...

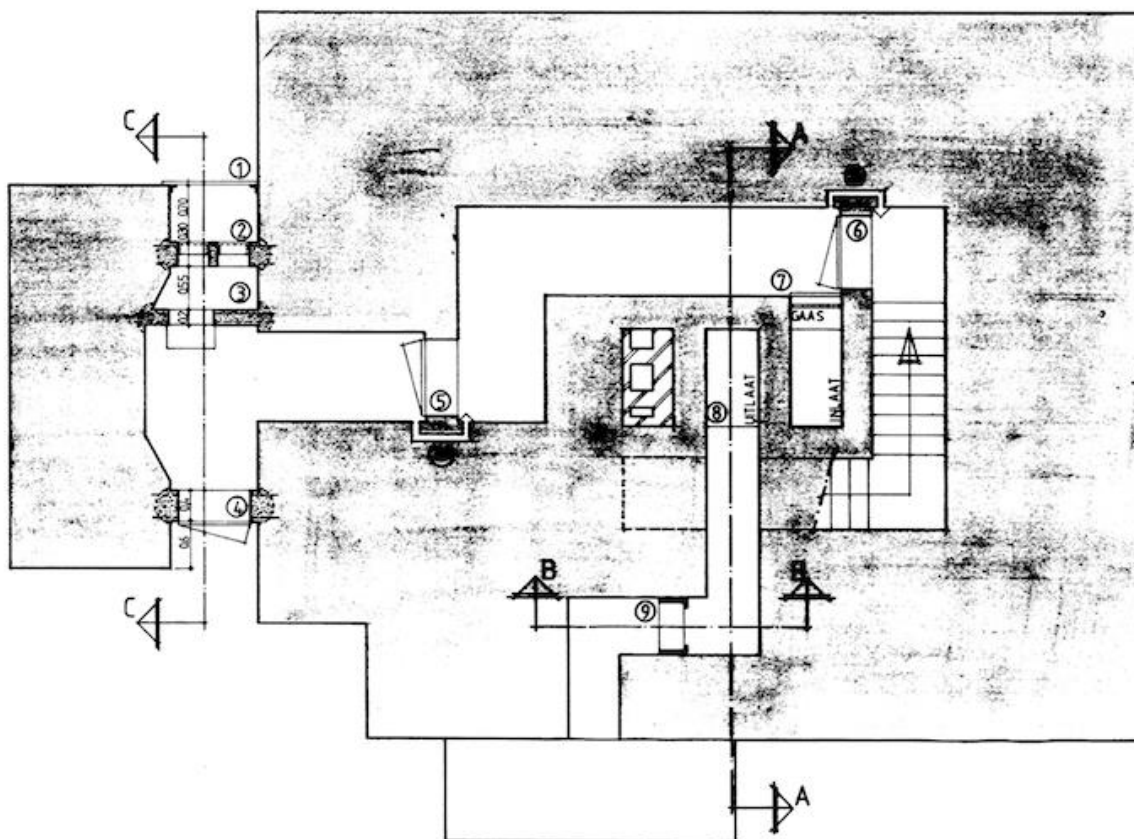
Waarom is de bunker Commandopost Clingendael uiteindelijk verlaten? Door deze vraag toe te lichten, kunnen de beweegredenen en argumenten worden begrepen waarom bepaalde beslissingen *wel* en *niet* zijn genomen, en bepaalde aanpassingen *wel* en *niet* zijn uitgevoerd.

Het korte antwoord is: Bij het ABC-bestendig maken van de bunker in 1976 en vermoedelijk ook bij het nieuwe EMPP-beleid van 1981 is de Julianabunker afgeschreven. Men heeft niet meer de investeringen gedaan om de Julianabunker aan te passen aan de nieuwe eisen van de dreiging en oorlogsvoering. Het gevolg is dat naar andere onderkomens is gezocht voor het verbindingscentrum en de Oorlogsstaf BLS. Enkele wijzigingen die daarna zijn uitgevoerd, laten ook zien dat de bunker was opgegeven als beveiligd onderkomen.

WOII-bunker

Commandopost Clingendael is een bunker die is gebouwd tijdens WOII. Zoals veel bunkers van WOII, werd deze bunker in de jaren '40, '50 en '60 gezien als bijzonder stevig. Daarom is deze aan het begin van de KO hergebruikt. Financiële middelen werden namelijk met name gebruikt voor de wederopbouw van het land. Defensie heeft getracht om de bunker functioneel te houden als beschermd onderkomen voor de Oorlogsstaf BLS en het verbindingscentrum vbdcen GV. Echter, er is een ommekeer in de geschiedenis van de bunker zichtbaar. De aanpassingen om de bunker bestand te maken tegen ABC-dreigingen bleken na 1976 niet uitvoerbaar. Dit plan is niet uitgevoerd en sindsdien blijkt uit meerdere maatregelen dat men niet meer het voornemen had om de bunker te laten functioneren als luchtdicht en beschermd onderkomen.

Dit is kenmerkend voor bunkers van de WOII die tijdens de KO zijn hergebruikt. In de KO was er de Wapenwedloop, waarin het wapenarsenaal zich sterk ontwikkelde met als hoogtepunt de allesvernietigende atoombom. Daar waar bunkers van de WOII eerst nog bijzonder stevig werden bevonden tegen WOII-bommen, werden ze in de jaren '60 en '70 verlaten omdat ze niet konden worden aangepast aan de nieuwe dreiging van oorlogvoering en wapens.

139. *Plattegrond 'nieuwe situatie', 1976, van de sluis op de zolderverdieping. Herkomst: Coll. Digitale bestanden RVB.*

Argumenten op de stelling dat de bunker in 1976 is afgeschreven

Bovenstaand plan representeert de ommekeer in het functioneren van de bunker Commandopost Clingendael. Het is een ontwerpplan uit 1976 van de Genie, en daarmee een militair ontwerp, waarin de sluis op de zolderverdieping ABC-bestendig zou worden gemaakt met nieuwe scherfvrije druk-gasdeuren aan de westzijde van de sluis, de bestaande twee gasdeuren worden verbeterd op gasdichting, gasdicht luik voor de luchtinlaatschacht, de gasdeuren voor de schachten in ruimte 020A zouden verbeterd gasdicht worden gemaakt, explosiekleppen, een afdichtingsplaat voor de rookkanalen, scherfwering en biologische en chemische voorfilters.

Het mag duidelijk zijn gezien de huidige situatie van de sluis op de zolderverdieping: dit plan is nooit uitgevoerd. Waarschijnlijk was het te complex om de bunker bestendig te maken tegen ABC-dreiging. De bunker was "ouwe muk". Zeer waarschijnlijk was het effectiever om een nieuwe bunker te bouwen die geheel ABC-bestendig was én voldeed aan moderne eisen aan militaire communicatieknooppunten. In de geschiedenis van de Julianabunker is dit punt in 1976 een ommekeer. Vanaf dit moment zijn aanpassingen en wijzigingen aantoonbaar waardoor de bunker niet meer luchtdicht bleef. De volgende argumenten laten zien dat de bunker vanaf 1976 is afgeschreven als beveiligd onderkomen voor de Koninklijke Landmacht.

1. Er is een alternatief onderkomen gevonden

Na 1976 is besloten dat nieuwe ABC-aanpassingen niet zouden worden uitgevoerd. Eind jaren '70 werd ook de nieuwe bunker onder flat 32 op de Frederikkazerne opgeleverd. Deze is daarna aangepast aan de nieuwe eisen aan militaire verbindingen, met rondom elke ruimte een kooi van Faraday, zodat het verbindingscentrum in december 1983 definitief kon verhuizen. Dit

lijken chronologisch oplopende stappen: een probleem doet zich voor, er wordt een oplossing gezocht en de beste oplossing wordt uitgevoerd.

2. *De sluis op de zolderverdieping is niet meer gasdicht*

In de sluis op de zolderverdieping, ruimte 204, bij de binnenste gasdeur richting de bunker, lopen er kabels en bedrading door een gat links van de deurpost van de gasdeur. Dit is een open gat in de muur, waardoor zowel de sluis als de bunker niet meer luchtdicht zijn. Het is niet bekend wanneer dit is aangelegd.

3. *De kast voor besmette kleding voldoet niet*

In de sluis op de begane grond, ruimte 004, zit een kast voor besmette kleding. Het is de bedoeling dat tijdens oorlogstijd de sluis in werking treedt en de personen die binnenkomen hun besmette kleding in deze kast zouden deponeren, om vervolgens te douchen en met schone kleding te bunker te betreden. De kast voor besmette kleding is echter relatief klein en van een ander ontwerp vergeleken met andere Koude Oorlog-bunkers. In andere bunkers is er sprake van een koker die dieper is. De besmette kleding wordt erin gedeponeerd en er wordt mogelijk een laag zand overheen gelegd om het radioactief materiaal af te dekken. Opvallend aan deze bunker is dat het een relatief grote bunker is, waar tijdens oorlogstijd veel bemanning een onderkomen zou hebben, en daarom ook twee douches in de sluis. De kast voor besmette kleding is dan echter opvallend klein van formaat. Het is ons vermoeden dat deze kast, aangebracht in 1964, een tijdelijke kast is geweest en tijdens latere aanpassingen zou

moeten zijn vervangen door een diepere koker die ABC-bestendig zou zijn. De reden dat deze kast nooit is vervangen, is omdat de bunker nooit meer ABC-bestendig is gemaakt en al vanaf 1976 is afgeschreven.

4. *De kelderruimte is niet meer gasdicht na de aanleg van nieuwe verbindingskabels*

In de kelderruimte, in de bunkerschil aan de zuidzijde van de bunker, liggen verbindingskabels die hier de bunker verlaten. De bruine kabels en bruine afdichtingen zijn ouder, vermoedelijk van de jaren '70, en de doorgang door de bunkerschil van deze kabels is goed afgedekt en luchtdicht gemaakt. De blauwe kabels met pur-afdichting zijn nieuwere kabels, vermoedelijk van de jaren '80 en '90. De doorgang door de bunkerschil van de nieuwe kabels is onzorgvuldig gedicht met purschuim, waardoor de afdekking niet luchtdicht is. Dit is zichtbaar in de voorbunker, in ruimte 095, op de afbeelding hiernaast. Hier is zichtbaar hoe de doorgang van de oudere kabels met een kap en bruine afdichting luchtdicht is gemaakt. Toen de doorgang van nieuwe verbindingskabels werd aangelegd, was dit blijkbaar niet meer noodzakelijk.

5. *Het nieuwe EMPP-beleid vraagt om een oplossing*

Het EMPP-beleid (Electro Magnetische Puls Protectie) is ook een belangrijke achtergrond van de reden waarom de bunker na 1976 niet meer is aangepast. Begin jaren '70 kreeg men meer belangstelling voor de effecten van een EMP. EMP is het effect van een kernwapenexplosie. De gevolgen van EMP zijn bijvoorbeeld schade en uitval van vitale elektronische en communicatiesystemen. Daarom moesten deze worden beschermd. Er was in die tijd nog geen defensiebreed EMPP-beleid. Elke betrokken instantie mocht zijn eigen richtlijnen hanteren. De Landmacht en PTT gebruikten EMP-beveiligde NCO's van 3mm dik cortainstaal.

De Werkgroep Statistische Onderkomens in de National Sector besloot op 15 januari 1981 dat onder andere de Julianabunker een essentieel onderkomen was en daarom beschermd diende te worden tegen EMP. Dit bleek niet haalbaar in deze gedateerde bunker. Men heeft wel besloten om de verbindingen te beschermen tegen EMP in de kooi van Faraday in ruimte 028. Een belangrijk verschil is dat de bunker dus niet ABC-bestendig is gemaakt, en de afzonderlijke ruimtes ook niet EMP-bestendig zijn, maar het communicatieknooppunt met de kooi van Faraday wel EMP-bestendig is gemaakt.

Voordat het verbindingscentrum eind 1983 verhuisde naar de bunker op de Frederikkazerne, is in elke ruimte van deze nieuwe bunker een kooi van Faraday aangebracht. Het verbindingscentrum verhuisde naar een nieuw onderkomen dat geheel was aangepast aan de moderne eisen en richtlijnen van militaire communicatie.

b. Categorisatie oorlogsonderkomens

De werkgroep heeft de voor bescherming in aanmerking komende oorlogsonderkomens gecategoriseerd conform de in het "Memorandum betreffende de bescherming van installaties van het AVKL tegen effecten van Electromagnetische Puls" (uitgave van het CVKL uit 1976) gehanteerde indeling in essentiële (kritische) objecten en niet-essentiële (niet-kritische) objecten.

Criteria die gehanteerd worden voor dit onderscheid zijn o.m. locatie, functie en het belang van de verbindinginstallaties in de onderkomens.

Bij de programma's van eisen voor deze twee categorieën onderkomens worden eveneens twee klassen beschermingsnormen aangehouden.

De beschermingsnormen voor onderkomens van het AVKL dienen minimaal gelijk te zijn aan die van de commandoposten waarvoor zij functioneren.

De Werkgroep heeft de diverse oorlogsonderkomens geïnventariseerd en verdeeld in twee categorieën:

- (1) Categorie 1: essentiële onderkomens;
- (2) Categorie 2: niet-essentiële onderkomens.

140. Verklaring van de Werkgroep Statische Onderkomens in de National Sector, 15 januari 1981. Herkomst: Historische Collectie Verbindingsdienst, Amersfoort.

6. De Oorlogsstaf BLS kreeg een reserve oorlogscommandopost

Begin jaren '80 werd de NTC-bunker op de Prins Willem Alexanderkazerne in Gouda de reserve-oorlogscommandopost van de Oorlogsstaf BLS. Wellicht dat dit een alternatief was op de gebrekkige Julianabunker die niet meer voldeed en eigenlijk was afgeschreven. De Oorlogsstaf wijzigde bovendien van karakter en werd 24/7 operationeel, en deze nieuwe Operationele Oorlogsstaf BLS kreeg in 1995 een beveiligd onderkomen in de Frederikkazerne.

Ook veranderde de dreiging. Het gevaar van een inval over land of een luchtoorlog op Nederland werd kleiner. Commando's en oefeningen konden ook op kantoor of in crisiscentra worden uitgevoerd, en hoefde niet meer in beveiligde onderkomens (bunkers) te worden uitgevoerd. Waarschijnlijk is Commandopost Clingendael na de laatste CIMEX/WINTEX oefening begin jaren '90 niet meer gebruikt door de Oorlogsstaf BLS.

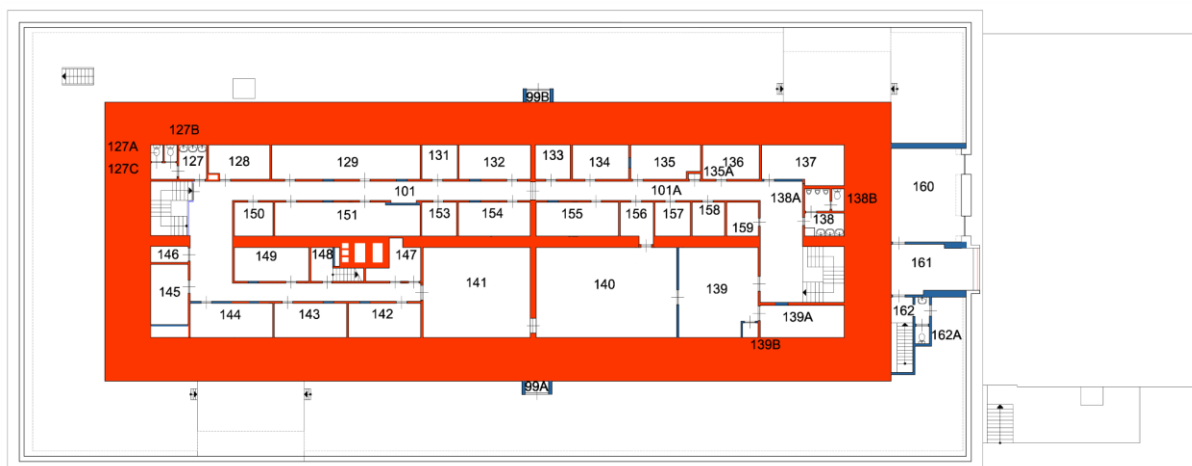
FASERINGSPLATTEGRONDEN

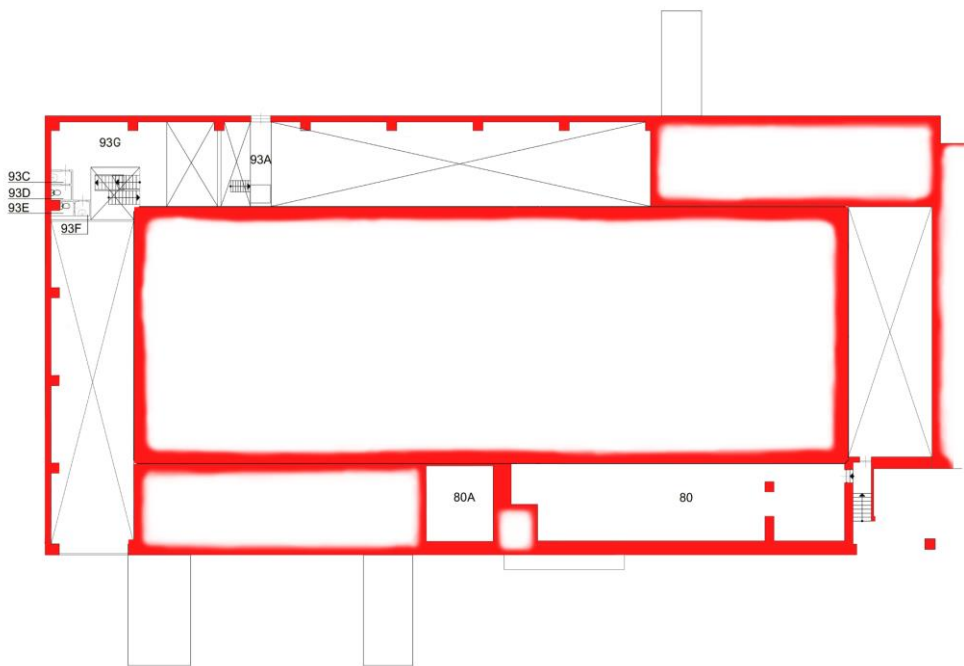
LEGENDA

- FASE 1: zomer/najaar 1942
- FASE 2: zomer/najaar 1942
- FASE 3: najaar 1942/begin 1943
- FASE 4: maart 1943
- FASE 5: 1943
- FASE 6: eind 1943/1944
- FASE 7: Koude Oorlog

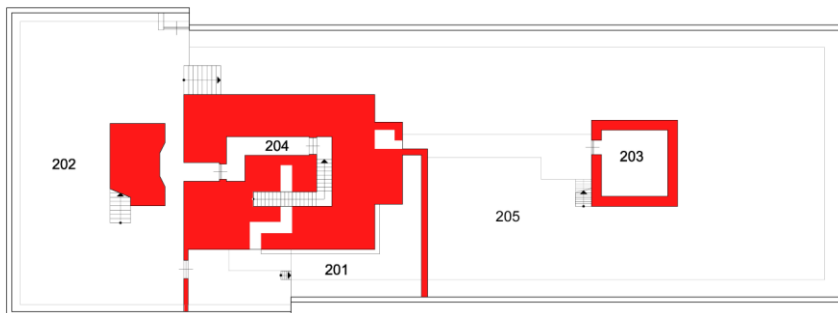
141. Begane grond

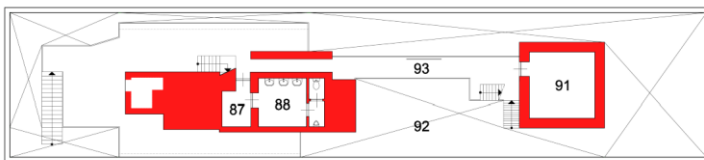
142. Eerste verdieping

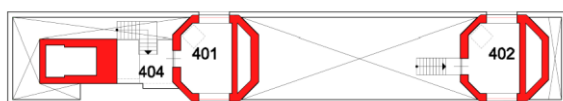
135. Tussenverdieping. Hier zijn in tegenstelling tot de andere plattegronden geen bouwfases aangegeven.

136. Tweede verdieping

137. Derde verdieping

138. Vierde verdieping

LEGENDA

- FASE 1: zomer/najaar 1942
- FASE 2: zomer/najaar 1942
- FASE 3: najaar 1942/begin 1943
- FASE 4: maart 1943
- FASE 5: 1943
- FASE 6: eind 1943/1944
- FASE 7: Koude Oorlog

OVERZICHT VAN DE MEEST BIJZONDERE BEWAARDE INTERIEURONDERDELEN

De bunker Commandopost Clingendael is uiteindelijk 70 jaar in gebruik geweest. Door de vele verbouwingen en aanpassingen zijn er nog weinig vaste en losse interieuronderdelen uit de Tweede Wereldoorlog bewaard gebleven. De interieuronderdelen die nog aanwezig zijn, zijn vooral van de Koude Oorlog. Veel interieuronderdelen zijn onlosmakelijk met de bunker verbonden en vertellen juist het verhaal van de bunker, en laten de historische gelaagdheid zien, veel beter dan steen en beton.

Hieronder worden de meest bijzondere losse en vaste interieuronderdelen van de bunker Commandopost Clingendael genoemd, opgedeeld in WOII- en KO-interieuronderdelen.

Ter illustratie en ondersteuning, zijn hieronder afbeeldingen van enkele interieuronderdelen bijgevoegd. Veel interieuronderdelen worden echter ook al besproken en zijn ook afgebeeld in Deel 1 en/of Deel 2 van dit rapport.

Wat zijn de meest bijzondere interieuronderdelen van Commandopost Clingendael?

Tweede Wereldoorlog

- Een groot deel van de deurkozijnen en deuren in de keukenbunker.

- Een groot deel van de deurkozijnen van de hoofdbunker. De deuren zijn van de KO.

- De gasdeuren van de keukenbunker.

- Twee schietgaten bij de zuidelijke ingang van de hoofdbunker, twee schietgaten bij de noordelijke ingang van de hoofdbunker en twee schietgaten in de keukenbunker.

- Diverse gasdeuren in de hoofdbunker: enkele bij de gassluis in ruimte 004 en 004A op de begane grond van de hoofdbunker, in ruimte 017, 018 en 020A, halverwege de gang op de eerste verdieping en in de gassluis op de zolderverdieping. Extra bijzonder zijn de gasdeuren tussen ruimte 018 en 020 en de gasdeur voor de luchtuitslaatschacht in ruimte 020A, omdat hierop nog de Duitse benaming van de achterliggende ruimte opstaat.

- De schachten van de luchtbehandelingsinstallatie in ruimte 020A tot aan de zolderverdieping.

- De luchtbehandelingskanalen van het luchtbehandelingssysteem in de keukenbunker. Dit is het witte buizensysteem dat aan het plafond hangt. De luchtbehandelingsinstallatie zelf stamt van de KO.

- Het luchtbehandelingskanaal in ruimte 139A is nog origineel van WOII.

- De beide trappen van de hoofdbunker naar de eerste verdieping, waarbij ook de leuningen en bij de oostelijke trap de eikenhouten dektreden en de betegeling van de stootborden stammen uit WOII.

- De hardstenen plaat in ruimte 101A, bovenaan de trap. Tezamen met de trappen laat deze plaat zien dat de bunker tijdens WOII tenminste enige luxe afwerking had.

- Waarschijnlijk de kleurafwerking met opschriften op een groot deel van de wanden van de bunker, zij het dat deze verborgen zijn achter latere afwerkingslagen.

- De ijzeren hekwerken en trapleuningen op de zolderverdieping, onder het bunkerdak.

- Mogelijk een deel van de afwerkvloeren, met name in de gangen 005, 013, 101, 030 en een deel van ruimte 004.
- Twee overdrukventielen zijn nog uit WOII en niet in de KO vervangen, en bevinden zich in ruimte 009 en 011. In ruimte 104, en nog op enkele andere plekken in de keukenbunker, is een overdrukventiel uit WOII geplaatst op een Duitse luchtafvoer.

- De sanitaire inrichting van ruimte 88, op de zolderverdieping, inclusief de toiletten, wasbak, deuren en tegels.

- In ruimte 028, bij de noordelijke ingang, zijn nog tegels zichtbaar, en een dubbele laag tegels. Hieronder zitten waarschijnlijk tegels van de sanitaire voorziening van het appartement van Seyss-Inquart. De kooi van Faraday, wat een bijzonder overblijfsel van de KO is, belemmert verder onderzoek.
- De olievoorradadvaten in de voorbunker, gebouwd in 1943.

- De ovens en douche-installatie in ruimte 003.

- Het werkblad met de planken erboven in de keukenbunker stammen zeer waarschijnlijk nog uit de WOII.

- De route met klimtrappen, katrol en luik vanaf ruimte 093B naar de zolderverdieping, wat diende om tijdens WOII munitie te vervoeren naar de zolderverdieping.

- De schoorsteen en het rookgaskanaal vanaf ruimte 018 naar de schoorsteen op het dak.

- De twee inscripties in het beton in ruimte 80A die de datum van voltooiing van de voorbunker weergeven, namelijk 15-3-1943.

- Camouflageschilderingen aan de buitenzijde van de overwelfde uitgang aan de noordzijde, ruimte 134B. Dit is de enige camouflage van WOII die is overgebleven in/op de bunker.

Koude Oorlog

- De luchtklokken (overdrukventielen) zijn op verschillende locaties in de bunker te vinden, en zijn afkomstig uit de WOII en waarschijnlijk aangebracht bij de verbouwing in 1948. Hier horen ook de kokers bij die op verschillende plekken door de bunkerschil zijn aangebracht en de verbinding vormen tussen de overdrukventielen en de buitenlucht. De luchtdrukventielen zijn op strategische plekken aangebracht rondom de ingangen aan de noordzijde en zuidzijde van de hoofdbunker, de nooduitgang, de ingangen van de keukenbunker, de sluis op de zolderverdieping, toiletten en de keuken. Via de overdrukventielen werd de luchtdruk bij de entree van de bunker geregeld en werd ook vieze lucht afgevoerd van bijvoorbeeld de toiletten en de keuken.

- De nooduitgang aan de noordzijde van de bunker, tussen ruimte 034 en 034B. Dit is het geheel van de bunkerdeur, de dikke tussenmuur waarin de deur hangt en het overdrukventiel (vermoedelijk opgehangen omstreeks 1948).

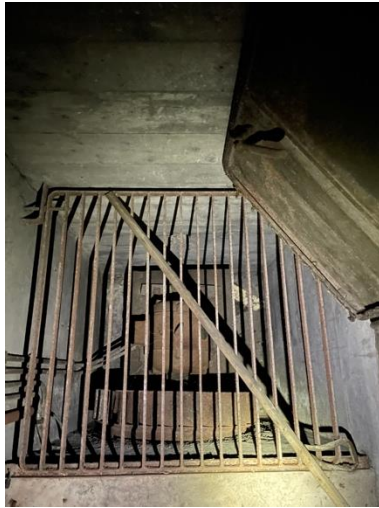

- De installaties in ruimte 017, 018, 020, 020A, 106, 108, 111, 99A, 99B en de kelderruimte. De inrichting van de machinekamer (ruimte 017, 018 en 020) stamt grotendeels uit de periode rond 1958, evenals de installaties in de keukenbunker (ruimte 106, 108 en 111). Deze vormen een zeer wezenlijk onderdeel van het functioneren van het gebouw gedurende de Koude Oorlog. Voor een meer gedetailleerde beschrijving wordt verwezen naar de beschrijving van de installaties in dit rapport.

Met name de volgende interieuronderdelen zijn bijzondere overblijfselen:

- De luchtbehandelingskanalen van ruimte 020A inclusief gasdeuren, rooster, valluik, ventilator, stoffilters en schachten, de ventilatoren en kanalen in ruimte 020 en de ventilator(en) in de kelderruimte. Hierbij behoren ook de kasten voor luchtuitlaat in ruimte 021 en 031E en de luchtventilator met handbediening in ruimte 140.

- De twee filterkasten, buizen, twee dieselmotoren en twee generatoren in ruimte 020;

- De luchtbehandelingskanalen, gasventilatoren en koolstoffilters in ruimte 020;

○ De stoffilters en ventilatoren in de kasten 99A en 99B;

○ De schakelkasten in ruimte 020;

- De stoppenkasten/elektrakasten in ruimte 020

- De vier olietaten en twee watertaten in ruimte 018 en 020, met bijbehorende installaties;

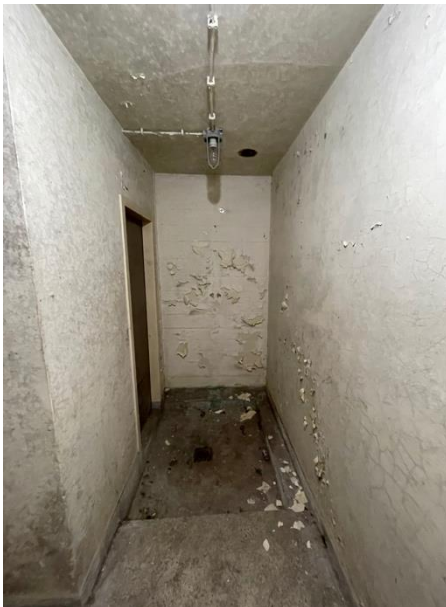
- De luchtbehandelingsinstallaties in de keukenbunker, in ruimte 106 en 111;

- De waterbronnen in ruimte 020 en 108, en de verdwenen waterbron in ruimte 018 die er nog in de grond moet liggen.

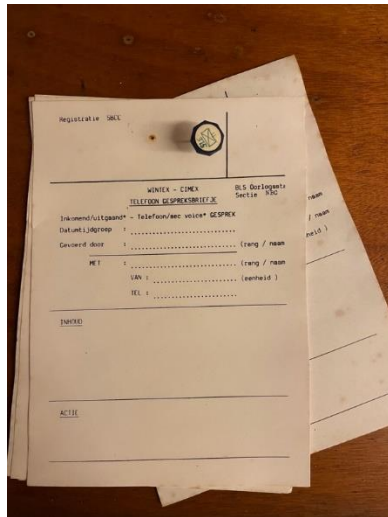
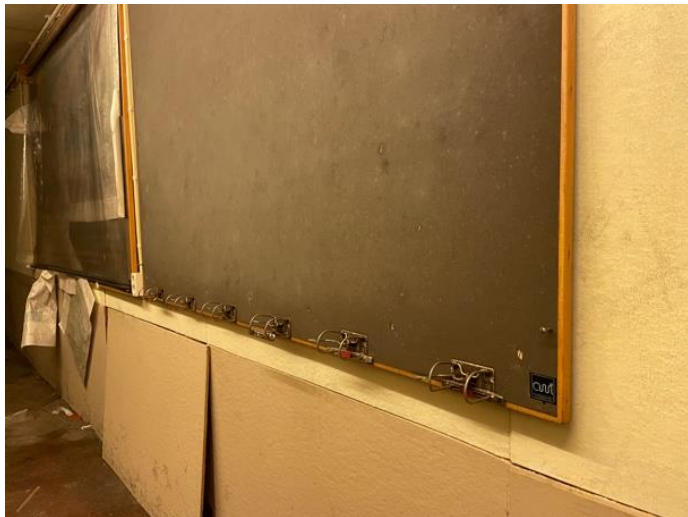
- Een zeer karakteristiek element uit de KO wordt gevormd door de ontsmettingsruimte, die is gerealiseerd ter plaatse van de oorspronkelijke stookruimte en een deel van de oorspronkelijke toegangsconstructie uit WOII. Voor meer details wordt hier verwezen naar de beschrijving van de ruimten 004 en 004A. Het geheel van gasdeuren (deels van WOII), douches en de koker voor besmette kleding is redelijk gaaf bewaard gebleven en typerend voor de ABC-aanpassingen (atomair, biologisch en chemisch) gedurende de KO.

- In de keukenbunker heeft men in de KO-periode de oorspronkelijke keuken vervangen door nieuw keukenapparatuur (fornuizen en kookbakken). Inmiddels zijn keukens in deze context uit de eerste periode van de KO zeldzaam geworden. Voor een meer gedetailleerde beschrijving wordt hier verwezen naar de beschrijving van de ruimten 107 en 110.

- Op de begane grond en eerste etage van de hoofdbunker staat verschillende losse en vaste interieuronderdelen die herinneren aan de functie van de bunker als verbindingcentrum en commandobunker. Dit zijn kwetsbare objecten, maar ook zeer bijzondere interieuronderdelen die het verhaal van de bunker vertellen en verbeelden, en daarom onlosmakelijk verbonden zijn aan de bunker.
 - Een zeer karakteristiek element uit de Koude Oorlog in deze bunker zijn de nog aanwezige landkaarten aan de wanden en de verschillende borden waarop acties en aantekeningen van oefeningen zijn aangebracht. De kaarten verwijzen naar de belangrijke functies van de ruimtes als commandoruimte. De rails waar de landkaarten aan hangen/hingen zijn nog aanwezig, net zoals de lichtbakken aan de muren die op de kaarten zijn gericht. Deze bevinden zich o.a. in ruimtes 140, 141, 145 en 151. De kaarten zijn kwetsbaar en aangetast door schimmel. Het zijn ook prikboards en whiteboards, de rollers waaraan kaarten hingen en de ordners die aan een prikboard hangen, evenals formulieren die tijdens de CIMEX-WINTEX-oefeningen zijn gebruikt en nog aanwezig zijn in de bunker.

- Het zijn allerlei type stopcontacten en aansluitingen voor verbindingen, vaak nog met codes en bestemmingen erbij of erop vermeld, of een verwijzing naar de PTT. Deze onderdelen verbeelden de communicatiefunctie van de bunker in een andere tijd, met telexen, unieke telefoonlijnen en honderden/duizenden verbindingen.

- Ook is er nog diverse apparatuur aanwezig, waaronder een telefoonkast, verbindingstelefoons, een telexapparaat en andere apparatuur, en aanverwante apparatuur zoals de haakjes waaraan telexberichten werden opgehangen. Dit is geen doorsnee apparatuur. De telefoons bijvoorbeeld zijn typische toestellen van de verbindingdienst die in verbinding staan met slechts één ander toestel voor een snelle en effectieve communicatie die nooit in gesprek is. Ook deze apparatuur laat de verbindingfunctie van de bunker zien.

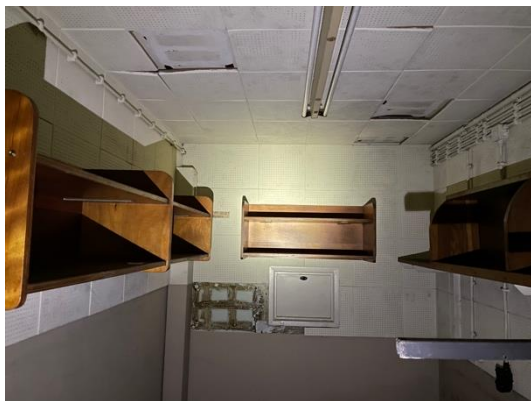

- De wand- en plafondafwerking bestaat in sommige ruimtes uit zachtboard platen voor een betere akoestiek. Dit is kenmerkend voor KO-objecten en ook in deze bunker uitvoerig aanwezig.

- Het meubilair dat nog in de bunker staat, is ook kenmerkend, met klaptafels, stoelen, andere werktafels, wandkasten (sommige met codes en afdelingsnamen) en kapstokken. Deze zijn grotendeels aangebracht in 1964, en de stootwanden bij de aanpassingen van eind jaren '80.

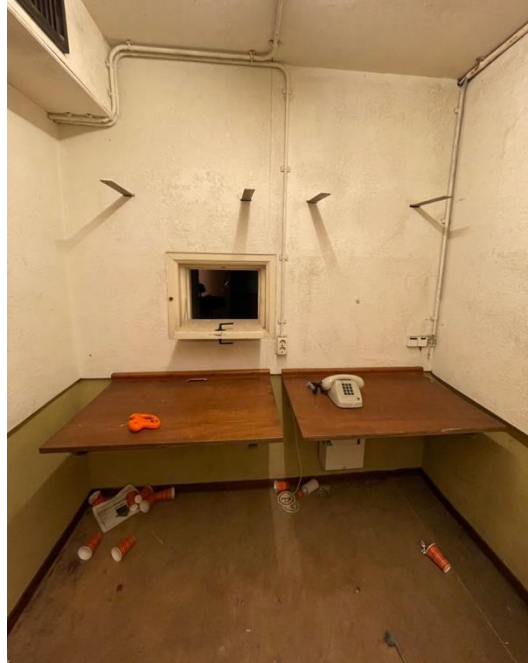

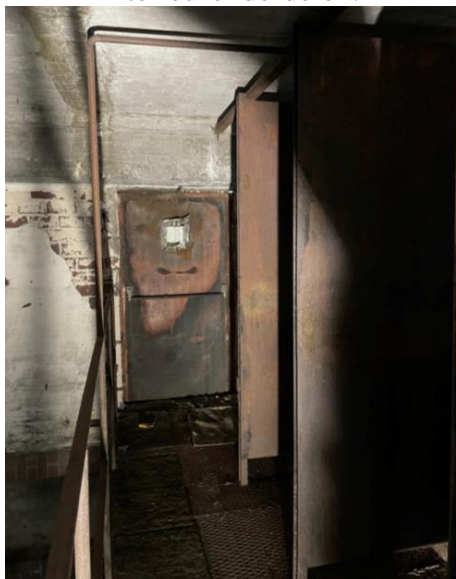
- De kluis in ruimte 040 om codes en geheime documenten veilig te bewaren.

- De vele doorgeefluiken tussen ruimtes waartussen belangrijke berichten werden gegeven. Het geven van uitgeschreven boodschappen via deze doorgeefluiken was de snelste manier, maar ook de meest effectieve manier tijdens een oorlogssituatie wanneer praten onwenselijk was, zodat emoties onder controle konden worden gehouden. Een bericht over een atoombom moest bijvoorbeeld snel en effectief worden overgebracht, en niet rennend of vol emotie.

- Van het gebruik van de Defensie Schietvereniging is de bar op de begane grond nog aanwezig, de bijzondere schiettoeren en staan alle drie de kogelvangers nog op hun plaats. Met name deze schiettoeren met twee rijen boven elkaar en de drie kogelvangers zijn zeer bijzondere objecten en herinneren aan dit gebruik van de bunker. Achter de kogelvanger op de rondgang op de eerste verdieping aan de westkant van de bunker, ligt een berg afval bestaande uit de wand- en vloerbekleding van deze schietbanen, waar de originele bekleding nog tussen zit voor eventuele analyse. Ook de noordwand van ruimte 093B, met de nooduitgang en ventilatorroosters zijn bijzondere interieuronderdelen.

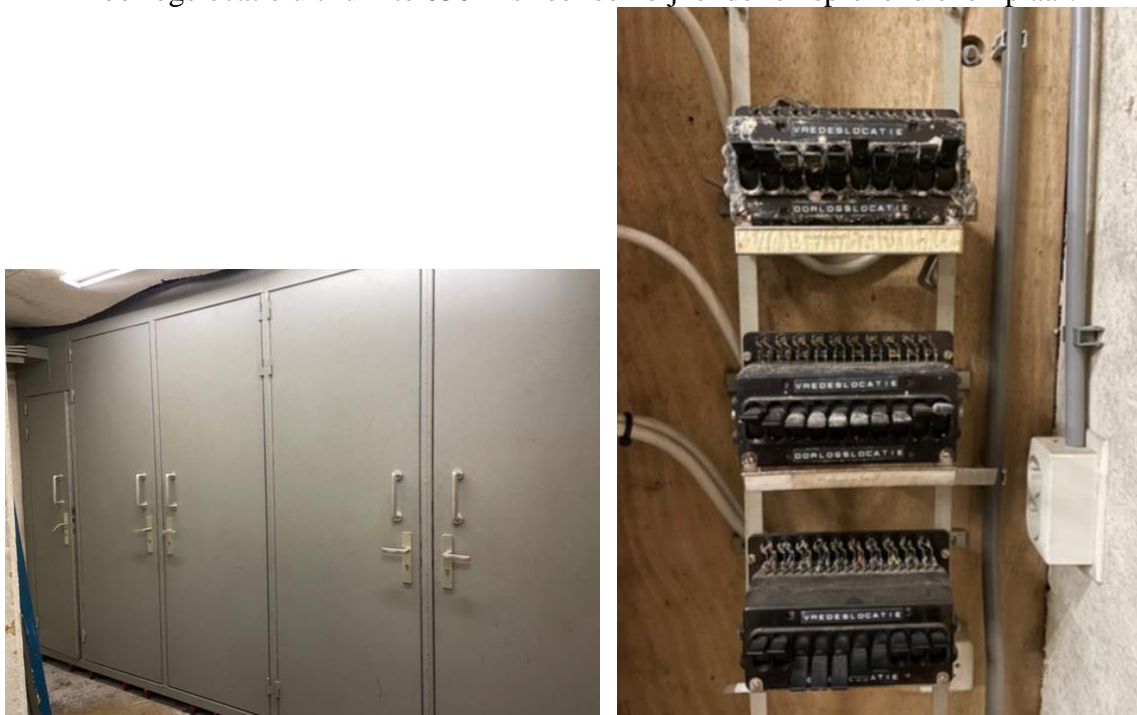

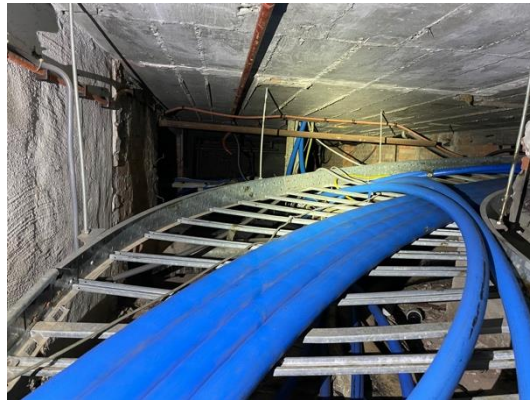
- De kooi van Faraday in ruimte 028 is het meest recente, zeer karakteristieke nog aanwezige element van de KO. In de kooi zijn nog de serverkasten van het NAFIN-netwerk aanwezig, evenals andere serverkasten, een bureau, bureaustoel en computer, evenals documenten, die de communicatiefunctie van de bunker aan het einde van de KO en daarna laten zien. De kooi weerspiegelt niet alleen het gebruik van de bunker vanaf begin jaren '90 als communicatieknooppunt, maar is ook erg belangrijk vanwege de functie van de kooi, als overgebleven element van atoomdreiging en moderne oorlogsvoering.

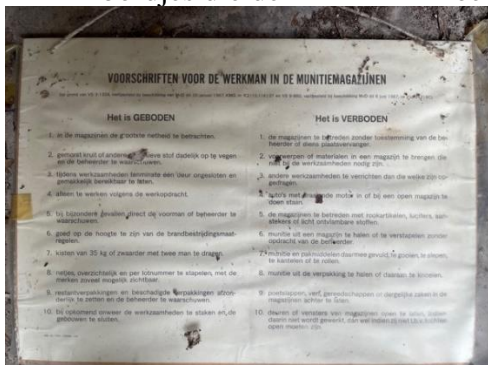
- De schakelkasten + schakels in ruimte 030B herinneren aan de functie van de bunker als belangrijk communicatieknooppunt. Met name de schakelaar voor vredes- en oorlogslocatie uit ruimte 030B is zeer een bijzonder en sprekend exemplaar.

- De verschillende verbindingkabels en kabelgoten in de kelderruimte die lopen vanaf ruimte 030 in de westelijke en zuidelijke richting, vertellen ook het verhaal van het communicatieknooppunt, inclusief de kabels die de bunkerwand doorgaan richting ruimte 095 en vanuit hier de bunker verlaten.

- Het bordje “Voorschriften voor de werkmans in de munitiemagazijnen” en de rode bordjes die de “maximale hoeveelheid ontplofbare stof” aanduiden in de voorbunker.

- De rubberen koker in ruimte 131, welke is aangelegd door de dikke bunkerschil, waardoor een kabel liep richting een antenne op de oostelijke toren, inclusief het zicht vanaf ruimte 162C in de koker, waardoor de dikte van de bunkerschil te zien is.

- De sleutelkast inclusief sleutels, welke momenteel in ruimte 028 staat.

- Het gaas in de wand rondom ruimte 025. Deze kooi van Faraday, aangelegd omstreeks 1970, moest voorkomen dat de radiokamer die hier was gevestigd zou kunnen worden afgeluisterd. De kooi weerspiegelt het belangrijke gebruik van de bunker begin jaren '70 als communicatieknooppunt.

- De deuren van de ruimtes in de hoofdbunker, waarvan op sommige ook nog de functie tijdens de KO staat.

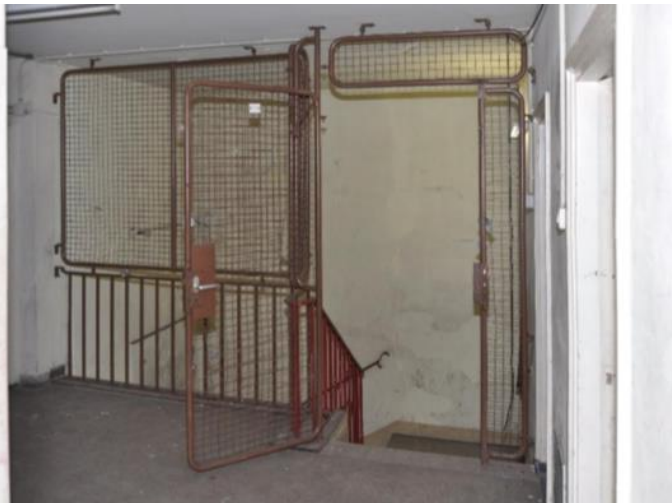
- De stopcontacten en kabels in ruimte 91 en 203, die laten zien dat deze ruimtes ook een verbindingfunctie hebben gehad tijdens de KO.

- Het hekwerk in ruimte 005 wat de toegang gaf tot het achtergelegen verbindingcentrum vbdcen GV, inclusief de knoppen aan beide kanten om de deur te openen.

- De twee bruine toegangshekken tot de eerste verdieping, die de eerste verdieping konden afsluiten.

- De verschillende bordjes en aanwijzingen die in de bunker aanwezig zijn op deuren en aan wanden, en de dreiging van de Koude Oorlog laten zien.

De afbeelding rechts is een WOII-deur uit de keukenbunker, maar met een bijzonder opschrift van de KO.

- De twee bunkerdeuren van de twee entrees van de voorbunker.

WAARDESTELLING

In opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf is er een waardestelling opgesteld voor Commandopost Clingendael te Wassenaar. De aanleiding is het voornemen van verkoop van Commandopost Clingendael. De bunker is gebouwd in 1942/1943 tijdens de Tweede Wereldoorlog (WOII) als beschermd onderkomen en commandopost voor de hoogste twee nazi's in bezet Nederland en hun staf: Arthur Seyss-Inquart, de Rijkscommissaris van bezet Nederland; en vermoedelijk voor Hanns Albin Rauter, de hoogste SS-er in bezet Nederland.

Vrijwel direct na WOII is de bunker in gebruik genomen door de Koninklijke Landmacht als beschermd onderkomen voor de verbindingdienst en de Oorlogsstaf BLS. Ook na de Koude Oorlog (KO) is de bunker nog gebruikt als beschermd communicatieknooppunt.

Commandopost Clingendael is tot 2013 in gebruik geweest. Het is het beleid van het Rijksvastgoedbedrijf om overtollig vastgoed af te stoten. Om duidelijkheid te verschaffen over de precieze cultuurhistorische waarde van Commandopost Clingendael is deze cultuurhistorische waardestelling opgesteld.

De waardestelling is onderdeel van het bouwhistorisch onderzoek met ruimteboek van Commandopost Clingendael uit 2021. Bij de waardestelling is ervan uit gegaan dat er twee relevante perioden zijn: de eerste periode betreft de Tweede Wereldoorlog en de tweede periode betreft de Koude Oorlog. Zoals in het bouwhistorisch onderzoek van 2021 al is beschreven, zijn deze periodes duidelijk te onderscheiden in de historie van de bunker, duidelijk afgebakend en zonder overlapping. Eigenlijk is er ook nog een derde periode: het gebruik na de KO. Omdat er geen duidelijke scheiding is te leggen tussen de KO en de periode na de KO, en het gebruik van de bunker na de KO minimaal is, maar zeker belangrijk, is deze derde periode opgenomen in de waardestelling van de KO.

De waardestelling is gebaseerd op de Richtlijnen Bouwhistorisch onderzoek 2009, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen hoge, positieve en indifferente waarde.

Ir. A. Viersen, MA C. Cramer, MA R. Noorlander
Amsterdam, augustus 2021

Waardestelling Tweede Oorlog

Contextuele waardestelling

De opzet van de bunker met een gecombineerde functie is zeer bijzonder. Het combineren van totaal verschillende functies in één bunker is ongebruikelijk. Om de kwetsbaarheid te beperken is het bij de vestingbouw in deze periode de regel om de functies zo veel mogelijk in afzonderlijke bunkers onder te brengen om zodoende bij een voltreffer de schade te beperken. Hier is dit niet het geval en heeft samenvoegen vanuit defensief oogpunt alleen maar nadelen. Dat hier vermoedelijk politieke redenen een belangrijke rol zullen hebben gespeeld, maakt het gebouw uniek. Enerzijds in de richting van de Nederlandse bevolking als machtsvertoon en anderszijds ook als gebaar van onafhankelijkheid en macht binnen het Duitse bestuurlijke krachtenveld. Voor zover bekend is een dergelijk gebouw nergens anders in Europa op deze wijze tot stand gekomen.

Het gebouw is behalve als voorbeeld van een zeer zwaar uitgevoerd verdedigingswerk en schuilplaats dan ook van belang als uitdrukking van de Duitse macht en als resultante van de chaotisch polycratische machtstructuur van het Derde Rijk. Functioneel gezien was de bunker behalve als geplande verblijfplaats bij luchtaanvallen ook bedoeld als noodzetel voor het civiele bestuur (de staf van de *Reichskommissar Seyss-Inquart*) tijdens een eventuele aanval op Den Haag. Tevens was er het verblijf voor zeer waarschijnlijk HSSPF H.A. Rauter (*Generalkommissar für das Sicherheitswesen*), die in geval van een aanval de verdediging zou gaan leiden. Verder was het grootste deel van de bunker ingericht als bomvrij legeringsgebouw, dat in staat moest worden geacht gedurende langere tijd bescherming tegen aanvallen te bieden. Nergens anders heeft men ervoor gekozen om de passieve luchtverdediging (*Luftschutz*) te combineren met een actieve verdediging (versterkte legering en hoofdkwartieren).

Bij de voorbeelden waarbij dit wel het geval was, maakte men gebruik van een bestaande *Luftschutzbunker*, zoals de in 2014 gesloopte *Luftschutzbunker* aan de Rüttscherstraße/Försterstraße in Aken, waar de *Stadtcommandant* van Aken zijn laatste hoofdkwartier had. Juist bij de onderzochte bunker was het driedubbele gebruik in het ontwerp geïntegreerd, al heeft dit wel geleid tot enige improvisaties tijdens de bouw, die uiteindelijk het unieke karakter van het bouwwerk onderstrepen. Een dergelijke opzet is, voor zover bekend nergens anders bij de Duitse beschermings- en verdedigingswerken tot stand gekomen. Dit mede omdat nergens anders de *Reichskommissar* zijn standplaats in een linie (in dit geval de *Atlantikwall*) had. In wezen wordt door deze combinatie van functies gezondigd tegen het principe van het zoveel mogelijk spreiden van functies om de kwetsbaarheid te verminderen. Geen van de andere *Reichskommissare* had een vergelijkbaar onderkomen, waar de luchtbescherming zo zwaar was uitgevoerd en dat tevens deel uitmaakt van een verdedigingslinie. Binnen de vesting Clingendael was de bunker het grootste en zwaarste beschermde onderkomen. Gezien het voorgaande kan gesteld worden dat de bunker zowel functioneel als wat betreft de uitvoering op Europese schaal uniek is.

In dit opzicht is het ook zeer bijzonder te noemen dat de verdediging van het *Stützpunkt Clingendael* de verantwoordelijkheid van de SS was, iets dat elders in de *Atlantikwall*, voor zover ons bekend, niet voorkwam. In geval van een aanval zou zelfs de gehele *Stützpunktgruppe* onder bevel van de SS (Rauter) komen. In dit verband is de relatie met de

SS-Polizei-Waffenschule III (de huidige Julianakazerne) van groot belang. Een groot deel van het functioneren van de bunker is alleen te begrijpen in relatie met de *SS-Polizeikaserne*. Zowel als symbolen van macht, als in functioneel opzicht als versterkt onderkomen in geval van een belegering. Zowel de bunker als de kazerne maakte deel uit van de toenmalige machtsstructuren en specifiek in de bouwkundige vertaling daarvan naar de bevolking toe.

Contextueel gezien is de bunker (zeker in relatie met de kazerne) uniek en van groot belang voor het begrip van het functioneren van de toenmalige bezettingsmacht. Nergens anders komt de machtsstructuur beter tot uiting dan bij de driehoek van het landhuis Clingendael, de bunker en SS-kazerne. In het bijzonder waar het de relatie van de SS met het civiele bestuur betreft.

Stedenbouwkundige waardestelling

Zoals in de vorige hoofdstukken is uitgelegd is de bunker met het grote en hoge bunkerdak een beeldbepalend element van dit deel van het landgoed. Ook de relatie met de naastgelegen *Polizeikaserne* (de huidige Julianakazerne), waarmee de bunker functioneel in verband stond, is van belang. Het bouwvolume en de geslotenheid van het bunkerdak hebben een hoge stedenbouwkundige waarde als beeldbepalend element van de ontwikkelingen in de Tweede Wereldoorlog.

Het terrein rond de bunker was oorspronkelijk ingericht voor de nabijverdediging. Hiervan getuigen nog de vier Tobruks en de niet zichtbare resten van de loopgraven, die mogelijk nog in de grond zitten. Zowel de zichtbare, als de niet zichtbare resten hebben een hoge stedenbouwkundige waarde.

Architectuurhistorische waardestelling

De vormgeving van het gebouw is sober en doelmatig. Het grote dak vormt een dominant geheel, dat voor het totaal allesbepalend is. Het totale gebouw geeft een goed beeld van de sobere en doelmatige militaire architectuur met traditionele kenmerken. Het gebouw heeft een hoge architectuurhistorische waarde als voorbeeld hiervan. Het gebouw is vermoedelijk vormgegeven als garage van de ernaast gelegen *SS-Polizei-Waffenschule III*, die van duidelijk herkenbare militair-architectonische details is voorzien, zal het architectonische ensemble gediend hebben om de macht van de bezetter aan zowel dat deel dat sympathie met de bezetter had als ook om de tegenstanders van het toenmalige regime te imponeren.

Bouwhistorische waardestelling

De bunker is een gaaf bewaard voorbeeld van een gewapend betonnen constructie uit de Tweede Wereldoorlog bestemd voor de luchtbescherming. Met zijn muren van 2,50 m zwaarte en een dak met een dikte van 2,50 tot 4,00 m behoort het tot de zwaarste categorie van beschermde gebouwen in Nederland. De bewaard gebleven delen van de structuur en indeling hebben een hoge bouwhistorische waarde.

De bunker is voorzien van een in gewapend beton uitgevoerde kapconstructie. Eén van de redenen waarom de kap in beton is uitgevoerd zal verband houden met de toenmalige materiaalschaarste. De zware betonnen spanten zijn representatief voor de periode en zijn gaaf bewaard gebleven. Het dakbespot wordt gevormd door bimsbetonplaten. De bijzondere kapconstructie heeft een hoge bouwhistorische waarde.

Gebruikshistorische waardestelling

De bunker geeft een goed beeld van de wijze waarop de bezetter zich in de Tweede Wereldoorlog wenste te beschermen tegen luchtaanvallen en in het geval van een aanval op de vesting Clingendael tegen een aanval van grondtroepen. De hoofdstructuur en een deel van de indeling is gaaf bewaard gebleven en heeft een hoge gebruikshistorische waarde.

De verblijfsplaats van Seyss-Inquart en het tweede verblijf/hoofdkwartier voor vermoedelijk H.A. Rauter is van historisch belang, hoewel de fysieke herkenbaarheid beperkt is. Samen met de naastgelegen *SS-Polizeikaserne* vormen ze de meest herkenbare bouwwerken van de *Abteilung Siedlung und Bauten*, die zich naast *Organisation Todt* had weten te ontwikkelen als het zelfstandige bouw bureau van de civiele macht, dat ook militaire bouwwerken ten uitvoer bracht.

Historisch gezien is het ensemble zeer waardevol als exponent van de toen heersende machtsstrijd binnen de bezettingsmacht.

De gehele opzet van het *Stützpunkt Clingendael* en de onderzochte bunker met kazerne als kernstuk ervan als een bouwproject van *Abteilung Siedlung und Bauten* in combinatie met de SS is binnen de Duitse vestingbouw en die van de *Atlantikwall* in het bijzonder uniek. Van de Duitse periode zijn delen van het interieur bewaard gebleven. Dit zijn delen van de vloerafwerkingen, de wand- en plafonduafwerkingen (deels achter latere afwerkingslagen). Ook is het grootste deel van originele Duitse kozijnen en een deel van de deuren bewaard gebleven. Ook zijn veel pantser- en gasdeuren nog in hun oorspronkelijke positie bewaard gebleven, evenals de omljstingen en pantser-elementen van de schietgaten behorende bij de ingangsverdediging. De beide trappen met leuningen etc. zijn eveneens gaaf bewaard gebleven. Bij de oostelijke trap zijn zelfs de eiken trap treden en de originele tegels bewaard gebleven. De ladders, trappen etc. in en naar de observatietorens stammen nog uit de bouw tijd. Dit samen met andere onderdelen uit de bouw tijd van de bunker geeft aan dat er gesproken kan worden van een relatief gaaf bewaard interieur van een Duitse bunker. Bij de meeste Duitse bunkers is in de periode na WOII bijna altijd vrijwel het volledig interieur verwijderd. De bewaard gebleven interieurelementen uit de Duitse periode hebben een hoge gebruikshistorische waarde.

De bewaard gebleven delen van de luchtbehandelingsinstallatie daterend uit de bouw tijd hebben een hoge gebruikshistorische waarde. Onder de latere afwerkingslagen bevinden zich zeer waarschijnlijk nog de sporen van het eerste gebruik in de vorm van teksten en afwerkingslagen uit de bouw tijd. Deze (thans niet zichtbare) elementen hebben een hoge gebruikshistorische waarde.

Waardestelling Koude Oorlog

Tijdens de Koude Oorlog is het gebouw veelvuldig aangepast en gewijzigd om nieuwe functies mogelijk te maken en te voldoen aan nieuwe eisen die aan een beschermd onderkomen werden gegeven. De Koude Oorlog-geschiedenislaag is een nieuwe laag en verrijkt juist de historische gelaagdheid van de bunker.

De bunker is vanaf begin jaren '90, wat wij onderscheiden als de derde periode in de historie van Commandopost Clingendael, niet meer permanent bemand, maar alleen nog in gebruik als beschermd communicatieknooppunt, met onder andere een kooi van Faraday (ruimte 028), tot de bunker in 2013 definitief is verlaten. De overgang tussen de KO en deze derde periode is moeilijk vast te leggen, terwijl de maatregelen die in deze periode in de bunker zijn genomen een uitwerking zijn van maatregelen in de KO, namelijk met name de kooi van Faraday. Daarom nemen we deze derde periode voor het gemak op in de waardestelling van de KO.

Contextuele waardestelling

Geopolitieke situatie en Wapenwedloop

Na WOII veranderde de wereld snel. De nieuwe geopolitieke situaties bracht een nieuwe vijand: de Sovjet-Unie. De context van de Koude Oorlog, en met name het effect van deze context op de Commandopost Clingendael, is vooral zichtbaar in de manier waarop de toenemende en afnemende dreiging en spanningen in de wereld zijn vertaald in aanpassingen aan de bunker en het gebruik van de bunker. Commandopost Clingendael laat deze perikelen van de Koude Oorlog duidelijk zien en heeft daarom een hoge waarde als overblijfselen van de Koude Oorlog.

De spanningen en dreiging werden niet alleen bepaald door de veranderende geopolitieke situatie van de twee ideologieën die recht tegenover elkaar kwamen te staan. Een belangrijke factor in de Koude Oorlog, en met name wat betreft Commandopost Clingendael als bunker, was de Wapenwedloop. Het snel ontwikkelende wapenarsenaal van de Sovjet-Unie, met als hoogtepunt de allesvernietigende atoombom, en met name de dreiging dat de atoombom zou kunnen worden gebruikt op Nederlands grondgebied, bracht een niveau van dreiging met zich mee die we ons nu eigenlijk niet meer kunnen voorstellen.

Naarmate de atoombom zich ontwikkelde, ontwikkelde ook de realisatie wat het effect van de atoombom zou kunnen zijn: lokaal allesvernietigend, maar op een hoger schaalniveau zou de fall-out apparaten en communicatielijnen stilleggen. Net zoals de ontwikkeling van de atoombom, ontwikkelde ook de kennis over het bestaan en de effecten van de atoombom geleidelijk.

Het effect hiervan was dat de bunker steeds weer is aangepast aan deze nieuwe ontwikkelingen. Ook de gebruiker ging de bunker anders gebruiken, waarbij de Oorlogsstaf BLS oefeningen deed in de bunker op basis van deze nieuwe ontwikkelingen; ze oefenden alsof de Sovjet-Unie een aanval deed of ons land zou bezetten.

Militair erfgoed

Commandopost Clingendael laat de reactie zien van de Koninklijke Landmacht op deze nieuwe wereld van enorme (geopolitieke) spanningen, nieuwe vijanden en nieuwe, allesvernietigende wapens. Er zijn meerdere bunkers in Nederland die dit laten zien, waaronder de noodzetels en andere militaire objecten, zoals op vliegveld Soesterberg en Vliegbasis Twenthe. Er zijn echter niet zoveel militaire bunkers bewaard gebleven die tijdens de WOII zijn gebouwd en tijdens

de KO zijn hergebruikt. Veel bunkers zijn gesloopt, getransformeerd of de KO-geschiedenislaag is verwijderd ten behoeve van het weer terughalen van de WOII-geschiedenislaag.

Een gaaf voorbeeld van een bunker die tijdens WOII is gebouwd, tijdens KO is hergebruikt en op het moment van schrijven nog in zeer gave KO-staat is, ook qua interieur, is de bunker Hamburg in de Venetaduin in Hoek van Holland. Dit was een commandobunker van de marine, waar ze activiteiten op zee in de gaten hielden. Echter, het mag direct duidelijk zijn dat bunker Hamburg van een geheel ander kaliber is: veel kleiner, veel minder sterk en geen hoofdkwartier van een defensie-onderdeel.

De marine had zijn hoofdkwartier vanaf 1960 in de voormalige WOII hospitaalbunker aan de Van Ouwenlaan in Den Haag. Deze bunker is in 2014 verkocht door de RVB, herontwikkeld tot datacentrum en het interieur is grotendeels verwijderd.

De Luchtmacht, het meest jonge onderdeel van de krijgsmacht, is in de jaren '80 gecentraliseerd in een nieuw onderkomen met bunker aan de Binckhorstlaan in Den Haag. Dit was dus puur een KO-bunker, gebouwd in de KO. Dit object met bunker is overigens ook weer in de KO verlaten, niet geheel om dezelfde reden als WOII-bunkers: door de toename van de computerapparatuur in de bunker werd de warmteafvoer steeds meer een probleem. De bunker is in 2013 door de Luchtmacht verlaten. Sindsdien wordt de bunker hergebruikt en is een groot deel van het interieur verdwenen.

Een aantal noodzetels in Den Haag voor ministeries en het kabinet zijn wel gaaf bewaard gebleven, inclusief het interieur, waaronder de noodzetels van Algemene- en Buitenlandse Zaken. Een aantal is echter inmiddels ontmanteld of gesloopt. Een belangrijk verschil tussen noodzetels en Commandopost Clingendael is het karakter van de bunker: civiel versus militair. De noodzetels laten wel dezelfde tendens zien die kenmerkend is voor Koude Oorlog-overblijfselen: voorbereidingen op een mogelijke derde wereldoorlog, waarin allesvernietigende wapens zouden kunnen worden gebruikt.

Het behoud van militaire KO-bunkers in de regio Zuid-Holland, vooral in combinatie met het interieur, is niet vanzelfsprekend en staat onder druk. Vergelijkbare KO-bunkers met een communicatiefunctie in de regio Zuid-Holland zijn de bunkers in Katwijk, Oegstgeest, Abtswoude en Gouda. De bunker in Katwijk, waar het zenderpark gevestigd was van de Koninklijke Landmacht, is een voormalige Duitse bunker uit WOII en staat momenteel al lange tijd leeg. Er is waarschijnlijk weinig over van het interieur. De bunker aan de Kwaaklaan in Oegstgeest is nog intact, met mogelijk meer KO-elementen. Ook deze bunker is gebouwd in de KO. De bunker in Abtswoude is herontwikkeld en er zijn waarschijnlijk weinig elementen meer over die herinneren aan het KO-gebruik. De voormalige NTC-bunker op de Prins Willem Alexanderkazerne in Gouda is nog intact. Er staat nog weinig meubilair van de KO, maar er zijn nog wel veel elementen aanwezig op hetzelfde niveau als Commandopost Clingendael. Deze bunker is gebouwd tijdens de KO en een bijzonder ontwerp. Wat betreft sommige elementen zelfs een beter KO-object omdat het speciaal gebouwd is voor de KO en een bijzonder ontwerp is.

Defensie heeft een interne cultuur van het hergebruiken van het vastgoed, waardoor steeds weer nieuwe aanpassingen worden gedaan aan het erfgoed. Dit heeft zowel positieve als negatieve gevolgen. Waarbij niet altijd aandacht is voor de cultuurhistorische waarden. Bovendien staat defensie helaas niet positief tegenover het beschermen en behouden van zijn

erfgoed, omdat dit het hergebruik beperkt. Commandopost Clingendael was tijdens de KO een belangrijk beschermd onderkomen van de Koninklijke Landmacht, was bijzonder groot en bijzonder stevig, en is uniek als een beschermd onderkomen van een hoofdkwartier van Defensie. Commandopost Clingendael heeft een hoge waarde als militair KO-erfgoed.

Commandopost Clingendael vertelt tegelijkertijd een ander verhaal: het verhaal van militaire verbindingen, de onafhankelijkheid van Suriname en verbindingen met Nederlandse militairen bij VN-missies. Commandopost Clingendael heeft daarom ook een hoge waarde als algemeen militair erfgoed, omdat het diverse belangrijke verhalen vertelt van de militaire geschiedenis in de twintigste eeuw en het begin van de eenentwintigste eeuw.

Hergebruik Duitse bunkers

Aan het begin van de Koude Oorlog had Nederland andere prioriteiten: de Wederopbouw en de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog. Na aandringen van de bondgenoot Verenigde Staten van Amerika is Nederland begonnen met het onderbrengen van vitale civiele en militaire organisaties in beschermde onderkomens en met het nemen van maatregelen ter voorbereiding van een mogelijke derde wereldoorlog.

Ook qua financiën lagen de prioriteiten van Nederland elders. In de periode vlak na WOII (1945-1955) was het hergebruiken van stevige Duitse St-bunkers van WOII een logische keuze om met een zo laag mogelijk budget beveiligde onderkomens te creëren. Veel WOII-bunkers zijn tijdens de KO hergebruikt, zowel voor een civiele of militaire functie. Daarin is Commandopost Clingendael niet uniek. De marine had bijvoorbeeld zijn hoofdkwartier van 1951 tot 1960 in Commandopost Clingendael, en daarna in de voormalige Duitse hospitaalbunker aan de Van Ouwenlaan in Den Haag.

Veel WOII-bunkers voldeden echter al snel niet meer aan nieuwe eisen wat betreft bijvoorbeeld ABC-bestendigheid en werden tijdens de KO, in de jaren '70 of begin jaren '80, ook weer snel verlaten en vervangen door nieuwe bunkers. Het is opvallend dat de Landmacht Commandopost Clingendael nog tot begin jaren '90 heeft gebruikt, al moet daarbij worden genoemd dat belangrijke onderdelen toen al waren verplaatst naar nieuwe, beveiligde bunkers elders.

De Landmacht had tijdens de Koude Oorlog het hoofdkwartier in de Prinses Julianakazerne in Den Haag. De Bevelhebber der Landstrijdkrachten (BLS) zou vanuit het beveiligd onderkomen van Commandopost Clingendael de commando's geven tijdens oorlogstijd. De verbindingdienst van de Landmacht zou daarom ook in dezelfde bunker de communicatie verzorgen tijdens oorlogstijd. Het kunnen leidinggeven en communiceren was essentieel tijdens een crisissituatie, zo dacht men.

De verbindingdienst van de Landmacht gebruikte de bunker permanent. Alle communicatielijnen kwamen uit in de bunker, maar het beveiligd onderkomen bood ook de nodige discretie voor het hoogste niveau aan staatsgeheim dat in dit verbindingscentrum werd ontvangen en verstuurd. De Oorlogsstaf van de BLS zou de bunker alleen tijdens oorlogstijd gebruiken. Tijdens vreedetijd voerde de BLS zijn taken uit op kantoor in de Prinses Julianakazerne. Om die reden gebruikte de Oorlogsstaf van de BLS wel de Commandopost Clingendael tijdens nationale en internationale oefeningen.

Commandopost Clingendael is de grootste WOII-bunker in Nederland, maar is ook een uitzonderlijk grote KO-bunker in Nederland. Commandopost Clingendael was tijdens de KO

een belangrijke defensiebunker in Nederland. De maatregelen die de Landmacht nam als reactie op de ontwikkeling van de dreiging en spanningen in de wereld, zijn duidelijk zichtbaar in deze bunker.

De contextuele waarde van Commandopost Clingendael tijdens de KO is daarom hoog. Het is een unieke bunker van de KO in Nederland vanwege de uitzonderlijke grootte, de essentiële functies die in de bunker waren gevestigd van de Koninklijke Landmacht, de gebeurtenissen die in de bunker plaatsvonden en kenmerkend zijn voor de militaire geschiedenis van Nederland en de rol die Commandopost Clingendael had als communicatieknooppunt in het netwerk van civiele en militaire objecten in Nederland en internationaal.

Stedenbouwkundige waardestelling

Na WOII had de camouflagede, zoals deze tijdens WOII was bedacht en uitgevoerd geen toegevoegde waarde meer. Het maaiveld werd verlaagd, er kwam een hek met verlichting om het terrein en er was permanent bewaking aanwezig. Tegelijkertijd was de *Stützpunkte* geen afgesloten gebied meer dat verboden terrein was voor een burger, maar verrees er zelfs een woonwijk tegenover de Prinses Julianakazerne. Dit was overduidelijk een militair object, maar wat voor type militair object?

Wat er in de bunker gebeurde en de berichten die in de bunker werden ontvangen en verstuurd, waren absoluut (staats)geheim. Ook was de functie van de bunker als verbindingcentrum, commandopost voor de Oorlogsstaf BLS en als communicatieknooppunt, zeker geheim. Toch was het niet aan de orde om de bunker te camoufleren van bovenaf, maar meer om geheim te houden wat er precies in de bunker gebeurde. Achteraf gezien was de Sovjet-Unie vrij nauwkeurig op de hoogte van de locatie en functie van militaire en civiele objecten in Nederland en zijn er zelfs plannen geweest voor een landoorlog, niet vanaf de Duitse laagvlakte, waarvoor voorbereidingen werden getroffen ter verdediging van ons land, maar vanuit het noorden waarbij de vijand via Groningen het land zou binnenkomen en dus niet zou worden gestopt door de IJssellinie.

Het was vanaf de straat duidelijk als een militair object te herkennen, met een hek, verlichting en militaire bewaking, en een bunker naast het hoofdkwartier van de Koninklijke Luchtmacht. Het is een interessante theorie dat de nevenfuncties in de bunker, waaronder de autogarage en schietbaan, de indruk moest wekken dat er verder weinig in de bunker gebeurde, maar het is niet waarschijnlijk dat men probeerde te verbergen dat dit een militair object was.

De stedenbouwkundige waarde wordt gevormd door het feit dat Commandopost Clingendael een integraal onderdeel is van de Prinses Julianakazerne, waar het hoofdkwartier van de Koninklijke Landmacht gevestigd was. Wat betreft zowel de WOII als KO-geschiedenis, kan Commandopost Clingendael niet los van de Prinses Julianakazerne worden gezien. Tevens heeft Commandopost Clingendael tijdens de KO een relatie met een WOII-bunker op Landgoed Oosterbeek, waar enige tijd een radiodienst gevestigd was dat onderdeel vormde van het vbdcen GV. Ook is er duidelijk een relatie tussen Commandopost Clingendael en andere KO-objecten in de regio, waarbij Commandopost Clingendael een knooppunt was in het communicatienetwerk. Vanwege de centrale functie van Commandopost Clingendael in het netwerk van civiele en militaire objecten in de regio Zuid-Holland, heeft Commandopost Clingendael een hoge stedenbouwkundige waarde in de categorie Koude Oorlog-objecten.

Architectuurhistorische waardestelling

De Koude Oorlog heeft vooral inwendig zijn sporen nagelaten in het gebouw. De aanpassingen aan het exterieur zijn vrij beperkt gebleven.

Het exterieur van Commandopost Clingendael is het ontwerp van de bunker zoals deze in WOII is getekend en uitgevoerd. De grootste wijzigingen in het exterieur zijn de garagedeuren van ruimte 093 en 094 en het dichtzetten van de galerij aan de noord- en westzijde van de bunker. De architectuurhistorische waarde van de KO is daarmee indifferent. De architectuurhistorische waarde van Commandopost Clingendael wordt vooral bepaald door de WOII.

Bouwhistorische waardestelling

Echter, de plattegrond van de bunker, het interieur, is tijdens de KO veelvuldig aangepast. Het interieur is zelfs meerdere keren aangepast als reactie op externe factoren in relatie tot de KO, zoals wordt beschreven in het bouwhistorisch onderzoek van Commandopost Clingendael uit 2021. Deze gelaagdheid is zeer goed zichtbaar in het interieur van de bunker; het interieur van de bunker vertelt het verhaal van de KO. De bouwhistorische waarde van het interieur is daarom hoog.

Gebruikshistorische waardestelling

De belangrijkste gebruikers voor de gebruikshistorische waardestelling zijn het verbindingscentrum vbdcen GV en de Oorlogsstaf BLS. Alle aanpassingen die tijdens de KO zijn gedaan in de bunker zijn direct gerelateerd aan het creëren van een beschermd onderkomen tijdens oorlogstijd en het voorzien in goede, beveiligde communicatie tijdens zowel vreedstijd als oorlogstijd. De gebruikshistorische waarde van Commandopost Clingendael is daarom hoog. Deze hoge gebruikshistorische waarde van de KO worden beschreven in het rapport van het bouwhistorische onderzoek, in het hoofdstuk over de interieuronderdelen, en zijn onder andere de sluis op de begane grond en zolderverdieping, overdrukventielen, installaties, de kooi van Faraday in de ruimtes 025 en 028 en overblijfselen van verbindingen.

Het geheel is zorgvuldig bewaard gebleven. De verzameling van KO-overblijfselen in Commandopost Clingendael heeft een hoge zeldzaamheidswaarde vanwege sloop en aantasting elders. Het bijzondere is dat een groot deel van de interieurafwerking van de KO in de bunker bewaard is gebleven, welke karakteristiek is voor deze periode, zoals de zachtboard platen en doorgeefluiken. Dit type afwerking is ook toegepast bij andere KO-objecten, maar typerend voor deze periode en onlosmakelijk verbonden aan de bunker om het verhaal van de bunker te vertellen en heeft daarom een hoge gebruikshistorische waarde.

In een deel van de vertrekken is het vaste meubilair bewaard gebleven. Deze laten het functioneren van de bunker zien. Het zijn geen doorsnee tafels en stoelen, maar specifieke werktafels en bureaus die behoren bij de functie als verbindingscentrum/commandopost en typerend zijn voor deze periode. Ook de wandkasten en postvakken, vaak met nog originele naamkaartjes erop, zijn typerend voor de gebruikshistorie. Het vaste meubilair heeft een hoge gebruikshistorische waarde.

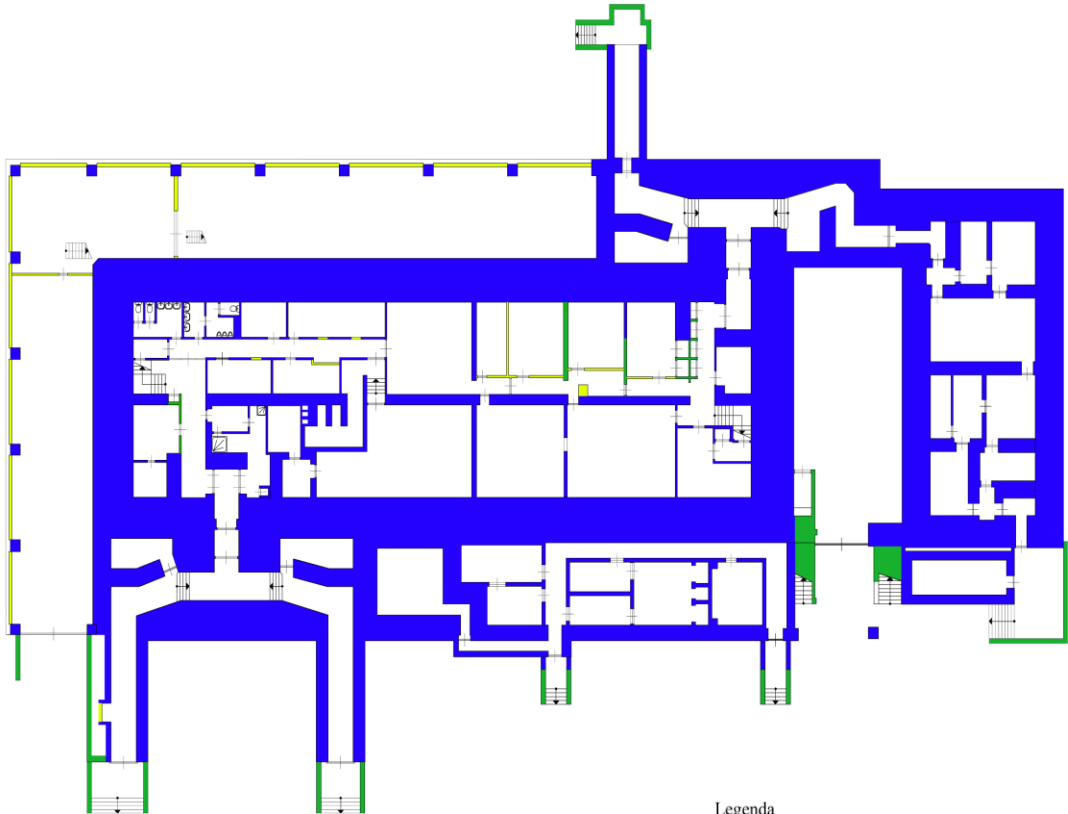
Ook de apparatuur, waaronder nog enkele telefoons, een telex, telefoonkast, verbindingskabels en schakelkasten, stopcontacten en verbindingsaansluitingen zijn zeer typerend voor de geschiedenis en het gebruik van de bunker. Deze zijn zeldzaam, en ook in de bunker is het gros van de apparatuur verwijderd. De telefoons zijn overigens typische verbindingstelefoons en geen doorsnee huistelefoons. Nog veel stopcontacten en aansluitingen voor verbindingen zijn

in de bunker overgebleven, vaak nog met een specifieke code die verwijst naar het laatste gebruik. Er zijn diverse typen aansluitingen overgebleven, verwijzend naar de diversiteit van communicatieapparatuur die in de bunker werd gebruikt. Vanwege de zeldzaamheid, en met name de zeldzaamheid in deze bunker, heeft de overgebleven apparatuur en de diversiteit aan aansluitingen een hoge gebruikshistorische waarde.

De overgebleven kaarten, prikborden, e.d., inclusief de ophangsystemen en rails, zijn de meest typerende overblijfselen in de bunker die het verhaal vertellen van de taken van de Oorlogsstaf BLS. Op enkele kaarten en prikborden zijn zelfs nog plannen uitgetekend of onderdelen genoteerd. Dit is uniek. Bijvoorbeeld een reactie van een afdeling op een denkbeeldige atoombom op Nederlands grondgebied of een inval door de Sovjet-Unie. De kaarten zijn veelal sterk aangetast door schimmel. Desalniettemin hebben deze objecten, en vooral het verhaal dat ze vertellen, een hoge gebruikshistorische waarde.

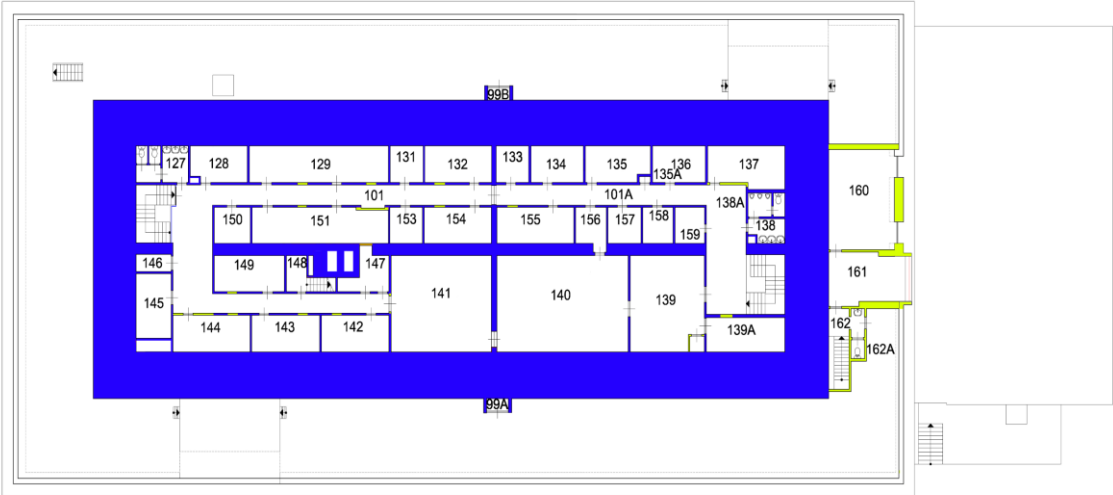
De installaties in ruimtes 018, 020, 020A en de luchtbehandelingsinstallaties in de hoofdbunker en keukenbunker zijn uniek, vooral vanwege de compleetheid van de verzameling. Deze installaties vertellen het verhaal van het gebruik van de bunker in vreedstijd versus het gebruik in oorlogstijd. Deze verzameling is uniek en vertelt een bijzonder verhaal. De installaties hebben daarom een hoge gebruikshistorische waarde.

Waardestellingsrepresentatietekeningen

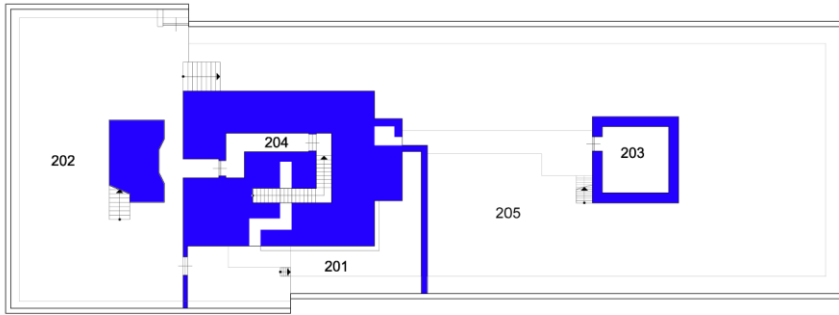

139. Begane

- Legenda
- hoge cultuurhistorische waarde
 - positieve cultuurhistorische waarde
 - indifferente cultuurhistorische waarde

140. Eerste verdieping

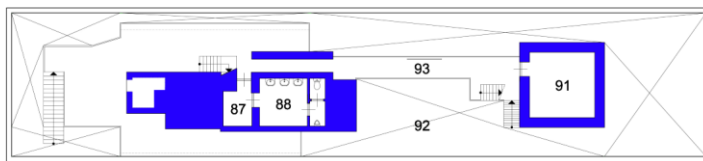
141. Tweede verdieping

Legenda

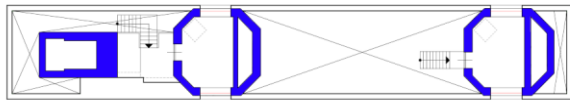
 hoge cultuurhistorische waarde

 positieve cultuurhistorische waarde

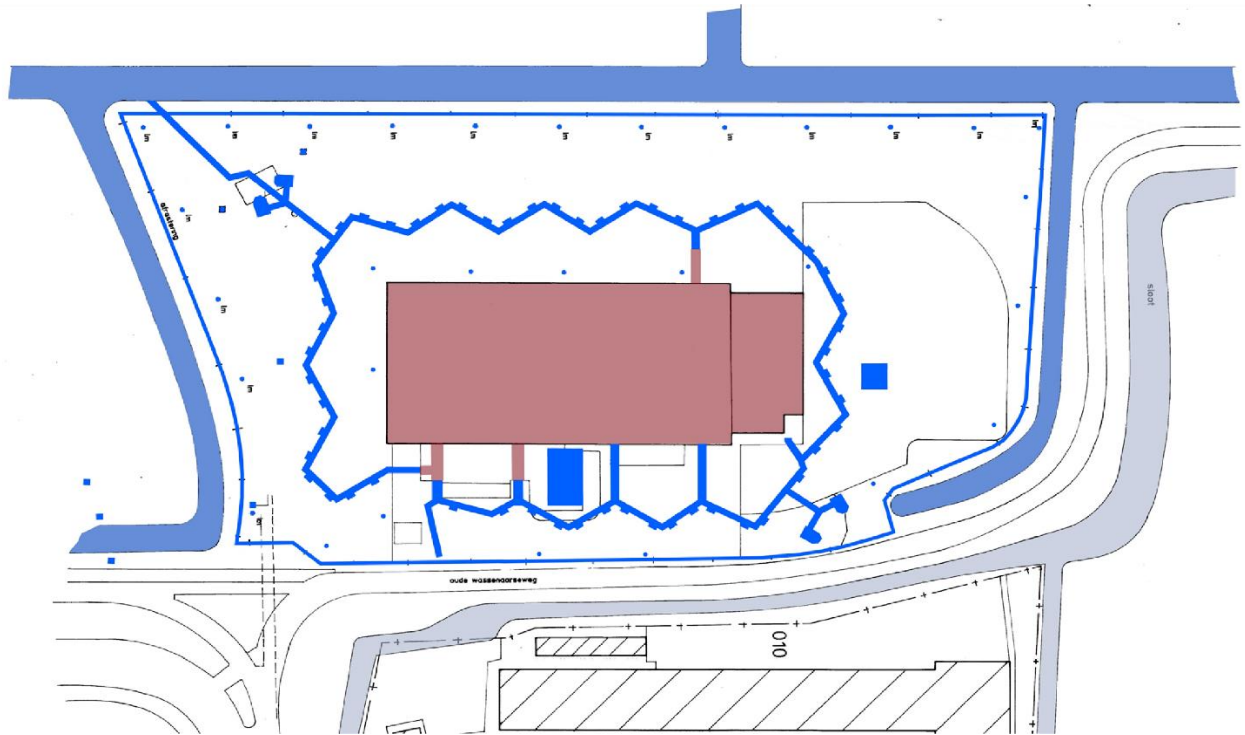
 indifferente cultuurhistorische waarde

142. Derde verdieping

143. Vierde verdieping

144. Terreintekening met daarin aangegeven de cultuurhistorisch waardevolle elementen in blauw. Onderdelen zoals de hekwerken, lichtmasten en de sloot, die het terrein deels omgeeft, zijn herkenbaar. Ook de fundatieblokken voor de voormalige zendmast zijn herkenbaar aanwezig als rechthoekig vlak ten oosten van de bunker. Andere onderdelen zijn thans minder goed, dan wel niet herkenbaar aanwezig. De septictank ten zuiden van de bunker is herkenbaar aan de verhoging van het maaiveld ter plaatse. Ook de vier Tobruks zijn met enige moeite in het veld te herkennen. De loopgraaf is echter vrijwel onherkenbaar. Omdat deze in de naoorlogse periode is dichtgegooid, zal deze nog wel aanwezig zijn. Alleen ten zuiden en ten oosten van de bunker zal bij de aanleg van het parkeerterrein het bovenste deel van de loopgraaf zijn verwijderd, ten zuiden van de bunker vermoedelijk vrijwel volledig. Het vierkant ten oosten van de bunker is de plaats van de antenne. Al deze onderdelen hebben - hoewel niet zichtbaar - een hoge cultuurhistorische waarde. Al zal archeologisch onderzoek noodzakelijk zijn om ze zichtbaar te maken en om de relatie met de bovengrondse elementen in detail te analyseren.

LITERATUUR, BRONNEN EN GEINTERVIEWDEN

Literatuur

- Ambachtsheer, ir. H.F., *Van verdediging naar bescherming. De Atlantikwall in Den Haag*, Den Haag 1995.
- Bal, C., *Scheveningen-Den Haag 1940-1945: van dorp en stad tot Stützpunktgruppe*, Scheveningen Den Haag 1996.
- Bettinger D. en M. Büren, *Der Westwall*, Osnabrück, 1990.
- Bosma, K., *Schuilstad, Bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen*, Amsterdam 2006.
- Cramer, C., K. van Leeuwen, S. van Lochem, R. Noorlander en S. Sikma, *Schuilen in Den Haag erfgoed van de Koude Oorlog*, Den Haag, 2017.
- Groß, Manfred, *Der Westwall zwischen Niederrhein und Schnee-Eifel*, Bonn 1989.
- Hoof, J. van, M. van de Zee, *De Prinses Julianakazerne De geschiedenis van een markant Haags bouwwerk*, Den Haag uitgaven 1988 en 2006.
- Koppen, Th.M. van, A.B.C.M. op 't Hoog, *De Prinses Julianakazerne*, Brochurereeks Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht: nr. 3, Den Haag, 1991.
- Kwiet, K., *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung*, Stuttgart 1968.
- Leeuwen, K. In geval van nood, ondergrondse noodzetels voor de rijksoverheid tijdens de Koude Oorlog, Amersfoort, 2020.
- Neuman, H.J., *Arthur Seyss-Inquart. Het leven van een Duitse onderkoning in Nederland*, Utrecht, 1989.
- Rijntalder, R.H., *Rats, kuch en elektronen*, Soest, 2020.
- Rolf, R., *Bunkers in Nederland*, Den Helder, 1982.
- Rolf, R., *Atlantikwall-Typenheft*, Middelburg 2008.
- Sakkers, H., en R. Pols, *Duitse bunkerbouw vanuit het Rijkscommissariaat, 'Abteilung Siedlung und Bauten' 1942-1945*, Koudekerke 2004.
- Veld, N.K.C.D. in 't, *De SS en Nederland, Documenten uit SS-Archieven 1935-1945*, Den Haag 1976.
- B. de Vries, *Bijzondere boerenbunker te koop, 4 meter dik dak*. Tijdschrift Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, februari 2021.

Bronnen

- Bijlage E van de Aanvraag ex art. 3 Monumentenwet door de Stichting Atlantikwallmuseum Scheveningen.
- Collectie digitale bestanden (scans microfiches oude tekeningen) Rijksvastgoedbedrijf Directie Transacties en Projecten, Den Haag. Verder te noemen: Coll. digitale bestanden RVB. Verblijfplaats van de originelen is onbekend.
- Kleuronderzoek: Polman, M. Os, B. *Bunker Wassenaar 8-08-2019 report*
- Gemeentearchief Wassenaar: archief bouw- en woningtoezicht
- Ministerie van Defensie, NIMH te Den Haag: beeldmateriaal

Verbindingsdienst, functie m.b.t. de bunker

- Bas Contant, dienstplichtig (Radio en Telex) (1981-1982)
- Marjan Meekma- v d Horst, sergeant Milva (Telex) (1976-1981)
- Obbe Norbruis, dienstplichtige als vercijferaar (1970-1971)
- Elleke Overbeke, Officier van dienst geweest, later plaatselijke commandant verbindingscentrum (1975-1984 in de bunker)
- Sieger van der Veen, Crypto- en Telex (1976-1980)

Staf Prinses Julianakazerne / Koninklijke Landmacht, functie m.b.t. de bunker

- Frans Raafs, plv. huismeester PJK/BLS (1972-1976)
- Ed van der Kuijl, kazerneadjutant/veiligheidsofficier (1991-1996)
- Cas Appeldoorn, projectofficier Libanon en Sinai van de Bevelhebber der Landstrijdkrachten (1979-1985)
- Hans Eijzenbach, deelnemer WINTEX/CIMEX, afdeling Logistiek (1980-1984)
- Kees Neisingh, beroepsofficier bij de Koninklijke Luchtmacht en de Koninklijke Marechaussee
- Eric Otterloo, medewerker Afd Verkeer en Vervoer en Hoofd Bureau Operatiën en Hoofd Bureau Inspecteur Vervoerswezen, (1980-1983)

Deskundigen Verbindingsdienst

- R.H. Rijntalder, Luitenant-kolonel Verbindingsdienst
- Lenco van der Weel, voormalig commandant verbindingseenheid Den Haag

Deskundigen installaties

- Kees van Leeuwen, Koude Oorlog expert
- Gerard van der Loop (oud Artos-medewerker)

Defensie Schietvereniging

- Jan Wagemaker, voorzitter

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Monumentnummer: 532049

Smallepad 5
3811 MG Amersfoort
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl
T 033 421 74 21
F 033 421 77 99
E info@cultureelerfgoed.nl

Status : Beschermd
Aanwijzingsbesluit : 14-11-2014
Inschrijving register : 06-02-2015
Kadaster deel/nummer : 65333/66

Monumentnaam:
Seyss-Inquartbunker

Complexnummer: 525975
Complexnaam: Clingendael

Gemeente: Wassenaar
Provincie: Zuid-Holland

Locatie:
Rijksstraatweg/landgoed Clingendael, Wassenaar

<i>Kadastrale gemeente:</i>	<i>Sectie:</i>	<i>Kad.object:</i>	<i>App:</i>	<i>Grondperceel:</i>
Wassenaar	E	382		
Wassenaar	E	634		

Omschrijving:

Inleiding

De COMMANDOBUNKER met KEUKENBUNKER uit 1942 met RINGSTÄNDE en BETONBLOKKEN is gebouwd op het terrein van historische buitenplaats Clingendael. Het hoofdhuis Clingendael was in 1940 door de rijkscommissaris Seyss-Inquart geconfisqueerd en door hem als woning in gebruik genomen. De buitenplaats en de bunker maakten in WOII deel uit van de Stützpunktgruppe Clingendael. Het Stützpunkt Clingendael kende een civiel gebruik, die aansluit op de militaire Stützpunktgruppe Scheveningen gericht op de verdediging van Den Haag en onderdeel van de Atlantikwall. De bunker ligt aan de Van Brienelaan, binnen de van rijkswege beschermde aanleg van de buitenplaats, en diende gedurende WOII als veilig onderkomen van de rijkscommissaris en zijn staf en tevens als oorlogscommandopost. Na de oorlog werd de bunker in gebruik genomen door het Nederlandse leger als commando- en communicatiecentrum bij aansturing van buitenlandse inzet van het Nederlandse leger.

Omschrijving

De COMMANDOBUNKER (ook Seyss-Inquart bunker genoemd), vermomd als landbouwschuur, werd in 1942 gebouwd door de Abteilung Siedlung und Bauten onder leiding van architect August Kubitzka. De bunker meet 60 bij 30 meter en heeft een zeer hoog opgaande kap. Eraan vast gebouwd is een

KEUKENBUNKER van het type 645 (645 Doppel). Op het terrein liggen 4 RINGSTÄNDE (geschutbunkers) ter bescherming van de bunker. Verder enkele piramidevormige BETONBLOKKEN waaraan de tuien van de bij de bunker behorende zendmast (niet meer aanwezig) bevestigd waren.

De rechthoekige bunker van tweeënehalve verdieping heeft een wanddikte van 2,5 meter en een dakdikte van 4 meter. De betonnen muur is (gedeeltelijk) beschilderd in baksteenmotief. Het dak wordt gevormd door een zeer zwaar uitgevoerde, betonnen tentconstructie met betonnen spanten (ter plaatse in één stuk gegoten) waarop zogenoemde 'Bims betonplaten' liggen. Op de platen liggen panlatten en dakpannen. De enorme schoorstenen op het dak functioneren als observatietorens en ook als verhoogde opstellingen van luchtafweergeschut. De torens zijn toegankelijk via het dak (onder het pannendak).

Zowel de (nood)ingang van de commandobunker als van de keukenbunker zijn door schietgaten beveiligd.

INTERIEUR: Op de begane grond bevond zich de kamer van Seyss-Inquart, daarnaast zijn hier onder meer de machinekamer, stookkamer en een keukenvertrek gevestigd. Op de verdieping zijn vele kleine vertrekken. In de keukenbunker bevinden zich originele Duitse dubbele stalen deuren (van het type 434 P01).

Waardering

De COMMANDOBUNKER met KEUKENBUNKER uit 1942 met RINGSTÄNDE en BETONBLOKKEN is van algemeen belang uit oogpunt van stedenbouwkunde, architectuurhistorie, cultuurhistorie en militaire historie:

- als onderdeel en als markering van een donkere periode in de geschiedenis van buitenplaats Clingendael;
- vanwege een historisch relevante bewoningsfase in de geschiedenis van buitenplaats Clingendael;
- als onderdeel van het kralensnoer van bunkers en bunkercomplexen langs de Nederlandse kust, die onderdeel vormen van de Atlantikwall en waartoe tevens een aantal belangrijke commandobunkers en bijvoorbeeld vliegvelden in het binnenland behoorden;
- als zichtbare en tastbare onderdelen van een complex militair systeem, waar naast de betonnen werken ook zaken als ringstände behoorden nog aanwezig zijn;
- als belangrijk verdedigingswerk uit de periode na de oorlog en ten tijde van de Koude Oorlog;
- als voorbeeld van in het werk gestorte betonnen bouwwerken in een houten bekisting die nog zichtbaar is in de huid van de bunkers;
- als representatief voorbeeld van camouflagearchitectuur, die zowel tot uiting komt in de vorm (landbouwschuur, schoorstenen) als in de afwerking (schildering van baksteenimitatie);
- vanwege de historische ruimtelijk-functionele relatie met de buitenplaats Clingendael;
- vanwege de mate van gaafheid in hoofdvorm, materiaalgebruik en detaillering;
- vanwege de beeldbepalende situering aan de rand van buitenplaats Clingendael.

Hoofdcategorie:
Verdedigingsw., milit.geb

Subcategorie:
Bomvrij militair object

Oorspronkelijke functie:
Commandopost

COLOFON

Foto omslag: Gasdeur naar de achtergelegen luchtuitleaatschacht in ruimte 020A.

Commandobunker, Wassenaar
Bouwhistorisch onderzoek met ruimteboek op hoofdlijnen en waardestelling
Deel 2: Beschrijving en analyse exterieur en interieur (ruimteboek)

Auteur: Ir. A. Viersen, MA C. Cramer, MA R. Noorlander
Datum: januari 2016, september 2021
Opdrachtgever: Rijksvastgoedbedrijf (RVB)
Redactie: BBA

Alle afbeeldingen zijn van de auteurs, tenzij anders vermeld, en zijn gemaakt in 2015, 2016 en 2021.

© Niets uit dit rapport mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.